

Verspreide geschriften

<https://hdl.handle.net/1874/233786>

VERSPREIDE GESCHRIFTEN. I.

J. J. VAN OOSTERZEE.

CHRISTELIJK-LITTERARISCHE
OPSTELLEN.

Amsterdam,
HET E VANGELISCH VERBOND.

1877.

mm 10280

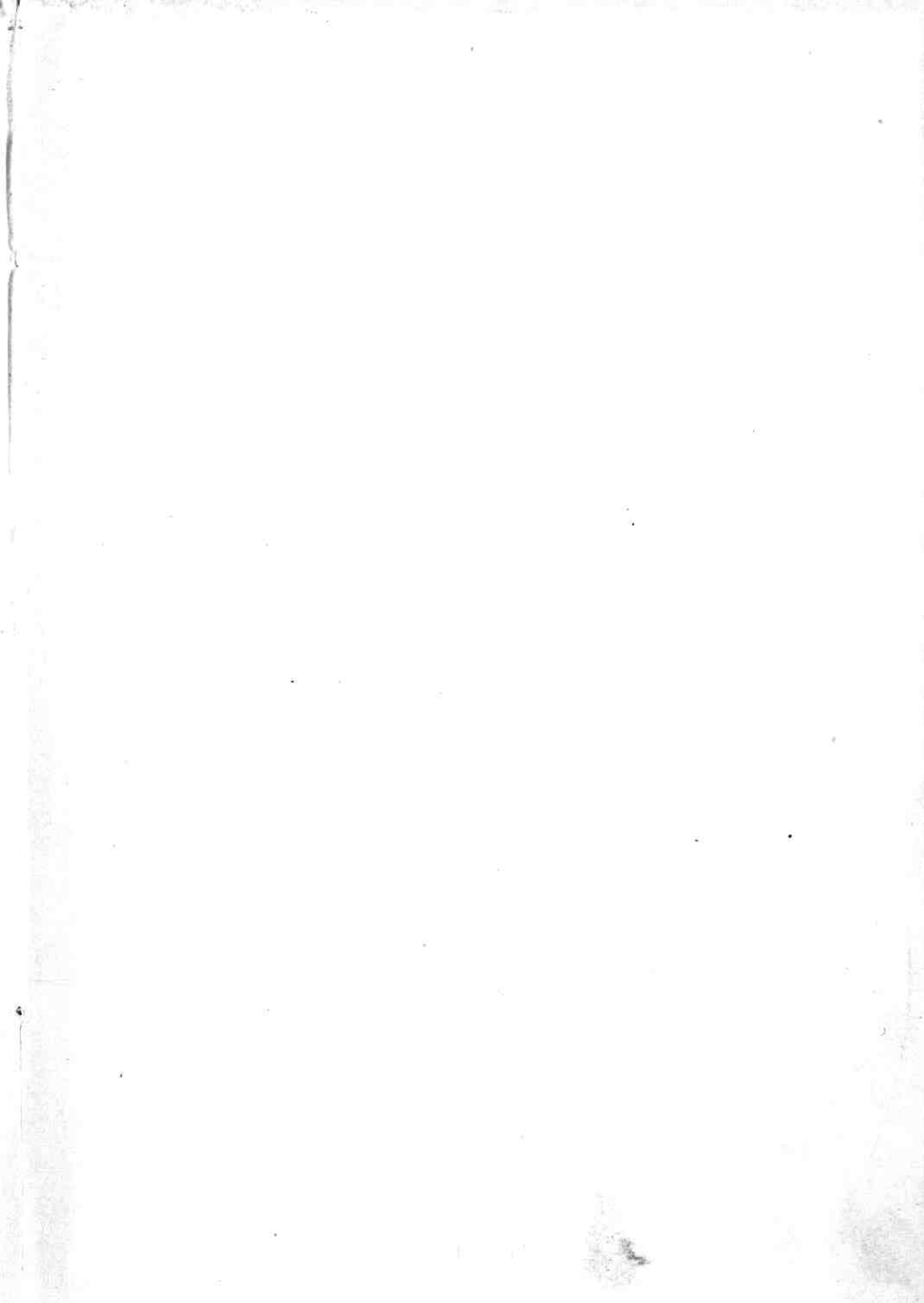
Kast 210

Pl. G N°. 35

GESCHENK

VAN

*de Erven Mevrouw
Van Hengst.*

VERSPREIDE GESCHRIFTEN.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0312 3506

No. 9. 35.

Verspreide Geschriften

VAN .

J. J. VAN OOSTERZEE.

I.

CHRISTELIJK-LITTERARISCHE OPSTELLEN.

AMSTERDAM,
HET EVANGELISCH VERBOND.

1877

„Alles is het uwe, doch gij zijt van Christus.”

PAULUS.

VOORREDE.

Mijne „Redevoeringen, Verhandelingen en Verspreide Geschriften”, ten jare 1857 uitgegeven en in 1861 door een Bundel „Varia” van gelijksoortigen inhoud gevolgd, waren sindsgeruimen tijd uitverkocht, en werden ook daarna nog gedurig van verschillende zijden gevraagd. Het verlangen om, nu eenmaal de nieuwe uitgave mijner Leerredenen¹⁾ was ten einde gebracht, ook deze Opstellen te herdrukken, vermeerderd met wat daaraan nog later was toegevoegd, vond bij mij geen ernstig bezwaar, mits ik slechts op lezers rekenen mocht, billijk genoeg om aan den regel te denken, dat men „ieder geschrift naar zijn datum beoordeelen moet.” Tot om- en bijwerken ontbrak mij de tijd; tot nauwkeurige herziening en doelmatige schikking liet ik niet ongaarne mij vinden. Deze eerste Bundel bevat een zestal Christelijk-litterarische

¹⁾ De titel is: „Al de Leerredenen van J. J. v. O., Nieuwe, goedkoope uitgaaf in twaalf Deelen, te Schiedam, bij H. A. M. Roelants, 1871—1876, met Narede en Registers.” Te zamen 198 in getal, waaraan later een tweetal bij den uitgever dezes, Hooger Onderwijs (1876) en Het vaste Fundament (1877) toegevoegd is.

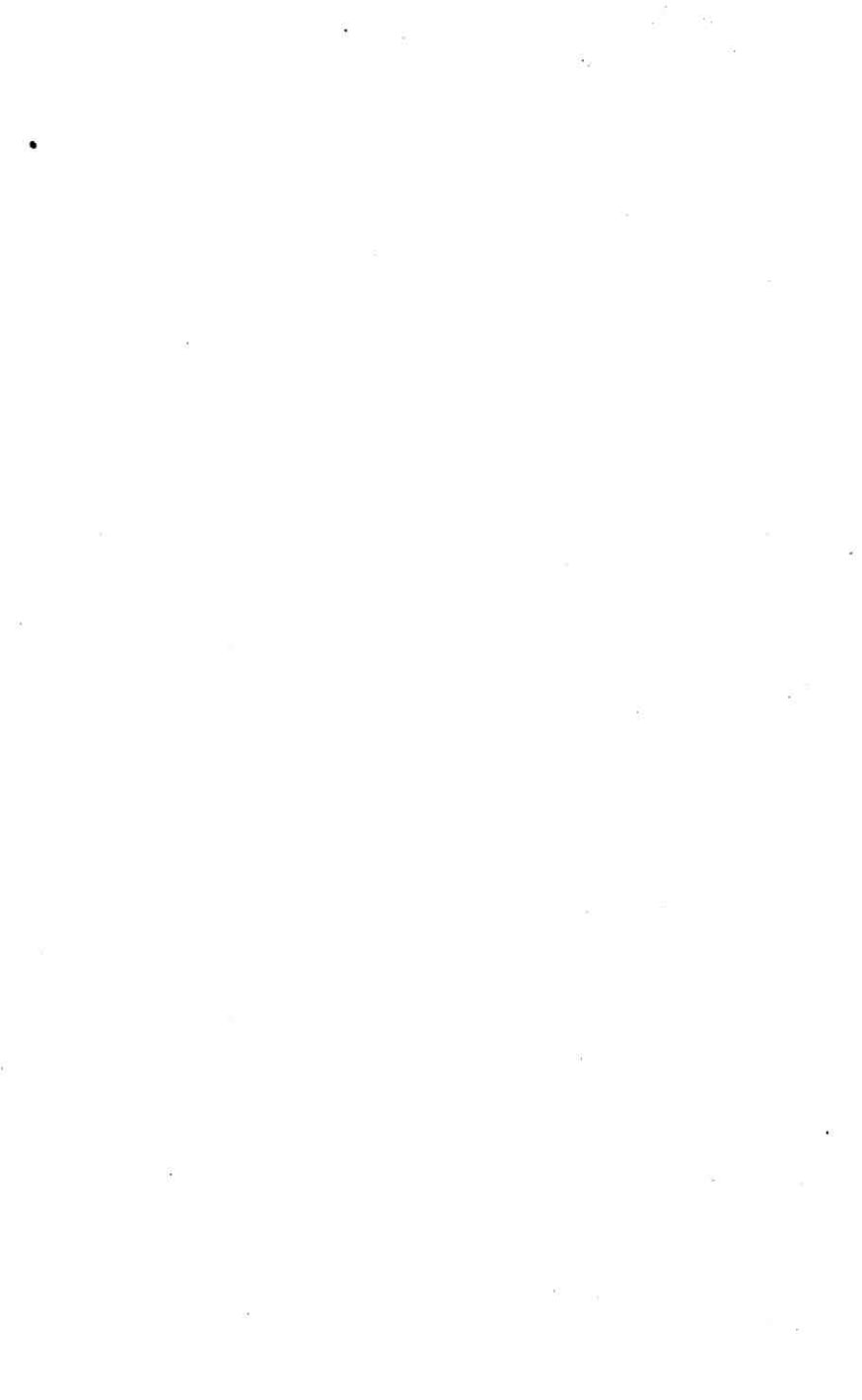
Opstellen, waaromtrent verder de Aanteekeningen, achter ieder daarvan gevoegd, het noodigste mededeelen. Een tweede, onder den titel: Christelijk-historische Opstellen, staat binnen weinige maanden te volgen, door een derde, mogelijk nog een vierde Verzameling besloten, waarin verspreide opstellen van meer gemengden aard worden opgenomen. De meer of mindere spoed en volledigheid dezer Uitgave zal van de belangstelling afhangen, waarmede die door het mij lezend publiek wordt ontvangen. Dat zij haren weg voorspoedig en niet ongezegd vervolgen en ten einde mag brengen, is mijn oprechte wensch.

Utrecht, Juni 1877.

J. J. v. O.

I N H O U D.

I. De betrekking van Göthe tot het Christendom	1
II. Dichterlijk Genie. Eene Schiller-Studie . . .	95
III. Iets over da Costa	145
IV. Eene ziel na den dood. J. L. Heibergs Gedicht van dien naam besproken . . .	207
V. De Vrouw en de nieuwe Litteratuur . . .	289
VI. De Spaansche Faust	357

DE BETREKKING VAN GÖTHE TOT HET
CHRISTENDOM.

Gelijk aan het verdonkerd luchtgewelf zich in enkele zomer- of winternachten raadselachtige verschijnselen voordoen, door het volksgeloof met den zonderlingen naam van vallende sterren begroet, niet anders is het aan den hemel der nieuwere Letterkunde. Wie onzer heeft ze niet vroeger of later, althans bij name gekend, de dichters, de schrijvers, de sprekers, wier zonderlinge loopbaan hem onwillekeurig aanleiding gaf om aan die flikkerende vonken te denken? Op eenmaal uit het duister te voorschijn getreden, verspreiden ook zij voor het oog een hoogst eigenaardigen glans. Gedurende luttel oogenblikken, het kind des tijds noemt ze jaren, schieten zij als een vuurstraal vooruit, maar nog veel korter tijdsverloop, en zij zijn in duisternis uitgebluscht. Niet zelden zelfs zijn die verschijnselen van den letterkundigen hemel aan den schitterenden vuurbol gelijk, die voor een wijle den zachteren glans van andere lichten verduistert, maar op

eenmaal met een knal uit elkaâr spat, en verbrokkeld ter neêr valt in gloeiende steenen en asch. De nieuwsgierige zag het luchtverschijnsel staroogend aan; de kortzichtige klapte verrukt in de handen; helaas, waarom moest de opmerkzame beschouwer zoo spoedig den dichtertlijken klaagtoon herhalen: „hoe zijt gij uit den hemel gevallen, gij morgenster, gij zone des Dageraads!” Wij behoeven geen namen te herinneren, het eene jaar in de oude en nieuwe wereld met opgetogen geestdrift gevierd, het ander aan minachting of geheele vergetelheid prijs gegeven. Genoeg; wie zich geroepen acht de geschiedenis van de letterkunde onzer eeuw te beschrijven heeft wellicht bij geen Hoofdstuk minder voor gebrek aan bouwstof te vreezen, dan bij dat, waarboven wellicht niet geheel ongepast het opschrift mag staan: vallende sterren.

Die opmerking, wêl bewijsbaar als zij is, M. H., zou in menig opzicht ontmoedigend zijn voor den vriend van het ware en goede, indien niet met even onbetwifelbaar recht eene andere daartegenover kon staan. Het is deze, dat te midden der vallende zich voortdurend vaste sterren aan genoemden hemel vertoonen, wier loopbaan regelmatiger, wier glans bestendiger is. Een enkele maal door donkere wolken beneveld, door schitterende meteoren overschaduw, schijnbaar zelfs aan het uitspansel ondergegaan, trekken zij na eenig tijdsverloop telkens weder den eenigszins geoefenden blik. Haar luister taant niet, maar klimt, waar het kunstglas wordt in handen genomen, om ze van naderbij te bespieden. En waar zij voor het oog van een vroeger geslacht in helderen zonneglans blonken, worden zij voor een volgend, dat haar op verderen afstand

ontdekt, niet zelden de bestendige leidsterren, bij wier vriendelijk licht het zijn weg door het duister vervolgt. Op zulk eene ster van de eerste grootte, ofschoon van een zeer bijzonder standpunt beschouwd, wenschten wij heden met u te staren. ¹⁾

Wie onzer kent niet het eigenaardig gevoel, dat soms het hart kan vervullen bij het wederzien van vriend of maag, sinds jaren uit onze oogen verdwenen? Ook op letterkundig gebied hebben wij zulke oude bekenden, die wij nu en dan met te hooger genoegen ontmoeten, naarmate wij soms langer, door een samenloop van omstandigheden, hun onschatbaar bijzijn ontbeerden. Zoo althans ging het mij, waar ik onlangs, ter verpoozing van ernstiger studiën, een der lievelingsdichters mijner jeugd weder opnam; den grootvorst der Germaansche zangers bedoel ik, wiens standbeeld op de marktplaats te Frankfort aan den Main is verrezen, en wiens kloeke gestalte men beurtelings vergeleken heeft met den Jupiter en den Apollo der ouden, J o h a n W o l f g a n g v o n G ö t h e. Hoe zag ik mij opeenmaal in de onbezorgde en in menig opzicht heldere dagen teruggevoerd, toen ik mij het eerst in die tooverwereld van Waarheid en Verdichting liet rondleiden; toen ik den eersten blik in den tooverspiegel van den „Faust” had geslagen en „Wilhelm Meister” in zijne leer- en reisjaren met steeds klimmende belangstelling volgde! Met volle teugen genoot ik op nieuw die heerlijke poëzie, die als een klare beek beurtelings den weder-schijn van de heldere zon en van den bewolkten hemel vertoont, en onwederstaanbaar vond ik mij door den reuzengeest van den zanger geboeid, die hemel, aarde en hel in zich zelve, als in een Mikrokosmos

vereenigt. Onbeschroomd bewonderde ik, gedachtig aan het woord van een wijze ²⁾: „er is eene bewondering van voortreffelijke gaven Gods, die in waarheid godsdienstig is, en wie nimmer door *Shakspeare* of *Göthe* of door de grootheid der oude wereld op de knieën gebracht werd, en van heeler harte een geslacht leerde liefhebben, waaraan God zoo groote dingen heeft toevertrouwd, hij kent den helderen dag der zegenrijke liefde nog niet.” Maar ik ondervond te gelijk, dat men sommige dichters en schrijvers in rijperen leeftijd geheel anders, misschien beter dan in vroegeren leest. De stem der toejuiching kan de stem der kritiek niet meer smoren; niet langer sloeg ik op de zangen alleen, maar thans inzonderheid op den zanger zelve het oog; het werd mij behoefte, hem steeds dieper in de ziele te staren, en den man, dien ik onder de uitheemsche dichters van later eeuw het hoogst van allen waardeerde, in betrekking tot het Allerhoogste te plaatsen, dat ik had leeren kennen en schatten. De vraag: hoe stond een *Göthe* tegenover het Christendom, met andere woorden, wat was dat Christendom voor hem als mensch, als denker, als dichter, wekte niet slechts mijne nieuwsgierigheid, maar ook mijne ongeveinsde belangstelling; zij lokte mij tot opzettelijk onderzoek uit, en waar ik mij niet zonder aarzelen vinden liet om op eene mij ongewone plaats eene ongewone taak te vervullen, daar kon ik den lust niet wederstaan, om u de slotsom mijner beschouwingen over *Göthe* en het Christendom, in wederkeerige betrekking tot elkander geplaatst, opzettelijk mede te deelen.

Göthe en het Christendom — ik vraag evenmin verschooning voor de keuze van den hoofdpersoon

onzer beschouwing, als voor die van het eigenaardig licht, waarin wij hem voor uw oog willen plaatsen. Wat het laatste betreft, gaarne belijden wij, dat wij nauwelijks vrijmoedigheid hebben zouden om eenige dagen en uren aan een arbeid als dezen te wijden, indien die dagen en uren geheel moesten verloren zijn voor het hooger doel van ons leven. En wat den eersten aangaat, voorzeker, het is een vreemdeling, op wiens innerlijk leven wij een opmerkzamen blik willen werpen, maar geen vreemdeling toch aan vrienden van fraaie kunsten en letteren. Dichters, als deze, behooren niet aan eene enkele natie, zij behooren aan geheel de beschaafde wereld ten eigendom; en wel verre, dat de invloed van G ö t h e zich beperkt heeft tot zijnen meer dan tachtigjarigen leeftijd, is het zijn geest, die voortdurend het jonge Duitschland beheerscht, en niet het jonge Duitschland alleen. Kind der achttiende eeuw, is hij op zijn gebied nog koning der negentiende, en terwijl hij zelf in duizender oog niet veel minder is dan het verpersoonlijkte ideaal der edelste mensche-lijkheid, staan zijne werken bij hen aangeschreven als het Evangelie des nieuweren tijds en het wetboek der hoogste beschaving. Te belangrijker wordt de vraag, of G ö t h e een gids is, wiens wereld- en menschenbe-
 schouwing een jeugdiger geslacht met volkomen ver-
 trouwen mag volgen, en ook tot beantwoording van
 die vraag zal wellicht de litterair-historische studie,
 waarvan wij de uitkomsten blootleggen, eene kleine
 bijdrage bieden. Wel is waar, zijn wij de eersten
 niet, die in of buiten ons vaderland eene opzettelijke
 bespreking van het aangegeven vraagstuk beproeven ³⁾,
 en langs dien weg een dichter beoordeelen, op wien

bovendien eene hoogstbevoegde hand de aandacht onzer landgenooten nog onlangs meer dan te voren gevestigd heeft ⁴⁾. Maar, het zij zonder miskenning van wezenlijke verdiensten gezegd, noch de methode, noch de omvang, noch de slotsom van anderer onderzoek ten aanzien van G ö t h e 's houding en verhouding tegenover Christus en Christendom scheen ons zoo bevredigend toe, dat een onvoorwaardelijk berusten vergund is. Het valt niet zwaar, zonder chronologie of kritiek, uit de talrijke geschriften des dichters, bijna op den tast, een tal van bekende of min bekende plaatsen samen te lezen, die vóór of tégen zijne Christelijke gezindheid eene schijnbaar voldoende getuigenis afleggen. Maar te weinig heeft men ook hier nog de verschillende tijdperken onderscheiden van zijn dichterlijk leven en werken; te weinig met zijne vertrouwelijke brieven aan onderscheiden medearbeiders en vrienden geraadpleegd, die in de laatste jaren zijn uitgegeven en nog weder onlangs vermeerderd ⁵⁾; te weinig zich laten leiden door den geest van mildheid en billijkheid, die den Titan der nieuwere poëzie niet naar den maatstaf van eene zeer individueele, mogelijk bekrompen Christelijke zienswijze, maar naar de algemeen erkende en onveranderlijke beginselen van het eeuwig Evangelie beoordeelt; te weinig, om niet meer te zeggen, op de vermoedelijke oorzaken en onmiskenbare gevolgen van een verschijnsel gelet, tot welks verklaring men eene min of meer belangrijke bijdrage leverde. Kan het ons bevreemden, dat langs dien weg de meeningen even verschillend, als hare bewijsgronden in veler schatting uiterst onbevredigend waren? Er zouden treffende proeven vermeld kunnen worden ten blijke, hoe men beurte-

lings den gelauwerden dichter als Apostel der waarheid begroet, en als Apostaat van het Christelijk geloof heeft gebrandmerkt ⁶). Ons aangaande, M. H., gij hebt even weinig te duchten, dat wij boven een graf, reeds sinds ongeveer vijf en twintig jaren gesloten, eene soort van kettergericht zullen spannen, als dat wij een reusachtig genie in het enge keurslijf van een kerke-lijk Symbool zullen knellen. Niet om te loven, minder nog om te laken, allerminst om te vonnissen — och, wat beteekent ook eerkroon of weegschaal in de handen van kortzichtige menschen, — maar om te begrijpen in wat verhouding de geest van G ö t h e tot den geest des Christendoms staat, is het ons bij het behandelen van het teeder vraagstuk te doen ⁷). Schoon wij den diepen zin van zijn eigen woord niet miskennen: „oprecht te zijn, kan ik beloven; onpartijdig te zijn, echter niet,” zou het ons evenwel innerlijk smarten, wanneer ons onderzoek in het oog van waarlijk bevoegden de sporen van partijdige ingenomenheid tegen andersdenkenden droeg. Om daarvan zelfs den schijn te vermijden, willen wij zooveel mogelijk den dichter zelve laten spreken, en als het ware met luider stem zijne geloofsbelijdenis laten afleggen voor ons gretig luisterend oor. Zal langs dien weg het pogen even gelukkig slagen, als het mogelijk vermetel mag heeten? Wij verbergen het niet, de vraag, die wij aanroeren, grijpt diep en dadelijk in het gebied der hoogere, mogelijk moest ik zeggen, der hoogste kritiek van de kunst. Immers, kan de dichter niet geschat worden zoolang men den mensch niet verstaat, ook de mensch blijft een onopgelost raadsel, zoolang zijne persoonlijke verhouding niet in het licht treedt tot Hem, wien men of

oetmoedig aanbidden of vijandig bestrijden, maar onmogelijk onverschillig en onzijdig voorbijgaan of in de schaduw kan plaatsen. Aan de andere zijde echter kan ons onderzoek dienen om het antwoord eener vraag te verlichten, die al meer en meer belooft eene wichtige tijdsvraag te worden: de betrekking bedoelen wij tusschen het Christendom en de nieuwere kunst. Hebben zich, sinds de laatste jaren inzonderheid, indrukwekkende stemmen doen hooren, om voor den Koning van het Godsrijk de opperheerschappij ook op het gebied van het Schoone te vragen ⁸⁾, een blik op G ö t h e kan ons in de overtuiging versterken, hoe noodig het zij dien eisch te doen gelden, hoe noodlottig dien eisch te vergeten. Welaan dan, vrienden der kunst, die tevens vrienden des Christendoms zijn wilt, volgt voor een enkele ure een spreker, die zich evenzeer beijveren wil om den kunstenaar te geven wat des kunstenaars, als om voor God te vragen wat Godes is. Wij beginnen met historisch na te gaan, welke de verhouding van G ö t h e tot het Christendom in verschillende tijdperken van zijn leven geweest is. Wij gaan voort met het onderzoek naar de o o r z a k e n der bepaalde verhouding, die wij van naderbij leerden kennen. Wij eindigen met een vrijmoedigen blik op de g e v o l g e n te slaan, die juist déze verhouding des dichters tot het Christendom in onderscheiden opzichten had. Korter en bestemder gevraagd; de verhouding van G ö t h e tot het Christendom, eene hoedanige was zij; van waar is zij ontstaan; waartoe heeft zij noodwendig geleid?

Wij achten ons evenmin geroepen, om het leven van G ö t h e zelve met breede trekken te schetsen, als om de verschillende perioden-indeeling, die men vroeger en later beproefd heeft, te dezer plaatse te toetsen. Men zal het op ons woord willen aannemen, dat wij op geene verwerpelijke gronden het merkwaardig geheel in een drietal tijdperken splitsen. Het eerste loopt van zijn geboortjaar, 1749, tot de eerste reis naar Italië in 1786; het tweede van daar tot den dood van S c h i l l e r in 1805, terwijl het laatste van zelf met het leven des dichters in 1832 besloten wordt. Het eerste tijdperk omvat alzoo zijne kindsheid en jeugd in de ouderlijke woning te Frankfort; zijn studententijd te Leipzig en Straatsburg; den bloeitijd van zijn hart, van zijn talent, van zijn roem, waarin „Werther” en „Götz von Berlichingen” geschreven, genoten, bewonderd werden; de storm- en drangperiode, gelijk het dikwijls genoemd is, waarin het genie de pas gewassen vleugelen uitslaat en het stout, soms wild verhevene het kenmerk zijner dichtingen uitmaakt; een tijdperk van wording, in één woord, weldra door zijne vestiging aan het hof van Weimar tot voorloopige afsluiting en kalmte gekomen, en straks door zijn eenzamen tocht naar het land, waar de citroenen bloeien, aan het dorpel eener nieuwe periode gevoerd. — Het tweede tijdperk, door den dichter zelve als dat zijner innerlijke wedergeboorte in het land der kunsten geteekend, mag voor het minst dat eener veelzijdige en schoone ontwikkeling heeten. De wereld der Antieken heeft voor den toekomenden heraut der moderne beschaving hare tempelen en trésoren ontsloten; de heerschappij van het klassisch-schoone, nevens en ge-

deeltelijk in stede van het romantisch-verhevene, wordt in zijne dichterlijke scheppingen zichtbaar; aanvanke-lijk wordt de dichter door zijne vurigste bewonderaars verlaten, omdat hij innerlijk hun boven het hoofd is gewassen. Middelerwijl bloeit een tweede dichterlijke jeugd voor hem op, in de vriendschap en de samenwerking van Schiller. De twee groote geesten hebben, na kortstondig misverstand, elkander gevonden om voorts levenslang verbonden te blijven, en de letterkundige wereld ontvangt, behalve eenige van Göthe's schoonste balladen en de door beiden vervaardigde „Xeniën,” den „Tasso,” de „Iphigenië,” den „Egmont,” en om van niets anders te spreken, den „Hermann” en „Dorothea,” met vernieuwde geestdrift begroet. Wie zegt ons, wat vruchten beider verbond bij langduriger samenwerking nog verder gedragen zou hebben? Maar de dood bluscht de vriendelijkste dezer tweelingsterren aan Duitschlands benevelden hemel, en ook van de overgeblevene blijkt weldra de hoogste luister getaand. — Het derde tijdperk breekt aan, meer dan de vorigen door zucht tot behoud en reactie gekenmerkt. Het is, inzonderheid aan den aanvang, nog rijk aan velerlei luister. De „Faust,” dat drama, waarmede geen ander uit de letterkunde van eenige natie vergeleken kan worden, ontvangt zijnen tegenwoordigen vorm, om kort vóór des dichters sterven voltooid te worden. De elpen lier wordt voor een poos met den donzen veder der historie, gekleurd door verdichting, verwisseld; de dichter deelt van zijn eigen leven en ontwikkelingsgang zooveel mede, als hij wil, dat de nowereld weten zal. Door Napoleon met onderscheiding bejegend, door een jonger geslacht gewierookt en aangebeden, zien wij

hem met nog jeugdig vuur zich wijden aan natuurkundige en andere studiën, en terwijl Europa den reuzenstrijd voor zijne vrijheid volstrijdt, met zijn geest levende in eene geheel Oostersche wereld. De „West-östliche Divan” wordt in menig opzigt de type van den avond zijns levens, maar ook tevens een teeken, dat de zon des Dichters ten avond spoedt. Zijne poëzie is die van den winter geworden; kalme beschouwing, practische levenswijsheid, nu en dan een zeker Oostersch „Quiëtisme” maken er den hoofdtoon van uit, en minder op het verhevene en het klassisch-schoone, dan wel op het sierlijke is zijn hoogste streven gericht. Het woord van den twee en tachtigjarige: „ook waar zij nederzinkt, is de zon nog verheven en groot,” is op hemzelve van toepassing, maar niet minder dat van een zijner warmste vereerders: „met de tachtig jaren heeft zelfs een G ö t h e zich uitgeleefd 9).”

Het is er verre van daan, dat G ö t h e gedurende ieder dezer drie tijdperken in dezelfde verhouding zou bestaan hebben tot Godsdienst en Christendom. Er vertoonেন zich nuances, schakeeringen, overgangen, die voor het oog van den opmerkzamen beschouwer onmogelijk bedekt kunnen blijven. Er zijn oogenblikken van zichtbare toenadering; er zijn oogenblikken van onbewimpelden afkeer. Soms grenzen zij dicht aan elkander, en niets moet men minder verwachten van den dichtsterlijken Proteus dan strenge consequentie, waar hij zich en anderen rekenschap van zijne overtuigingen aangaande het hoogste en heiligste geeft. Het zou zelfs niet moeielijk zijn, uit hetzelfde tijdperk verklaringen des beroemden mans te dezen aanzien bijeen te brengen, die lijnrecht met elkander strijden. Wat hij in

den aanhef der eerste verzameling zijner liederen zingt:

„De wereld is vol tegenspraak,
„hoe zou mijn boek zich niet weêrspreken?“

zou ook in dit opzicht als Motto boven zijn eigen levensboek geplaatst kunnen worden. Toch meenen wij niet te dwalen, wanneer wij beweren, dat ieder der drie genoemde tijdperken door een merkbaar verschillende stemming aangaande den Christelijken Godsdienst beheerscht wordt. Volgt ons bij dit overzicht, Toehoorders, en oordeelt zelve of wij dien grondtoon juist gevat en uitgedrukt hebben.

Slaan wij op het eerste tijdperk den blik, niet weinig doet zich voor, dat ons in G ö t h e iets anders zou doen verwachten dan „een ouden heiden,“ zooals hij later zich zelve bij herhaling genoemd heeft. Het hart van het kind en den knaap staat open voor Christelijk-godsdienstige indrukken, en ontvangt die in den hem omgevenden kring. Zelf verhaalt hij ons op zijnen onnavolgbaren trant, hoe hij met gevouwen handen en gebogen knieën zijn kinderlijk morgengebed deed. Onder de vriendinnen zijner moeder vindt hij vrouwen met een warm Godsdienstig gevoel; wij noemen slechts de bekende jonkvrouw v o n K l e t t e n b e r g, voor welke hij in de „Bekentnissen einer schönen Seele,“ een zoo kostelijk gedenkteeken stichtte, en aan wie hij reeds vroegtijdig zich hechtte. Nog geen tien jaren oud leert hij, buiten weten van zijn strengen en onbuigzamen vader, geheele gedeelten van K l o p s t o e k 's „Messiade“ van buiten, en is zichtbaar aangegrepen door den bedwelmend verheven inhoud. Vroegtijdig studeert hij He-

breeuwsch, en stelt in de historische stof des O. T. een gedurig klimmend belang. Hij verkrijgt heldere voorstellingen van het heilige land, en sympathie voor het aartsvaderlijk tijdperk. De geschiedenis van Joseph lokt hem zelfs tot een dichterlijke proefneming uit, en op nauwelijks veertienjarigen leeftijd vervaardigt hij met schier ongeoeffende hand eene belangrijke verzameling van geestelijke oden en liederen. Eene daarvan, ten volgenden jare ontstaan, heeft het geloofsartikel van „de nederdaling ter helle” ten onderwerp en beweegt zich geheel in de sfeer der gewone kerkelijk-theologische voorstellingen. Na vroegtijdig afgelegde belijdenis des geloofs gaat hij allereerst te Leipzig in de rechten studeeren. Wel voldoet het verblijf aan de hoogeschool evenmin aan de verwachting van den heerschzuchtigen vader, als aan de verplichting van den veelbelovenden zoon. Maar toch, de voorliefde voor de heilige Schrift vergezelt hem op zijne loopbaan in de gevaarlijkste jaren zijns levens, en waar hij de meeningen van wijsgeeren en godgeleerden ten aanzien dier Schrift zich reeds vroegtijdig ziet kruisen, daar schrijft hij: „ik voor mij schatte haar hoog, want bijna aan haar alleen was ik mijne zedelijke vorming verschuldigd, en de feiten, de leerstukken, de symbolen, de gelijkenissen, alles was mij diep in de ziel geprent, en had op de een of andere wijze op mij gewerkt. Mij mishagden daarom die onrechtvaardige, spottende en verdraaiende aanvallen ¹⁰⁾.” En waar hij nu straks op negentienjarigen leeftijd, krank van lichaam en ziel, gelijk hij zelf zegt, „als een schipbreukeling” naar de ouderlijke woning terugkeert om er te herstellen, eer hij de nauwelijks aangevangen studiën voortzet, daar heeft

hij nog vóór zijn vertrek van een vriend, die zich den lijder had aangetrokken (L a n g e r), een nieuwen weldadigen indruk ontvangen. Afkeerig van aardsch gewoel, wendt hij den geest naar hoogere dingen en zoekt naar vertroosting en vrede, terwijl hij zich wennen wil om den Bijbel als een Goddelijk boek te beschouwen. „Niet zonder gevoel en enthousiasme” houdt hij met den inhoud zich bezig, en waar hij zich zwak en afgemat vindt, is den jongen mensch naar zijn eigen verklaring „het Evangelie verkwikkend.” Hij komt in dit opzicht alzo ongeveer dezelfde terug, als hij vroeger Frankfort verliet, wellicht zelfs door smartelijke levenservaring nog iets meer ten gunste van het Woord der vertroosting gezind. Andermaal ontmoet hij de vrome v o n K l e t t e n b e r g, en waar deze hem trouwhartig verklaart, „dat al zijn innerlijke ellende slechts daaruit ontstaat dat hij nog niet met God is verzoend” kan hij het, ja, evenmin begrijpen als toegeven, maar hij redetwist er vreedzaam en vriendelijk over, en stelt in de zaak zelve een zoo onverminderd belang, dat hij bij de lezing van Arnold's Kerk- en Ketterhistorie beproeft zich een eigen, afgerond Godsdienstig stelsel te vormen. Het Nieuwplatonisme maakt er den grondslag van uit, en uit onderscheiden mystische, hermetische, theosophische elementen trekt de hand des jongelings een gebouw op van Godsdienst- en wereldbeschouwing, dat in de oogen des mans er later allerzonderlingst uitzag. In dit soort echter van Gnostisch systeem ontvangt de verlossing een eervolle plaats, en zelfs neemt het jeugdig gemoed eene zoo mystische richting, dat hij niet slechts met zijne vrome vriendin van tijd tot tijd oefent en bidt, maar zelfs door zijn arts zich laat inwijden in kabbalistische

studiën. Weldra treedt hij met nieuwen moed een nieuw tijdperk zijner ontwikkeling in aan de akademie van Straatsburg, maar ook in den Elsass komt hij aanvankelijk met „vrome lieden” in aanraking, en kan hij het ook niet lang met hen vinden, het is niet, omdat zij zoo Christelijk, maar omdat zij zoo bekrompen kerkelijk zijn, en van zijnen graaf (Zinzendorf) zoo afkeerig, tot wien hij reeds vroeg leerde opzien met ongeveinsde vereering ¹¹⁾. Wie, die eenigszins in deze dingen te huis is, herinnert zich niet, hoe onze levenslustige student aan de publieke tafel den bedeesden Jung-Stilling zich aantrekt, en werkdadige sympathie voor den kinderlijk-vromen man aan den dag legt, wederkeerig door dezen gedeeld? In 1770 schrijft hij aan zijne meergemelde vrome vriendin, dat hij met de gemeente aan het Avondmaal des Heeren lijden en dood heeft herdacht, en beveelt zich tegen zijn één en twintigsten jaardag dringend in hare Christelijke voorbede aan ¹²⁾. Nog bij het terugzien op dit tijdperk gewaagt hij van de innige liefde, waarmede hij tot dusver de Broedergemeente had aangehangen, en verklaart zelfs „dat het slechts aan zijne leiders gestaan had, hem geheel tot den hunnen te maken.” En bij die betrekkelijke voorliefde voor Christelijke personen en denkbeelden, drukt hij meer dan eenmaal op eene wijze zich uit, die duidelijk toont dat hij in geenen deele volstrekt antikerkelijk is. De persoonlijkheid van een landgeestelijke heeft iets aantrekkelijks voor hem en is in zijne schatting de waardige stof eener moderne Idylle: immers, gelijk Melchizedek, is hij koning en priester in éénigheid des persoons.” Ook onder zijne eerste letterkundige voortbrengselen treft men er enkelen aan, die

van warme belangstelling spreken in wat millioenen heilig en dierbaar is. Kort na zijne promotie (1771) vertaalt hij uit het Fransch een brief van een predikant aan zijn ambtsbroeder, en geeft hij een opzettelijk onderzoek uit over twee, tot dusver onopgeloste Bijbelsche vraagstukken, den inhoud der steenen tafelen van Mozes namelijk, en het spreken in vreemde talen bij de uitstorting des H. Geestes. Voorzeker mag niet elke godsdienstige uitboezeming in het eerste geschrift als nauwkeurige uitdrukking zijner eigene denkwijze beschouwd worden, maar reeds de keus der stof is opmerkelijk. De Klettenbergsche geest en zekere voorliefde voor wat gewoonlijk Piëtisme genoemd wordt spreekt onverholen zich uit, en de invloed van mannen als H a m a n n en H e r d e r is hier en daar onmiskkenbaar. Niettegenstaande al wat die beiden Christelijks hebben, heeft hij zich aan de voeten van H e r d e r gezet, waar deze Straatsburg bezocht, en de diepzinnige Magus van het Noorden, gelijk H a m a n n meermalen heette, heeft hem zoo krachtig getroffen, dat hij later nog aan de bezorging eener nieuwe uitgaaf zijner geestvolle geschriften kon denken. Is ook iets van beider eerbied voor de H. Schrift op G ö t h e overgegaan? Althans, den twee- of drie en twintigjarige zien wij, onder vele andere bemoeiingen, wederom bezig met Bijbelsche studiën, allereerst op het tweede boek van Mozes, maar later ook op de eerbiedwaardige oorkonden des Christendoms heengericht, en ontveinst hij zich ook de moeielijkheden harer volkomen overeenbrenging niet, hij houdt aan de gedachte zich vast: „mogen ook de Evangelien met elkander in strijd zijn, wat schaadt het, als slechts het Evangelie zichzelf niet weërspreekt"! Diep veracht hij dan ook

de frivole spotternij, die bijv. een *Voltaire* in zijn *Saul* zich veroorlooft, en verpletterend is de persiflage van het platte Rationalisme in zijn „Proloog tot de nieuwste openbaringen Gods, vertolkt door Dr. C. F. *Bahrdt*” (1774). De vier Evangelisten, bij dien beruchten ongeloovige binnengetreden, willen zich door hem niet in modern phantasie-kostuum laten kleeden, en trekken zoo spoedig mogelijk af. Maar waar de vrouw des huizes geklaagd heeft: „de kerels willen geen manieren verstaan”, heeft manlief het antwoord gereed: „welnu, dan moeten hunne schriften er aan,” en de verminking van het heilige is op haar beurt tot een karikatuur in de hand des dichters geworden. Geen wonder dat een gevoelsman als *Lavater*, dien hij op vijf en twintigjarigen leeftijd leert kennen, geheel een man naar zijn hart is. Na een eerste ontmoeting verklaart hij, dat hij hem ten onrechte voor een dweeper gehouden heeft, en tracht zoolang mogelijk in zijn hoog geschat gezelschap te zijn. Volgens bericht van *Gessner*, *Lavater*'s schoonzoon en levensbeschrijver, stemmen zij bij hun spreken, niet slechts over letterkundige, maar ook over Christelijke aangelegenheden aanvankelijk geheel overeen. *Lavater* is hem een genie, wiens preeken hij met bewondering leest. Ja, nog vijf jaren later schrijft hij in ongehuichelde geestdrift: „*Lavater* is toch een éénig mensch; zooveel waarheid, geloof, liefde, geduld, sterkte en wijsheid zult gij noch in Israël, noch bij de Heidenen vinden.” Zijn gezelschap is hem „eene hemelspijze, waarvan de weldadige gevolgen nog lang bespeurd zullen worden. Hij is de beste, grootste, wijste en innigste van alle sterfelijke en onsterfelijke menschen, die ik ken.” Wij zouden meer kunnen aanvoeren,

maar behoeven wij wel andere proeven, dat indien G ö t h e later een Heiden geworden is, hij echter geen geboren Heiden mag heeten?

En toch, wie kan tot dusver dit eerste tijdperk beschouwen, zonder in stilte te vreezen, dat de opgemerkte sympathie voor Bijbel en Christendom eene hoogst onvoldoende en oppervlakkige was! Het is belangwekkend den jeugdigen G ö t h e te zien, als met de weegschaal tusschen geloof en ongeloof in de krachtige handen, en op te merken, hoe de evenaar nu naar deze, dan naar gene zijde bewogen, maar toch de linkerschaal telkens met zwaarder gewichten bevrucht wordt. Reeds in zijn eerste studie jaren neemt hij een levendig aandeel aan den strijd tusschen vrijzinnige en geloovige Schriftverklaring, en bekent, dat hij liefst zich houdt bij de eerstgenoemde partij, en zich hare beginselen en voordeelen toeëigent, schoon hij wel inzag, dat bij deze wijze van opvatting tegelijk „het poëtisch en het profetisch karakter der gewijde Schriften verloren ging.” Steeds meer begint hij zich te beklagen „dat oude kerken zoo donkere glazen hebben,” en reeds te Leipzig kent hij een tijd, dat hij door gemoedsbezwaren en gewetensangsten gekweld, voor een poos althans, „kerk en outer ten eenenmale laat varen,” om zich alzoo van den innerlijken last te ontslaan. Hij begint kennis met de wijsheid des ongeloofs in het naburig Frankrijk te maken, en kan ook het „Système de la Nature” hem niet bekoren of boeien, daar het „bij zulk een atheïstisch maanlicht hem treurig te moede wordt”, hij krijgt, ja afkeer van déze soort van philosophie, maar begint zich toch van lieverlede het Naturalisme in de armen te werpen. Van den drie en twintigjarige kan straks zijn vriend

K ä s t n e r verklaren: „G ö t h e is een genie, het Christendom acht hij in anderen hoog, maar zelf onttrekt hij zich aan de gemeenschap der kerk, en komt er open voor uit, dat hij slechts zelden meer bidden kan.” Hij doet dan ook minder moeite om te schijnen wat hij toch in zijn hart niet meer is, en de vriendin zijner jeugd, ofschoon met innige smart zijn zichtbaren teruggang ontwarende, is eerlijk genoeg om te zeggen, „dat zij hem zóó veel beter mag lijden, nu hij het min of meer piëtistisch gewaad, dat hij gedeeltelijk ten haren gevalle gedragen had, maar liever had weggeworpen”. Wel is er nog altijd iets in het Christendom, dat onwillekeurig hem aantrekt. Bedriegt ons niet alles, dan vergunt ons de hartstochtelijke dichter een blik in zijne eigen ziel, wanneer hij aldus zijn ongelukkigen W e r t h e r laat schrijven: „ik eer den Godsdienst; ik voel, dat hij voor menigen vermoeide een staf, voor menigen dorstige eene lafenis is. Maar kan, moet hij dat voor een iegelijk zijn? Als gij de uitgebreide wereld aanschouwt, ziet gij er duizenden wien hij, gepredikt en ongepredikt, het niet was en niet wezen zal: waarom moet hij het dan volstrekt voor mij zijn? Zegt niet de Zone Gods zelf, dat zij bij hem zijn zullen, die Hem de Vader gegeven heeft? Als ik Hem nu eens niet ben gegeven, en de Vader mij liever voor zichzelf behouden wil, gelijk mijn hart mij dat zegt?” Zonderlinge vraag! Ware zij ernst geweest in het diepste der ziel, wie kan twijfelen of het antwoord zou later gevonden zijn? Maar de klove schuilt reeds dieper; er is in het Christendom zelf, wat hem onwillekeurig terugstoot. Wat? Met lofwaardige openhartigheid verhaalt hij het zelf, als hij aangeeft, wat hem innerlijk evenzeer van de

grootere Protestantsche kerk, als van de broedergemeente verwijderd. Het is de leer van het zedelijk bederf, waartegenover hij de Pelagiaansche beschouwing veel overeenkomstiger vindt met zijn eigen levenservaring. „Telkens had hem deze tot oefening en inspanning van alle krachten geleid; de natuur was hem verschenen in al hare heerlijkheid, en van alle zijden zag hij zich op haar henengewezen; hij had zoo vele wakkere en brave menschen leeren kennen, die zich door een streng plichtgevoel leiden lieten, en die hij onmogelijk afvallen kon”. De tweespalt tusschen hem en de streng geloovigen wordt van zijne zijde steeds grooter, en kan hij nog de oude voorliefde niet aanstonds verzaken, hij zoekt zich nu „een Christendom tot zijn privaat gebruik” te vervaardigen ¹³). Dat zelfgevoel, die fierheid op eigen kracht geeft, tot buitensporigheid toe, in den Prometheus zich lucht, en de dorst, waarvoor het Evangelie geen lavenis biedt, wordt nu gestild bij Spinoza. Opmerkelijk, en toch niet onbegrijpelijk is het, hoe juist in een tijdperk, waarin des dichters gemoed behoefte voelt aan rust na den eersten storm zijner hartstochten, zijn geest zich voelt aangetrokken tot dezen scherpzinnigen denker. De kalmte, die over zijne geschriften schijnt uitgespreid, trekt hem aan met onweêrstaanbaar vermogen; de zedelijke ernst van het stelsel bevredigt zijn verlangen naar klaarheid en gelijkheid, en de onderwerping, de zelfbeheersching, de zelfverloochening, door Spinoza gepredikt, acht hij het weldadigst tegengift tegen de smart en onrust des levens. De ontkiemende vriendschap met F. H. Jacobi draagt er het hare toe bij, om deze pantheïstische richting van den rusteloozen geest te versterken. Wel

ontbreekt het hem niet aan diepe, Godsdienstige indrukken. „Broeder,” schrijft hij aan Lavater in de dagen zijner gelukkigste liefde (1775), „ik ben voor een tijd weder vroom, heb mijn lust aan den Heer en zing ter zijner eere Hem psalmen, waarvan gij welhaast een proefjen ontvangen zult”. En, om een ander voorbeeld te noemen, na het beklimmen van den Brocken, twee jaren later, leest gij de schoone taal in zijn dagboek: „heerlijke, heldere dag, in het ronde alles beneveld, maar alles helder daarboven! Wat is de mensch, dat Gij hem gedenkt? Wat lied zal ik God ter eere doen hooren op een oogenblik, waarin alle proza tot poëzie wordt, en alle poëzie weêr tot proza? Met mij gaat God te werk als met zijne oude heiligen, en ik weet niet, van waar het mij komt. Wat ik, als Gideon met zijn vlies en dauw, vraag, dat verkrijg ik, en met meer dan moederlijke zorg word ik naar het doel mijner wenschen geleid” ¹⁴). Maar waar de Godsdienst een bepaald Christelijk karakter vertoont, begint de afkeer van tijd tot tijd luider te spreken, niet altijd, helaas, gepaard met voegzamen ernst. Hij doet groote moeite, om zijn vriend Herder tot de hoogste kerkelijke waardigheid in Weimar verheven te zien, maar men meene niet dat het is uit ingenomenheid met de zaak, die hij dient. Reeds vóór zijne komst te dier stede verklaarde hij hem onbewimpeld, na de ontvangst van twee zijner theologische opstellen: „dat hij met het onderwerp geen vrede kon hebben, daar die gansche leer van Christus een onding is, dat hem, als een beperkt en behoeftig menschelijk wezen, bijna razende maakt” ¹⁵), en waar zijn vriend eindelijk de gewenschte plaats heeft ver-

kregen, daar verrast hij hem met een spotdicht, waarin hij zijne komst vergelijkt met de intrede van den Heer te Jeruzalem, en hem toezegt, dat hij, geplaatst aan het hoofd der geestelijkheid, niet op één maar op honderdvijftig ezels zal rijden, schoon: „im Grund weder Luther noch Christ im Mindesten hier gemeinet ist”¹⁶). Hij hoort Herder een enkele maal, maar zonder merkbaren indruk¹⁷), en geheel de wijze, waarop hij over de heilige bediening zich uitlaat, heeft iets onwillekeurig stuitends en stootends. Maar een merkwaardig blijk van zeer gewijzigde stemming is vooral in zijne afwisselende verhouding tot L a v a t e r te zien. Al spoedig zijn hem de rusteloze pogingen van dezen om hem tot een meer positief geloof te bewegen ondragelijk, en kan zijn vriend hem geen rust laten met zijn onverbiddelijk alternatief: „òf Christen, òf Atheïst”, hij wil evenmin het een als het ander, „daar immers ook zijn Christus een eigen gestalte gewonnen heeft.” „God, hemel en hel,” schrijft hij in 1776, „liggen bijeen in mijn binnenste, en al de idealen van L a v a t e r zullen mij niet verhinderen, waar te zijn en boos en goed, gelijk de natuur.” Aan dezen zelve belijdt hij, waar hij de reeds vertraagde pen weder eens opvat: „thans eerst gevoel ik, hoever wij uit elkander loopen; ik kan u niets schrijven.” En waar hij hem, op zijne reis naar Zwitserland in 1779, zien moet, daar verlangt hij, ja, zich zooveel mogelijk met den Christelijken vriend te verstaan en betuigt schertsend te hopen, dat men door een mondeling gesprek meer zal uitmaken, dan een gansch Concilie met al den aankleve van dien, maar hij voegt er straks toch weder veelbetekenend bij: „wij zullen wel doen, als wij ieder onzen

bijzonderen Godsdienst zooveel mogelijk onaangeroerd laten. Gij zijt goed, maar ik ben dikwijls hard en onvriendelijk; daarom moet ik u vooruit om toegevendheid bidden." En ten aanzien van Lavater's homiletische bearbeiding der Apocalypse: „ik ben een zeer aardschgezind mensch, en de gelijkenissen van den onrechtvaardigen rentmeester, van den verloren zoon of den zaaier zijn mij veel Goddelijker, als er dan volstrekt iets Goddelijks wezen moet, dan de zeven Engelen, kandelaren, hoornen, zegelen, sterren en weeën. Ik meen ook uit de waarheid te zijn, maar uit de waarheid der vijf zinnen, en God hebbe geduld met mij, als tot heden." Nog kan hij zich van L a v a t e r niet losmaken, van wien hij erkent „dat deze hem nog van menige vliegende koorts van hartstocht genezen kan" ¹⁸⁾. Het menschelijke in den Zürichschen prediker trekt voortdurend hem aan; maar het Christelijke stoot hem steeds sterker terug. „Gij houdt" — zoo schrijft hij hem, drie jaren na de zoo gewenschte ontmoeting — „gij houdt het Evangelie, zooals het daar staat, voor de meest Goddelijke waarheid; mij zou zelfs een hoorbare hemelstem niet overtuigen, dat water branden of vuur blussen, dat een maagd baren en een doode verrijzen kan. Veeleer acht ik dit eene lastering van den grooten God en zijne openbaring in de natuur." Zichtbaar trekt hij zich terug van den vriend, in wiens nabijheid hij zich meermalen door den gloed zijner Godsdienstige overtuiging had aangetrokken en gekoesterd gevoeld. Hij noemt zich (1782) met het oog op L a v a t e r, „zat van de geschiedenis van dien goeden Jezus," en meent, dat deze het is, die den eenmaal zoo vurig geliefden het hoofd op hol heeft gebracht.

„Ik woon vlak tegenover, de kerk” — zoo moet omtrent dezen zelfden tijd zijne vertrouwde vriendin, Mevrouw Von Steijn van hem hooren — „een schrikkelijke toestand voor een, die evenmin aanbidt op dezen, als op een anderen berg, en geen uren van Godsvereering meer heeft.” Duizend geschreven bladen, oude en nieuwe, vindt hij even schoon als den Bijbel, en het wordt hem voldoende, dat iemand aan iets hoogers gelooft, schoon het wat en hoe hem volmaakt onverschillig zijn. Gaarne laat hij aan L a v a t e r zijn geluk van een persoonlijk geloof in den Heer, dewijl hij zich zonder dat zoo diep ellendig zou voelen, maar zelf behoeft hij het niet. De Christus wordt hem een onhistorisch ideaal van Godmenschelijkheid, dat niet in één individu, maar meer of min in ieder mensch wordt verwezenlijkt. „Bij uw verlangen” — zoo spreekt hij L a v a t e r toe — „om in één persoon alles te vinden, en bij de onmogelijkheid, dat u één persoon geheel kan voldoen is het heerlijk, dat uit oude tijden ons een beeld is overgebleven, waarop gij uw Alles overdragen, waarin gij uzelf aanbidden en spiegelen kunt. Slechts dit moet ik uiterst onbillijk noemen en een roof, die voor uwe goede zaak niet betaamt, dat gij aan duizend vogelen onder den hemel hunne kostelijke veeren ontrooft, als waren die hun wettig eigendom niet, alleen om daarmede uwen Paradijsvogel op te sieren. Dat is het, wat mij en allen ondragelijk zijn moet, die wij naar elke door en aan menschen geopenbaarde waarheid als leerlingen luisteren en als zonen Gods Hem aanbidden in ons zelve en al zijne kinderen”¹⁹⁾. Vrij mocht de man, die zoo schreef, onbewimpeld den tegenzin uitspreken, dien de „Pilatus”

van Lavater in zijne ziel had gewekt, en hem toeroepen: „daar ik wel geen anti-christen of onchristen, maar een gedecideerd niet-christen ben, zoo laat mij uw menschelijke stem weder hooren, opdat wij van die zijde verbonden blijven, daar het langs den anderen weg niet meer gaat.” Geen wonder, dat de vriendschap van Göthe voor Lavater, met zooveel innerlijke tweespalt gepaard, aan een zijner tijdgenooten (Zimmerman) zoo verdacht „als de liefkozingen van een tijger” kon voorkomen.” Maar geen wonder ook, dat wij haar in 1780 voor altijd zien afgebroken. Wel kwam Lavater in datzelfde jaar nog te Weimar en nam zijn intrek bij Göthe, maar de vrienden zijn vreemden geworden. Göthe ziet niet weinig tegen een samenzijn op, dat hij eens zijn hoogst geluk heeft geacht. „Het schijnt”, schrijft hij aan Mevr. v. Stejn, „dat ik Lavater te wachten heb, want er zijn reeds brieven voor hem tot mij gekomen. Hoe gaarne was ik hem op zijne Apostolische reis uit den weg gegaan, want uit betrekkingen, die toch niet tot in het diepste der ziel gaan, kan nimmer iets goeds worden. Wat heb ik met den Auteur van den „Pontius Pilatus” te maken”! En na Lavater's vertrek: „geen hartelijk vertrouwelijk woord: ik ben voor altijd los van haat en van liefde; mijne ziel was aan een glas water gelijk.” In die stemming is hij aan den grenspaal van zijn eerste tijdperk genaderd; een tijdperk, waarin reeds duidelijk bleek, hoezeer het althans van hemzelve kon gelden, wat hij eenmaal van de ziel der menschen beweerde, „dat haar element een vagevuur was, waarin alle helse en hemelse machten elkander doorkruisten.” En zien wij nu nog eenmaal terug, het is als

vinden wij de type van het tot dusver voltooide geheel in één oogenblik zijner eerste badreis in gezelschap van Lavater en Basedow. Hij laat aan den middagdisch te Coblentz, den eenen met een ambtgenoot over het Openbaringsboek redetwisten; den anderen met een ouden dansmeester diepzinnig over den doop disputeren, en zit middelerwijl behagelijk zijn hoentje te kluiven.

„Und, wie nach Emmaus, weiter gings
Mit Sturm und Feuerschritte,
Prophete rechts, Prophete links,
Das Weltkind in der Mitte.”

Göthe, wij meenen het bewezen te hebben, is van lieverlede een Weltkind geworden, schoon een Weltkind, dat ook een zijde vertoont, gelijk hij zelf er heeft bijgevoegd, „tot hooger dingen gekeerd.” Niet zonder vrijmoedigheid plaatsen wij boven het eerste tijdperk het opschrift: eene periode van aanvankelijke, maar al ras verflauwde sympathie voor het Christendom.

— „Het zijn de Zwaben niet alleen, die veertig jaren levens van noode hebben, om wijs en verstandig te worden.” Met dat woord zag Göthe later op de Italiaansche reize terug, waarmede zijn tweede tijdperk begon. En werkelijk zien wij een omkeering in geheel zijn innerlijk leven begonnen, die beslissend is ook voor zijne verdere letterkundige werkzaamheid. Wij zien hem thans vooral zijn oog richten op de natuur en de kunst, gelijk het vroeger inzonderheid op den mensch in en rondom hem geslagen was. Zelf verklaart hij, dat hij, die tot dusver met en buiten zijne schuld het lot van Tantalus en Sisyphus deelde, thans geheel tot rust en klaarheid voor zichzelf ge-

komen was. „Hij heeft aan gene zijde der Alpen de hoogste vreugd van zijn leven genoten, en het hoogtepunt leeren vinden, waarnaar hij verder den stand des thermometers van zijn aanzijn kan afmeten.” Zelfs belijdt hij, dat bij zijn kunstzin ook in zijn zedelijk karakter eene groote verandering plaats had, waarmede hij zichzelve geluk wenscht. Is de man dan ook tot den Godsdienst teruggekeerd, waarvoor in het kinderlijk en jeugdig gemoed althans enkele snaren getrild hebben? Met smart moeten wij het tegendeel opmerken; hij is en raakt daarvan hoe langer zoo verder verwijderd. Het kan ons niet verwonderen, als wij in dit tijdperk de antipathie tegen het Christendom op onmiskenbare wijze zien toenemen. Kort vóór zijn vertrek naar Italië heeft hij zich steeds dichter aan Spinoza gesloten. Geen boek dat meer met zijne zienswijze overeenkomt, dan de Ethiek van dien wijsgeer, en wel verre van hem als Atheïst te beschouwen, wil hij hem als een voortreffelijk Theïst en Christen verheffen ²⁰⁾. Zoo gestemd trekt hij Italië in, en waar hij in den geest de pracht en praal der Roomsche kerk met den eenvoud vergelijkt der Apostolische eeuw, stuit hij, het zijn zijn eigen woorden, op een „vormloos en erbarmelijk Heidendom.” Rijke bevrediging vindt hij voor zijn zinnelijk schoonheidsgevoel, maar dagelijks vernieuwde ergernis voor het gezond en wijsgeerig ontwikkeld verstand. Is het wonder, dat Jacobi hem later kon herinneren, hoe hij, naar zijn eigen zeggen „met een echt Juliaanschen haat tegen het Christendom” in het hart uit Rome teruggekeerd was? Zoo hevig kookt die daarbinnen, dat de man, anders zoo kiesch en keurig in vormen, thans bar en grof in zijne uitlatingen tegen

het heilige wordt. Wat dunkt u van Epigrammen als deze: ²¹⁾

„Als ik een Pelgrim aanschouw, ik weerhoud slechts met moeite

(mijn tranen,

„Ach, dat een ijdele waan den mensch zoo gelukkig doet zijn!

„Sla mij den dweeper aan 't kruis, zoodra hij de dertig bereikt heeft

„Kent hij de wereld eerst goed, hij wordt van bedroegne een schelm.

„Weinige zaken slechts schuw ik, als gif en addergebroedsel,

„Vier toch: tabaksdamp en luizen, en walgelijk knoflook en t'†.”

Zoo laat hij zich openlijk uit; en aan gemeenzame vrienden? Treurige trekken treden aan het licht in de pas verschenen brieven aan Herder. „Ik heb nu ook gelegenheid, het Christendom van de zijde der kunst te beschouwen; het ziet er erbarmelijk uit. — Waarheid is het, dat juist door het fabeltje van Christus de wereld nog wel tienduizend jaren kan voortduren, zonder dat iemand het rechte begrijpt, daar men evenveel intellectuële krachten behoeft om het te verdedigen, als om het te bestrijden” ²²⁾. Twee jaren later: „Het zou verdrietig zijn, als ik niet vóór Palmzondag te Venetië was. Om als een Heiden van de Passie van dien goeden man toch eenig voordeel te hebben, moet ik de zangeressen van het Conservatorium hooren” ²³⁾. Weder na twee jaren: „Ik kan niet zoo snel uit mijn bed opstaan, als die werkelijk begraven en reeds stinkend bevonden vrome (Lazarus) uit zijne windselen rees” ²⁴⁾. Zeker deed hij, die zoo dacht, zichzelf geen onrecht, als hij voor zich met zekere voorliefde den naam van Heiden verkiest, ofschoon dan ook geen Voltairiaan, „omdat zich daarop

niets bouwen laat." De vriendschap met Herder koelt merkbaar, niet minder die met Mevrouw Von Steijn, die het maar volstrekt niet vergeven kan, dat hij een ongeregelde verbintenis met eene vrouw heeft aangegaan, zijner liefde naauwelijks waardig. En Lavater? Zagen wij reeds vroeger de vriendschap in vervreemding, thans zien wij deze in volslagen vijandschap overgegaan. „Van Lavater's tocht naar het Noorden heb ik gehoord," — schrijft hij in 1793 — „en ook dat hij de filosofie van den dag heeft gehuldigd. De man verstaat zijn handwerk, en weet met wien hij moet samenrotten. Ook in Weimar is hij komen spioneren, maar ons beslist Heidendom heeft hem spoedig verjaagd. — De wereld is groot genoeg, laat hem heentrekken. Waar dat gebroed komt, kan men het altijd dadelijk merken. Op macht, rang, geld en invloed is toch eigenlijk alles gemunt" ²⁵). Ja, erger nog (1790): „het kost dien Profeet niets om zich tot de verachtelijkste vleierij te verlagen, ten einde alzoo zijne heerschzuchtige klauwen uit te strekken met des te beter gevolg. — Als Lavater al het mogelijke doet om een fabel tot waarheid te maken; als Jacobi zich vermoeit om een ijdel gevoel van een kinderlijk brein te vergoden; als Claudius Evangelist in plaats van bode wil worden, dan is het klaar, dat zij alles, wat meer licht verspreidt over de diepte der natuur, moeten schuwen." In 1797 komt Göthe nogmaals te Zürich, maar hij wandelt op de Petersplaats de pastorie van Lavater voorbij, en waar deze zich haast om hem in zijn verblijf te bezoeken, houdt hij zich volstrekt ontoegankelijk. Wat verschil met de stemming, waarin hij twintig jaren vroeger zich eene reis

van vele uren getroostte, om slechts iets meer van het gezelschap des voortreffelijken vriends te genieten! Maar de dagen zijn ook voorbij, waarin het Christelijk leven hem aantrekt, zoodra het zich openbaart in eene beminnenswaardige persoonlijkheid. Een korte poos mag hij den omgang der voortreffelijke vorstin von Gallitzin, de vriendin van Hemsterhuis, smaken, maar de vrome geest, die haar bezielt, stemt hem alleen tot beleefde zachtmoedigheid. Toenadering heeft er in waarheid niet plaats, en beide verlaten elkander met een levend besef van onverzoenlijke tweespalt op het allerhoogste gebied. Met zooveel objectiviteit besprak hij in dien aanzienlijken kring het kerkelijk leven te Rome, dat men elkander fluisterend vraagt, of Göthe ook katholiek is geworden. Hij is het evenmin als het tegenovergestelde; zijn God is de God van Spinoza, zijn Codex het boek der natuur.

Het mag niet voorbijgezien worden, dat de reeds vermelde Juliaansche haat al spoedig van bloedwarm tot eene meer gematigde temperatuur schijnt gedaald. Blijkens een merkwaardig schrijven van Jacobi begon hij reeds ten jare 1792 te luwen, zoo zelfs, dat er weinig aan scheelde, of — het is altijd Jacobi die spreekt — „hij had bijna den kamerling uit de Handelingen der Apostelen nagezegd: zietdaar water, wat verhindert mij gedoopt te worden.” Van een zeker Christendom stemde hij gereedelijk toe, dat het juist het toppunt mocht heeten der edelste menscheijkheid, en nam zich zelfs voor, als hij weder eens op zijne rust was gekomen, den geheelen Bijbel nogmaals te lezen. Maar met dat al blijft hij zijn eigen Heidendom boven Jacobi's Christendom stellen, en verklaart, dat hij dit niet aannemen kan ²⁶).

Wel belijdt hij in een schrijven aan denzelfden (1800), „dat hij vroeger door zijn hevigen afkeer van tweeperij, aanmatiging en huichelarij dikwijls onbillijk geweest is, en dat hij thans het streven naar het ideale waardeert, waar en in wat vorm hij het vindt.” Maar het ideaal der hoogste heiligheid en liefde, dat voor het oog der geloovigen staat, is in geen deele het zijne, en het wordt dat even weinig gedurende het tienjarig tijdperk, in bijna ieder ander opzicht voor zijne ontwikkeling zoo onberekenbaar vruchtbaar, der samenwerking met Schiller. Men behoeft de briefwisseling van beide vrienden slechts in te zien, aan welker uitgave de grijze Göthe eenige zijner laatste jaren gewijd heeft, om op te merken, wat hoogst ondergeschikte, neen onbeduidende plaats het Christendom in beider, ook in zijne schatting heeft ingenomen. Het ligt achter en onder hem; behalve dat het enkele malen met zijne voorstanders ten wit wordt van giftige pijlen. Met zijn vriend geeft hij eene kleine verzameling puntgedichten uit (Xeniën), die straks de geheele letterkundige wereld van Duitschland in oproer brengt, omdat bijna iedereen, hetzij terecht of te onrecht, er zich door aangerand vindt; eene verzameling, in zoover niet zonder grond vergeleken met de vossen van Simson, die met brandende fakkelstaarten in het land der Philistijnen gezonden, de papieren akkers verteerden. Harde waarheden worden aan dezen en genen gezegd, maar wie wordt ruwer behandeld dan Stolberg, die uit gemoedelijke overtuiging tot de kerk van Rome is overgegaan, en de eens zoo geliefde Lavater? „Christelijke Hercules,” zoo heet het tot den eersten:

„Christ'lijke Hercules, hoe graag zoudt gij reuzen verstikken!
 „Jammer slechts, 't Heidensch gebroed staat, zwak. Hercuultje,
 nog pal.

„Toen gij de Grieksche Goôn hebt versmaad, toen wierp u Apollo
 „Van den Parnas naar omlaag; daarvoor gaat gij 't hemelrijk in!”

En tot den ander:

„Jammer, dat moeder Natuur slechts éenen mensch van u maakte'
 „Want er was stof wel voor twee, voor een cerlijk man en een
 guit.”

In waarheid, zoo kalmte het karakter van bij uitnemendheid onpartijdigen is, het Christendom en de Christenen van het einde der achttiende eeuw kunnen zich op geen zeer billijke beoordeeling van den gevierden Dichter beroemen. En men wijze ons niet, ten blijke van het tegendeel, op de „Bekentenissen eener schoone ziel,” waarin zooveel gemoedelijks voorkomt, en die mede tot dit tijdperk behooren. Göthe zelf heeft het uitgesproken, dat de Christelijke stemmingen en ervaringen, daar afgeschetst, en voor een deel uit Klettenberg's, leven gegrepen, „op het edelst zelfbedrog en eene fijne verwisseling van het objectieve en subjectieve berusten.” Het innigst gemoedsleven kan hij, als een echt kunstwerk, in de edelste vormen beschrijven, zonder dat hij iets voor de waarheid gevoelt, waaruit dat leven geboren is. Het zal dan ook wel even weinig beduiden, dat hij zijn zoon door Herder zonder aarzelen nog in de Christelijke gemeenschap liet opnemen, waaraan hij zich lang had onttrokken ²⁷). Het is geen geloof, maar decòrum, of

wilt gij liever verdraagzaamheid, uit grenzenloos Indifferentisme geboren. Hoort, hoe hij in 1808 zich nog uitlaat, na de ontmoeting van een Christelijk schrijver: „Het is mij, den ouden Heiden, gansch eigenaardig te moede, als ik zoo het kruis op mijn eigen grond zie geplant, en dichterlijk van Christus' bloed en wonden hoor prediken, zonder dat het mij dadelijk stuit. Zooveel zijn wij toch aan het hoogere standpunt verschuldigd, waartoe ons de philosophie heeft verheven. Wij hebben geleerd, het Ideale te schatten, ofschoon het zich in de wonderbaarste vormen vertoont!” ²⁸⁾

Doch waartoe langer op afzonderlijke uitspraken acht gegeven? Slaan wij een oog op den „Faust,” waarvan het eerste deel tegen het einde van dit tijdperk genoegzaam voltooid is, en die, hoezeer het treffend beeld van geheel het leven des dichters, echter niet het minst ook tot deze tweede periode behoort. Wie kent de pantheïstische geloofsbelijdenis niet, die Heinrich op de bekommerde vraag der misleide Gretchen doet hooren, of hij dan niet gelooft aan een God ²⁹⁾:

„Wie mag Hem noemen?

Wie durft er roemen:

„'k Geloove Hem?”

Heeft één 't ervaren,

Durft één 't verklaren:

„'k Geloof Hem niet?”

Hij, de Alomvatter,

Hij, de Albehouder,

„Vat Hij, behoudt Hij niet, u, mij, zich-zelf?

Draait niet deze aarde op onwrikbare harren?

Spant niet de hemel zijn blauwend gewelf?

Zien van de kimmen geen eeuwige starrèn

Vriendlijk ter neêr?
 Spieglen uwe oogen de mijne niet weêr?
 Dringt alles niet, omhoog, beneden,
 Naar hart en hoofd, bij u, bij mij,
 In eeuwige verborgenheden
 Onzichtbaar-zichtbaar zwevende aan uw zij?
 Vervul hiervan uw gansche hart! En trilt
 Uw borst daarbij van zalig zielsgenot,
 O, noem dan dat gevoel gelijk gij wilt:
 Geluk! hart! liefde! God!
 Ik heb geen naam: 't is al Gevoel alléén!
 De naam is louter klank, een rook,
 Omnevelend den hemelgloed!"

Het bevreemdt ons weinig, dat G r e t h e n, hoezeer zij meent, dat dit alles haar ook in de kerk wordt geleerd: „slechts met een beetjen andere woorden," toch nog altijd bedenkelijk voortgaat: „du hast kein Christenthum," en wij twijfelen of zij op dit punt zou gerust gesteld zijn, bijaldien zij eene ontboezeming had begrepen als deze:

„Wat waar een' God, die slechts van buiten stiet,
 En aan zijn vinger 't Al in cirkels loopen liet!
 Meer voegt het Hem, Natuur van binnen uit te leiden,
 Haar niet van zich, zich niet van haar te scheiden,
 Zoodat wat in Hem leeft en zweeft en is,
 Nooit zijnen Arm, nooit zijnen Adem miss'."

Zulk een Godsbegrip, men kan het bezwaarlijk ontkennen, staat lijnrecht tegen dat des Christendoms over, dat ons het Wezen aller wezens verkondigt, als wel in rechtstreeksche betrekking tot het werk zijner handen geplaatst, maar, absolute Persoonlijkheid, daarmede in geen deele éézelvig. Oordeelen wij dan te hard, als wij meenen, dat G ö t h e 's eigen standpunt tegen-

over de Openbaring des heils in het woord van den „Faust” is vervat: „ik hoor de boodschap wel, maar ach, 't geloof ontbreekt mij?” Mij dunkt, wij zijn in ons volle recht, wanneer wij na al het gehoorde het tweede tijdperk zijns levens, een tijdperk van onbewimpelden haat en doorgaande verachting des Christendoms noemen.

Haat en verachting — en is dat dan het laatste woord in de geschiedenis van het Godsdienstig leven des Dichterkonings geweest? Het verblijdt ons, M. H., dat wij op die vraag met volle vrijmoedigheid ontkennend antwoorden mogen. Het derde tijdperk ontsluit zijne breede gedachtenisrol, maar uit de zes- of zeven en twintig jaren, die het omvat, verheft zich menige stem, die van beter stemming getuigt. De cirkel van Göthe's innerlijk leven begint zich weder zichtbaar over te buigen naar het punt, van waar hij uitgegaan is, en kunnen wij ook geen geheele omkeering, wij kunnen weldadige overgangen in zijne zienswijze opmerken. De geest, die bij het verflauwen der phantasie zich in meer wetenschappelijke richting ontwikkelt, en niet meer op het sentimenteele en ideale alleen, maar bovenal op het praktisch bruikbare staart, heeft behoefte om zichzelf juister dan te voren rekenschap af te vragen ten aanzien van de hoogste belangen der menscheid. Zijne werken beginnen een minder zinnelijk, meer zedelijk karakter te vertoonen, en in de „Wahlverwandschaften,” zoo vaak naar den klank der woorden misduid en misbruikt, heeft hij naar zijn eigen verklaring, die wij niet betwijfelen mogen, geen minder doel, dan om in verdichte vormen het woord van

den Mond der waarheid te staven: „wie eene vrouw aanziet om haar te begeeren, die heeft alreede overspel in zijn harte gedaan.” Wel is en blijft hij van de kerkelijke gemeenschap vervreemd, en waar hij in „Wahrheit und Dichtung” de groote tegenstelling tusschen Katholicisme en Protestantisme bespreekt, noemt hij het laatste te arm en te inconsequent om eene welgesloten gemeente te vormen, en beweert hij, dat het te weinig Sacramenten bezit om levenslang zijne belijders te boeien. Met geestdrift verheft hij, wat het Katholicisme in dit opzicht aantrekkelijks heeft voor gevoel en verbeelding, schoon overigens nog minder tot deze kerkgemeenschap geneigd, dan tot de tegenovergestelde. Wat treuriger is, hij is ten aanzien van het Christendom wel minder hatelijk, maar in den grond toch bijna even afkeerig als vroeger, en wil als Protestant zijne vrijheid behouden, „dat hij zich godsdienstig, zonder betrekking tot een bepaalden Godsdienst ontwikkelt.” Het ademt denzelfden geest, als hij in eenige dichtregelen op het derde eeuwfeest der Hervorming zichzelf een ijverig Protestant „in kunst en wetenschap” noemt. De Pantheïstische wereldaanschouwing blijft voorloopig die, waarin hij het best zich kan vinden. Zoo verklaart hij ergens, „dat de God van J a c o b i gedurig meer van de wereld zich afzonderde, terwijl de zijne zich met haar gedurig nauwer vereenigt” ³⁰). En straks: „ik ben nu eenmaal als een van die Ephesische goudsmiden, die zijn gansche leven in aanschouwing en vereering der groote godin, en in nabootsing harer geheimnisvolle gestalte doorgebracht heeft, en wien het dus niet aangenaam zijn kan, als deze of gene Apostel aan zijne medeburgers een anderen, en dat

nog wel vormlozen God wil gaan opdringen" ³¹). Geeft hij ook niet, gelijk zijn vriend, een geschrift uit ter eere zijner groote godinne Diana, het is alleen, omdat hij zelf rustig blijven, en ook het volk niet verder opruien wil. En eer wij de vraag kunnen opwerpen, hoe deze natuurvergoding zich met menige andere, meer Christelijk klinkende ontboezeming rijmen laat, daar ontglipt hem een jaar later een woord, dat veel raadselachtigs verklaart: „Ik voor mij heb, bij de velerlei richtingen van mijn wezen, niet aan ééne denkwijs genoeg. Als dichter en kunstenaar ben ik Polytheïst, Pantheïst als natuurvorschcr, en het een zoo beslist als het ander. Behoef ik als zedelijk wezen voor mijne persoonlijkheid mede een God, zoo is ook dáarvoor gezorgd. De hemelsche en aardsche dingen zijn een zóó uitgebreid rijksgcbied, dat slechts de organen van alle wezens te zamen het geheel zouden kunnen omvatten" ³²). Zoo blijft hij dan in den grooten strijd tusschen geloof en ongeloof, die de edelste geesten verdeelt, voor zichzelf schijnbaar neutraal, ja, nog in 1824 worden wij in een zijner gesprekken met Eckerman door eene uitspraak als deze getroffen: „Onsterfelijkheidsideeën zijn eene goede bezigheid voor de voornamere standen, en allcrmeest voor de dames, die volstrekt niets beters te doen hebben. Een verstandig mensch echter, die reeds hier op aarde wat worden wil, en daarom dagelijks moet kampen en streven en werken, laat de toekomstige wereld liefst aan hare plaats, en is werkzaam en nuttig in deze."

En toch, gelijk zich daar buiten in de natuur bij voor- of najaar niet zelden een warmer luchtstroom te midden van den kouden nevel laat voelen, vernemen

wij ook andere woorden uit dien zoo ongeloofig spot-tenden mond, vooral in de laatste jaren zijns levens. Ja, niet zelden is het ons, alsof het licht eener hoogere waarheid weder klaarder voor dat fonkelend oog begint door te breken, naarmate het hoofd van lieverlede die-per gebogen wordt om eene rustplaats onder de doo-den te zoeken. Zoo laat hij o. a. in de „*Farbenlehre*” zich uit: „geene schade hebben de H. Schriften te duch-ten, als wij die met kritischen zin onderzoeken, even-min als eenige andere overlevering. De innerlijke en eigenlijke waarde treedt daardoor te klaarder te voor-schijn.” En wat deze kritische onderzoekingen, waar-aan hij mede deelnam in verschillende perioden zijns levens, hemzelve als resultaat hebben aangebracht, hij zegt het, weinige jaren vóór zijn dood, in een zijner gesprekken met *Eckerman*³³). „Ik houd al de vier Evangeliën voor echt, want daarin straalt ons het licht eener majesteit tegen, die van den persoon van Christus uitgegaan en zoo Goddelijk is, als immer iets God-delijks verscheen hier op aarde. Vraagt men, of het in mijne natuur ligt, haar aanbeddende hulde te bren-gen, ik geef ten antwoord: gewis!” Wel is waar moet een Christelijk Apologeet niet al te veel aan zulke concessiën hechten, althans niet vóór hij vernam, wat *Göthe* door echtheid verstond. „Echt en onecht,” zoo liet hij voorafgaan, „zijn op Bijbelsch terrein al zeer zonderling klinkende vragen. Wat is echt, dan het gansch voortreffelijke, dat met de reinste natuur en rede in overeenstemming is, en nog heden tot onze ontwikkeling dient? En wat is onecht, dan het ab-surde, ijle en domme, dat geen vrucht geeft, althans geen goede?” Men ziet, op dat standpunt beteekent

de erkenenis van de echtheid der Evangeliën minder dan het oorspronkelijk schijnen zou. Maar middelerwyl mag men, niet zoozeer ter wille der zaak als wel van hem zelven, zich verblijden in gedachten en woorden als deze: „De groote vereering, die den Bijbel van vele volken en geslachten der aarde gewijd is, heeft hij te danken aan zijn inwendige waarde. Hij is niet slechts een volksboek, maar het boek voor de volken, wijl hij de lotgevallen van één volk tot symbool voor alle anderen maakt, en zijne geschiedenis bij de schepping der wereld begint — — om die tot in de verste gewesten der verste eeuwigheid door te voeren ³⁴). — — Daarom is de Bijbel een eeuwig werkzaam boek, daar zoolang de wereld staat, niemand optreden en zeggen zal: ik begrijp het geheel, en versta al de deelen ³⁵). — — Het Boek der boeken is ons daartoe gegeven, opdat wij, als een tweede wereld, ons daarin verliezen, daardoor verlichten, daarmede ontwikkelen mogen” ³⁶). Ik weet het, dat alles is nog geen taal des geloofs, opgevat in den hoogsten zin van dat woord, maar het is althans eene taal van eerbied en hoogachting, waaraan latere ongeloovigen, die zoo dikwijls met G ö t h e dweepen en bijna ieder zijner woorden als eene soort van openbaring beschouwen, ons in geen deele gewend hebben. Of wil men nog eene meer bepaalde uitlating aangaande het Christendom zelf? „De Christelijke Godsdienst,” erkent hij ³⁷), „is op zichzelf eene macht, waaraan de gezonken en lijdende menschheid van tijd tot tijd zich immer weder opgebeurd heeft, en waar men deze werking haar toekent, is zij boven alle wijsbegeerte verheven, en behoeft van deze geen steun.” En later ³⁸): „Wij

weten niet, wat wij al aan Luther en aan de Hervorming in het algemeen zijn verschuldigd. Wij zijn van de boeien eener geestelijke beperking ontslagen, en door onze toenemende beschaving in staat gesteld om tot de bronwel terug te keeren, en het Christendom in zijne reinheid te vatten. Wij hebben weder den moed, om met vaste voeten op Gods aarde te staan en de waarde onzer natuur te gevoelen. Moge de beschaving steeds voortgaan, mogen de natuurwetenschappen steeds verder uitgebreid en dieper opgevat worden, en de menschelijke geest zich ontwikkelen zoo ver hij wil: boven de verhevenheid en zedelijke beschaving des Christendoms, zooals het ons in de Evangelieën tegenstraalt, zal hij zich wel nimmer verheffen. Hoe krachtiger wij Protestanten in edele ontwikkeling voortgaan, te sneller zullen de Roomsche-Katholieken ons volgen, en het zal eindelijk alles daarop uitloopen, dat alles weêr één wordt. Ook het treurig Protestantsche sectenwezen zal ophouden en daarmede haat en strijd tusschen vader en zoon, tusschen broeder en zuster. Ook zullen wij allen van een Christendom des woords en des geloofs van lieverlede meer komen tot een Christendom van gezindheid en wandel."

Het is zoo, M. H., àl te hoog mogen wij, het worde niet zonder leedwezen opgemerkt, dergelijke concessies niet aanslaan. Het wordt ons door G ö t h e zelve verboden, waar hij, elf dagen vóór zijn dood, aan E c k e r m a n zegt: „er zijn twee standpunten, waaruit men Bijbelsche dingen beschouwen kan. Het standpunt van eene soort van oorspronkelijke Godsdiens, in natuur en rede gegeven, die van hemelschen oorsprong

is. Dit zal eeuwig hetzelfde blijven en duren engelen, zoolang er van God begaafde wezens bestaan. Doch dat is slechts voor uitverkorenen daar, en veel te hoog en te edel om ooit algemeen te worden. Maar dan is er ook nog een standpunt der kerk, dat in zijn aard meer menschelijk is. Het is gebrekkig, veranderlijk, en werkelijk steeds aan het wisselen, doch ook dat zal in zijn eeuwige verandering duren, zoolang er zwakke, menschelijke wezens bestaan. Het licht van onbenevelde Goddelijke openbaring is veel te rein en te blinkend, om voor arme, zwakke menschen geschikt te zijn en door hen verdragen te worden. Daarom treedt de kerk als weldadige Middelaressen tusschen beiden om het te dragen en te matigen, opdat allen gebaat worden en het velen wèl moge zijn!" Het ligt mogelijk aan ons, maar wanneer wij onder zulke réserves eene lofspraak op Schrift en Christendom hooren, het is ons, als zien wij een Monarch, die zich zoo genadig mogelijk neêrbuigt om aan eene arme of verguisde, die hij voorts in zijn dienst niet gebruiken kan, een aalmoes der liefde te reiken. Het zou ons dan ook, wanneer volledigheid van aanhalingen plicht was, niet moeielijk vallen uit sommigen zijner schriften, bij name uit den „Westöstlichen Divan" de bewijzen te leveren, hoe G ö t h e ook in zijn laatste levenstijdperk gedurig weder geneigd is om al het bestaande en individueele zich te laten verliezen in den oceaan van een onmetelijk Goddelijk Zijn. Zoo zong hij nog in 1826, bij den aanblik van S c h i l l e r 's hoofdschedel :

„Wat kan de mensch op aarde meer gewinnen,
Dan dat zich God-natuur hem openbare!"

Maar toch hechten wij te veel waarde aan uitspraken, als waarvan wij er eenigen opvingen, om daarin iets minder dan de sporen eener krachtige en welbewuste reactie tegen den Juliaanschen haat te zien, waardoor het vorig tijdperk in geen geringe mate beheerscht werd.

Allerbelangrijkst, omdat zij de vrucht niet van een oogenblikkelijke opwelling, maar van diep gevoel en opzettelijk nadenken is, schijnt ons eene soort van verantwoording aan eene veeljarige vriendin, de gravinne Von Stolberg, ten jare 1823 geschreven. Met warmte wekt zij den dichter om dáar den vrede te zoeken, waar zij dien voor zichzelf gevonden had, op den weg van ootmoedig geloof. Zij dringt hem om van de wereld zich los te maken, en wil met hem als aan den voet van het kruis een verbond voor de eeuwigheid stichten. Herinnert gij u nog, hoe de jongere Göthe dergelijke „bekeeringspogingen” van den toch even zachten en trouwhartigen Lavater beantwoordde? Laat dan zijn antwoord aan de vrome Augusta u des te sterker verrassen! „Lang leven is veel overleven: wij overleven ten laatste onszelfen. Al het vergankelijke willen wij ons gaarne laten welgevallen; als slechts het Eeuwige ons ieder oogenblik voor den geest mag zijn, zal het tijdelijke ons niet meer doen lijden. Levenslang heb ik het goed gemeend met mijzelf en anderen, en bij al mijn aardsche streven gedurig op het hoogste gezien: gij hebt met de uwen dat mede gedaan. Werken wij immer voort, zoolang het dag voor ons is; voor anderen zal ook eene zon schijnen, waarbij zij op hunne beurt voor den dag komen, terwijl ons intusschen een helderder licht zal bestralen. En zoo laat ons dan onbezorgd zijn voor eene verdere toe-

komst. In onzes Vaders rijk zijn vele provinciën, en daar Hij ons reeds hier beneden eene zoo vriendelijke woning bereidde, zal gewis ook daar boven wel voor ons beiden gezorgd zijn. Moge in de armen van den allievenden Vader wederom alles bijeenkomen!" Voorzeker, zulk een schrijven bewijst niet, dat alles, maar toch, dat er iets, betrekkelijk veel is veranderd ³⁹).

Hoe zouden wij van den grijsaard in den avond zijns levens meer gepast kunnen scheiden, dan door nog eens op zijn levensdrama, den „Faust” te verwijzen? Gelijk bekend is, werd de tweede helft slechts kort vóór het einde van den dichter zelven voltooid, en tusschen inhoud en vorm van dit en het eerste deel is een onderscheid, dat schier onmetelijk is. Wel terecht mocht G ö t h e zelf aan een zijner vrienden herinneren: „dat men zonder eigene, innerlijke levenservaring er onmogelijk den sleutel toe vinden kon.” Het ligt niet op onzen weg daarnaar, zelfs in het voorbijgaan te zoeken. Maar als wij hier, om slechts iets te noemen, den „Faust” evenmin door kunstgenot als door Politiek bevredigd, maar immer rusteloos voorwaarts zien streven tot hem de dood overvalt; als wij hem aan de daemonische macht zien ontrukken, die hem tot dusver geleid heeft; als wij bij zijne intrede in hooger sfeer het welkend koorgezang van reiner geesten vernemen: „wie immer rustloos opwaarts streeft, hém kunnen wij verlossen”, maar verlossen daardoor, dat „de liefde van Boven” zich zijns erbarmingsvol aantrekt, — wie kan dan twifelen, of de zanger heeft aan hooger uitzicht gedacht, dan het grondeloos en troosteloos Niet, waarin het Algodendom eindelijk zijne priesters als slachtoffers neêrstort? Veel moge er blijven ontbreken, wat men

op Christelijk standpunt onmisbaar acht, die zóó van het leven scheidt verlaat het toch niet als *Juliaan*, de *Afvallige*. Het laatste woord van den stervenden *Göthe* „meer licht” is even symbolisch, als hij eenmaal zelf geheel zijn aanwezen noemde. Als in schemering scheidt zijn geest van de wereld, maar niet in stikdonkeren nacht. En moeten wij den totaal-indruk uitspreken, dien de herfst en winter van zijn leven bij ons heeft achtergelaten, wij noemen die een tijdperk van billijker beschouwing en gedeeltelijke waardeering des Christendoms.

Wij weten niet, in hoever onze poging gelukt is, om te midden van den nog altijd voortdurenden strijd over *Göthe's* Godsdienst en Christendom, een zeker spoor te betreden, en het aangegeven vraagstuk meer volledig en bevredigend op te lossen, dan tot dusver in onze schatting geschied is. Wij hebben de bewustheid, dat wij niets zoo zeer bedoeld hebben, als historisch getrouw, onbekrompen en billijk te zijn. Was onze voorstelling juist, dan is het oordeel van een voortreffelijk Godgeleerde bevestigd ⁴⁰⁾: „*Göthe* is slechts natuur.” Dat woord bevat eene lofspraak voor wie de natuur in ieder opzicht het hoogste acht; het wordt eene klacht op de lippen van wie eene tegenstelling tusschen natuur en genade erkent. Merkwaardig, bedroevend, bevreedend verschijnsel! Een van de grootste geesten des nieuweren tijds, afkeerig van, verbitterd tegen, in het beste geval eenigszins ingenomen met, maar geenszins gewonnen voor dat Godsdienstig geloof, dat elders zijne priesters vond ook onder de uitnemendste zangers!

Een Tasso, een Milton, een Klopstock, een Bilderdijk hebben hunne lier ter eere der Christelijke waarheid besnaard, of, waar zij zelfs geen opzettelijk lied tot haar lof deden hooren, zich in diepen deemoed aan den dorpel van haren tempel gebogen. En de man, die eenmaal „grootte gedachten en een rein hart” als de edelste schatten begeerde; wiens waarheidsliefde zelfs door zijne vijanden niet ontkend is geworden; die zulk een open oog had voor het schoone en verhevene op het gebied der natuur, der menschheid, der kunst, die man staat twijfelmoedig van verre, of wendt onwillig zich af, waar de hoogste waarheid en reinheid en schoonheid hem in Christus en Christendom tegenstraalt! Zietdaar een raadsel, dat men niet opgeven kan, zonder tot de bevredigende oplossing althans eene poging te wagen. Het tweede en kortere deel onzer rede biedt daartoe eene, mocht het zijn, niet geheel verwerpelijke bijdrage aan!

En mogen wij dan niet in de eerste plaats wijzen op den tijd, waarin wij Götthe zien leven en werken, en op de verhouding, waarin zijne eeuw, in het algemeen beschouwd, tot Godsdienst en Christendom stond? Niet gemakkelijk is het over een tijd, in zoo menig opzicht van den onzen verschillende, als de tweede helft van de achttiende eeuw en den aanvang der negentiende, een volkomen billijk oordeel te vellen, en bijna onmogelijk, met vluchtige trekken zijne kerkelijke en geestelijke physionomie aanschouwelijk en sprekend te schetsen. Maar voorzeker, indien er tijdperken in de geschiedenis zijn, waarin het geloof zijne zegepraal viert en andere tijdperken, waarin het ongeloof zich

met klimmende onbeschaamdheid laat gelden, wij aarzelen niet den bloei- en werktijd van G ö t h e, natuurlijk geheel in het algemeen beschouwd en behoudens talrijke uitzonderingen, tot de laatstgenoemden te brengen. Het Deïsme, uit Engeland, en het Materialisme, uit Frankrijk overgewaaid, oefenden, gedurende een aanmerkelijk deel van zijn leven, op de Evangelisch-Protestantsche kerk en Godgeleerdheid in Duitschland den meest ongunstigen invloed. Het gebouw van het voorvaderlijk geloof scheen in ruwe sloopershanden gevallen, en zelfs daar, waar het fundament werd gespaard, zocht men het heiligdom zelf te verfraaien, door er zooveel mogelijk pilaren uit weg te nemen, alles wellicht tot groot gemak van den wandelaar, maar zeker niet zonder groot gevaar voor het dak. De rechtzinnigen verloren zich in ijdele strijdvragen; de vrijzinnigen hadden geen grooter vreugd dan tot elken prijs te ontkennen. Hier lag de waarheid onder het stof der schoolsche twisten begraven; daar werd zij door het slijk der laaghartigste spotlust gesleurd. Het Christendom scheen, in het kommervol heden nog slechts te leven door de herinnering aan zijn roemrijk voorleden; der wijsbegeerte behoorde, althans in haar eigen oogen, de toekomst; geen wonder, dat wie in waarheid verlangde een man van zijn tijd, een man van vooruitgang te wezen, van het eerste zich af, naar de laatste zich heenwendde. Werkelijk deed dan ook de Kerk en de Theologie al zeer weinig, om de terugtrekkenden tot betere gedachten te brengen; wat zeg ik, zij vertoonde dikwijls de houding, alsof zij meende, schoon zij het ook niet overluid durfde zeggen, dat waarheid en recht veelmeer aan de zijde der aanvallers, dan aan

die der verdedigers waren. Van het Christendom werden bloot de meeste algemeene denkbeelden, God, vrijheid, zedelijkheid, onsterfelijkheid overgehouden, en terwijl het Nieuwe Verbond met vermetele hand geheel van den bodem des Ouden werd losgescheurd, werd al, wat uitsluitend Christelijk was, als eene thans overtollige Accommodatie naar de behoefte des Joden-of Heidendoms van vroeger eeuwen beschouwd. Van bovenna-
 tuurlijke openbaring, voorspelling of wonder mocht na-
 tuurlijk geen sprake meer zijn. Met de H. Schrift sprong men om op eene wijze, zoo als men het zich met geen enkel gedenkstuk der ongewijne oudheid ver-
 oorloofd zou hebben. In hare verklaring toonde men zich getrouw aan den hermeneutischen regel, dien Gö-
 the eenmaal schertsende voorschreef: „wees in 't ver-
 klaren frisch maar en monter; ligt het er niet in, zoo
 schuif het er onder.” De Kritiek meende zich niet
 verdienstelijker te kunnen maken, dan door de ééne
 bladzijde na de andere uit de gewijde boekrol te scheu-
 ren. In één woord, men wilde het statig en eeuwen-
 heugend woud zoo helder en vroolijk mogelijk maken
 door de fraaiste boomen te kappen, en het van lie-
 verlede in een gemoderniseerd park te herscheppen. De
 wijsheid des ongeloofs daalde uit het boekvertrek in de
 gehoorzaal der wetenschap, van daar in de salons en
 boudoirs, en van daar wederom tot de markt, tot het
 koffiehuis, tot de kroeg. Op de school had een opper-
 vlakkige Moraal langzamerhand den Godsdienst vervangen,
 en in de kerk, tweërlei weg stond daar open voor
 wie optraden als dienaars des Woords. Men ging of
 met de „Aufklärung” mede, en predikte, ja waar-
 over niet? Over den aardappelbouw; over de voor-

of nadeelen der tabak; op Paschen over de lente; op Pinksteren over den geest der vrije verlichting; op een anderen Zondag, ten aanhoore van zeventien menschen, over het ongerijmde der meening, alsof de Godsdienst in kerkgaan bestond. Of wel, men klemde aan het oude zich vast, maar moest nu ook een kind der duisternis heeten, wien geen verstandig Lichtvriend kon hooren, zonder min of meer zijn fatsoen in de weegschaal te stellen. Aan beide zijden werden de kerken verlaten, en zij hadden dan ook weinig of niets dat tot terugkeeren lokte. Het kerklied, waarin de Christelijke waarheid verwaterd werd, indien maar niet ten eenenmale gebannen, was ook voor het aesthetisch gevoel onbekoorlijk; de prediking was, gelijk in den „Faust” wordt geklaagd: „onverkwikkelijk als de nevelwind, die in den herfst door dorre blaären suizelt.” En de Godgeleerdheid der eeuw, wordt zij niet naar het levendoor M e p h i s t o geteekend,

„Met woorden laat zich treffijk strijden;
 Met woorden een systeem bereiden;
 Aan woorden kan men licht gelooven,
 En van een woord laat zich geen jota rooven!”

Ach, wel niet zonder grond kon de verleider laten voorafgaan, dat het hier zoo zwaar was den rechten weg te ontdekken, en dat het verborgen vergif zich nauwelijks van de artsenij onderscheiden laat. Wie prijs stelde op levend geloof verviel bijna noodzakelijk op het dwaalspoor van Sectarisme en Separatisme, of zocht zijn heil in de gemeenschap van Z i n z e n d o r f Phantasie en gevoel bleven bij den openbaren Godsdienst bijna geheel onvoldaan; en verstand, en gemoed, en

conscientie, hadden zij beter hunne eischen ontvangen? Naar G ö t h e's eigen woord dobberde de kerk zijner dagen tusschen den positieven en historischen inhoud des Christendoms en een afgetrokken Deïsme, dat, ja, God van de wereld onderscheidde, maar door Hem buiten alle wezenlijke betrekking tot den loop der dingen te plaatsen. Daartegenover, het spreekt van zelf, had zijne Pantheïstische richting althans een betrekkelijk recht, en wel mocht hij in zijn „Ahasveros" een scherpe satire op het verontreinigd Christendom neêrschrijven, en den hemelschen Grondvester voorstellen, zooals Hij andermaal op aarde verschenen, nauwelijks meer den godsdienst herkent, waarvoor Hij eenmaal geleden heeft!

Behoeft het nog breedvoerige aanwijzing, van wat noodlottigen invloed dit een en ander moest zijn op de ontwikkeling en gezindheid des mans, die ja in zeker opzicht de schepper, maar toch ook weder van een anderen kant het kind van zijn tijd is geweest? Al leerde de aard der zaak het ons niet, de bewijzen zouden uit zijne geschriften zelve in grooten getale zijn aan te voeren. Men hoore den dichter vertellen van zijne vroegste, godsdienstige opleiding! Het eerste opzettelijk onderwijs, dat hij van een Christenleeraar genoot, schetste hij als een „soort van drooge Moraal, waarbij aan eenigszins boeiende voorstelling volstrekt niet gedacht en de leer evenmin voor geest als voor hart uitlokkend gemaakt werd." Op zijn twaalfde jaar kwam er te Frankfort een nieuwe predikant, die eenesoort van aan één geschakelden cursus over de Christelijke waarheden hield. Aanvankelijk schreef de knaap, die gewoon was wekelijks de kerk te bezoeken, de gehoorde leerrede op, maar na weinige we-

ken bekoelde de ijver, omdat hij volstrekt geen nieuw licht over Schrift of dogma zag rijzen. Op veertienjarigen leeftijd wordt hij onder de leden der gemeente bevestigd door een goed, oud, zwakkelijk man, die hem werktuigelijk den Catechismus met de voornaamste bewijsplaatsen in het geheugen laat prenten. Nauwelijks ontdekt de scherpziende jongeling, hoe alles bij het laatste onderzoek afloopt naar een gebruikelijk formulier, of weg is de lust tot de zaak, en gedachteloos leest hij zijne antwoorden voor van ter leen ontvangen schrifturen, die hij in zijn hoed heeft verborgen. Nu zal hij vóór het eerste Nachtmaal op Luthersche wijze ter biecht gaan, en bereidt zich werkelijk tot eenige zondenbelijdenis voor, door een blik in zijn innerlijk leven. Maar bij het naderen van dien geheimzinnigen biechtstoel ontzinkt hem moed en geheugen; in zijne verlegenheid kiest hij uit een kerkboek het eerst het best. biechtformulier, ontvangt absolutie, en nadert straks met zijne ouders alzo de heilige Tafel. „Ik bedroog mij zelve een paar dagen lang, gelijk het wel na eene zoo heilige handeling voegde;” ziedaar alles. En zoo toegerust begint nu de jeugdige mensch den strijd met het leven, en komt in aanraking met den geest eener eeuw die — hij bespeurt het weldra — niet anders staat tegenover de heilige Schrift, dan zijn „Faust” tegenover den opgeslagen Proloog van Johannes, met argwaan in het hart en een ontkennend woord op de lippen. Hij vestigt zich te Weimar, waar, ook dit mag niet voorbijgezien worden, bij toeneming de zetel van dat platte en oppervlakkige Rationalisme wordt opgeslagen, dat thans reeds tot de geschiedenis van een vroeger tijdperk behoort. Of waar hij met eene tegen-

overgestelde richting in aanraking komt, hare voorstanders, die hij ontmoet, zijn „langwijlig, klein van verstand, geneigd om iedereen te dwingen, hun eigen spoor te betreden.” „Ik geloofde,” schrijft G ö t h e ergens: „aan God, aan de natuur, aan de zegepraal van het edele over het booze, maar dat was die vrome zielen” — en terecht! — „niet genoeg; ik moest ook gelooven dat drie één was, en één drie, maar dat was in strijd met het waarheidsgevoel mijner ziel, en ook zag ik niet in, dat mij daarmede het minst zou gebaat geweest zijn” ⁴¹). Mag het niet opmerkelijk heeten, dat G ö t h e nergens in zijne schriften toont, eenig helder denkbeeld te hebben van de eigenlijk gezegde hoofdleer des Evangelies en der Evangelische kerk, de rechtvaardiging door het geloof? Ten deele is het gewis aan hemzelve, maar ten deele toch ook aan den toestand en den geest van de kerk zijner dagen te wijten, en bovenal aan den geest zijner eeuw, waarvoor menschelijk en Christelijk gewoonlijk woorden van juist tegenovergestelde beteekenis waren. „Zocht men,” zoo hooren wij hem eenmaal aan een zijner vrienden ⁴²) be-
 tuigen, „zocht men in het Protestantisme hetgeen geloofd, beleefd en geleerd moet worden meer uit elkander te houden; bewaarde men over de verborgenheden des geloofs een eerbiedig, onverbeterlijk stilzwijgen, zonder met groote aanmatiging de leerstukken, op deze of gene wijze verknutseld, tegen hunnen wil aan anderen op te dringen, of ze door ontijdigen spot bij de menigte te onteeren of in gevaar te brengen, zoo wenschte ik de eerste te zijn, die de kerk mijner geloofsgenooten met een eerlijk hart kon bezoeken, en zich met stichting en genoegten zou onderwerpen aan de algemeene

praktische belijdenis van een werkdadig geloof." — Verstaat ons wel, M. H., wij beweren in geen deele, dat iedere eisch van wie zoo spreekt volkomen rechtmatig is, en dat hij, die hem hooren doet, zoodra die eisch ware ingevolgd, hoofd en hart onvoorwaardelijk voor het Christendom gebogen zou hebben. Ook achter de schijnbaar rechtmatigste klachten verbergt zich niet zelden een tegenzin, die in zijnen diepsten grond uit geheel andere bronnen ontspringt. Maar wat wij beweren, het is, dat ook van de zijde der Christelijke kerk een deemoedig „peccavi" mag klinken, waar genieën als deze zich van de kranke en trage met weerzin en onverschilligheid afwenden. En, nog eens, waartoe zelfs alleen op háar toestand gelet? Geheel de tijd van G ö t h e was, gelijk iemand ergens terecht heeft getuigd ⁴³⁾: „een tijd van antipathie tegen overgeleverde wetenschap en „graue" Theorie, met een titanisch streven naar de lokkende gouden vruchten van den groenen boom des levens gepaard. Een tijd van zoeken, van zoeken ieder op zijne eigene hand, zonder gids en zonder weg, zonder wit en zonder rust, een tijd die zichzelve juist in dat vruchteloos streven behaagde, en die niets wilde laten gelden wat men niet zélf had gevonden, doorleefd of genoten; een tijd, in één woord, waarin de individualiteit met al hare kracht tegenover de massa zich stelde." En nu, in zulk een tijd eene persoonlijkheid, als van G ö t h e, die in zijne nabijheid het Protestantisme aanschouwde in onmiskienbaar verval, en op verderen afstand het ultra-Montanisme ontmoette in zijne diepste ontarding. Wij beslissen niet; wij veroordeelen nog minder; wij vragen alleen: is het vreemd, dat G ö t h e geen Christen werd?

De ongunstige invloed des tijds kan ten deele gebroken worden door de atmosfeer, waarin men dagelijks ademt. Maar nauwelijks wagen wij eene schrede vooruit, en slaan, ten andere, op G ö t h e's omgeving het oog, of wij ontvangen eene nieuwe bijdrage tot verklaring van het genoemde verschijnsel. Wij weten het, de vroomheid is geen erfgoed, dat van voor- op nageslacht overgaat, maar toch mag het niet onopgemerkt blijven, dat zich onder de voorzaten des Dichters, voor zoover wij die uit zijne Biographie leeren kennen, niemand aan onze oogen vertoont, in dit opzicht bijzonder ontwikkeld. G ö t h e zelf heeft in een zijner gedichten verklaard, dat hij van die zijde ontvangen had de liefde tot het geld en de schoonen; van zijne moeder den lust om te vertellen en de opgeruimde natuur; van zijn vader den ernst en de statige houding. De laatste was een man van veelzijdige kennis, gevorderde jaren, streeven ernst en onbesproken zedelijkheid; de eerste een jonge, gezellige, levenslustige natuur, maar bij wier aanblik de bedenking zich toch niet afwijzen laat, of de wensch van J e a n P a u l: „geef ons vrome moeders, opdat wij edele menschen krijgen,” wel ten aanzien van G ö t h e vervuld is. Een blik op hare vriendinnen doet zien, dat er ook een teedere, godsdienstige snaar op het speeltuig van haar gemoed kon weêrklinken, maar dit bewijst nog volstrekt niet, dat die snaar den grondtoon bij de opvoeding harer kinderen aangaf. Wilt gij voorbeelden, die het vermoeden van het tegendeel wettigen? De zesjarige knaap ontvangt een ontzettenden schok door het bericht der geweldige aardbeving en verwoesting te Lisabon, en de vraag dringt zich op aan zijn geest, hoe

zulk een ontzettend feit kon overeengebracht worden met het wijs bestuur der Voorzienigheid. Verschillende antwoorden hoort hij, maar geen enkel zoo bevredigend, dat zijn kinderlijk geloof zonder schade uit den eersten storm wordt gered. — Bij een vreeselijk onweder, dat weinig maanden later de ouderlijke woning doet daveren, snelt het huisgezin naar een donkeren gang, om daar op gebogen knieën met gehuil en geweën den vertoornden God te verzoenen ⁴⁴). Weldra blijkt het, dat smaak en geest van den huisvader meestal van dien der huisgenooten verschilt, maar de moeder kiest gewoonlijk met hare kinderen partij tegen den wrevelen echtgenoot, en opdat deze de vreugd der onbezorgde harten niet store, moedigt zij de jeugdige lichtzinnigheid aan, door haren lieveling het heimelijk in- en uitgaan te vergunnen ook op ongelegen tijden. Hij studeert Hebreuwsch bij een grijzen Rector, die zijne kinderlijke bedenkingen tegen gewijde verhalen beantwoordt met een glimlach van innig genoegen en — met zeer ongenoegzame oplossing. Straks leert hem een zonderlinge hofraad niet slechts de menschen verachten, maar ook Gods wegen en werken berispen. De prediker, dien hij een tijdlang volgt, levert stukken, minder van stichtelijken, dan van eenzijdig didactischen aard. Weldra komt hij te Leipzig in een kring, waarvan men zeker niet zal beweren, dat de zucht om het leven recht te genieten er te weinig werd gevolgd en gevierd; en is ja ook met G e l l e r t in aanraking, maar, het blijkt duidelijk, G e l l e r t, hoe vroom anders van zin en hoe achtenswaardig van inborst, heeft te weinig geest om een geest als dezen te boeien. Tot de Moravische broedergemeente gevoelt hij zich een tijdlang getrok-

ken, maar zij kan het ontluikend genie niet bij zijne blinkende vleugelen vatten, omdat hare leiders hem niet voldoende vertrouwen. En waar hij nu al spoedig de schitterende hoogte bereikt heeft, waarop hij levenslang blijft staan voor het oog zijner tijdgenooten, daar is hij te gelijk de ziel en de slaaf van het hofleven, vrijmoedig door een zijner vrienden als de *Delila* uitgekreten, die dezen *Simson* de lokken heeft afgesneden ⁴⁵). Terwijl zijn leven voor een goed deel aan tijdroovende en geestdoovende vormen en plichten gewijd is, wordt zijn geest gedurig in een dwarrelkring van uitgelezen zingenot rondgevoerd, waarin hij beurtelings anderen voorgaat en medesleept. De vorst wedijvert met den uitgelezen staatsdienaar in het kweken en plukken van iedere bloem, die voor hunne voeten ontlook. De kunst wordt niet slechts veel, maar nagenoeg alles voor den man, die met bijna algemeene stemmen tot Hoogepriester in haren tempel verheven werd, en begint van lieverlede de sentimenteel-romantische richting in en rondom hem te wijken, het is om plaats te maken voor eene hellenistisch-antieke wereldbeschouwing, waarin het Christendom noch als historisch feit, noch als volmaakte wet erkend en begrepen kan worden. — Wie zou ook in zijne naaste omgeving onzen *Göthe* geweest of heengeleid hebben tot hetgeen hij maar al te spoedig vergat? Ongetwijfeld mogen wij velen zijner tijdgenooten als edele menschen beschouwen ⁴⁶), en behoorde het tot de gelukkige constellatie, waaronder hij zeide geboren te zijn, dat hij in zijn langdurig leven met zoovele groote geesten in aanraking kwam, die zelfs op een minder ontvangbaar gemoed dan het zijne met beslissende kracht moesten werken. Maar of zij

even uitstekende Christenen waren — wij zullen het oordeel liefst overlaten aan wie met ons hunne werken geheel of gedeeltelijk lazen, opdat wij zelfs den schijn van partijdigheid mijden. Wie, ik bidde u, kon onder G ö t h e 's vrienden de man zijn, om hem niet slechts den weg te wijzen tot den eeuwigen tempel der Waarheid, maar hem ook met genoegzaam krachtige hand naar den bergtop, waarop die gebouwd was, te leiden? W i e l a n d, in zijn eerste tijdperk als auteur zoo sentimenteel, dat hij een krank gevoelsleven wekt, in het tweede zoo fijn sensueel daarentegen, dat hij de verbeelding slechts prikkelt, zonder in waarheid den geest te verheffen? K n e b e l, die in zijne jeugd kerkelijk en godsdienstig gezind, later te Weimar geheel op de klip van een zuiver aesthetisch Rationalisme vervalt, en zelfs het pogen laat varen, om een hooger en dan stoffelijken grond voor alle leven en werken te vinden? J a c o b i, die onophoudelijk een denkbeeldig midden tusschen geloof en ongeloof zoekt, en jammerend klaagt, dat hij met het hart een Christen, met het verstand slechts een heiden is, en waar hij vruchteloos tracht zijn gebrekkig philosophisch Christendom tegen een positief historisch te ruilen, zich beurtelings door twee stroomen gedragen voelt, die zich niet vereenigen laten? J a c o b i nog eens, die tegen de innerlijke tweespalt geen ander middel heeft dan voortphilosopheeren; die nu aan G a l l i t z i n en dan aan R e i m a r u s, nu aan L a v a t e r dan aan L e s s i n g zich aansluit, en wiens correspondentie met G ö t h e men slechts behoeft in te zien om tot de overtuiging te komen, dat beiden elkander hartelijk beminden, maar zeer zelden waarlijk begrepen? Of indien deze hem den weg tot

waren vrede niet wijzen kon, dan Schiller wellicht, de veeljarige medearbeider, die meer dan iemand tot Götthe's ontwikkeling bijdroeg? Schiller, die hoe beminnelijk en edel ook anders, in zijn hart nog verder van het Christendom afstond dan Götthe, al laat deze ook daartegen veel krachtiger dan gene zich uit; de zanger van „die Götter Griechenlands,” die er ernstig aan dacht om de hoogste beschaving des volks, die hij vruchteloos zocht bij de kerk, in plaats daarvan door het tooneel te bevorderen? — Eere nog eens aan al wat door deze allen groots en goeds is tot stand gebracht, maar in waarheid, zij konden de menschen niet zijn om eene innerlijke verzoening tusschen Götthe en het Christendom voor te bereiden. Maar Hamann dan, roept gij uit, maar Lavater, maar Herder! De verschijning van Hamann is veel te vluchtig voor Götthe's oogen voorbijgegaan, om bestendig op hem te werken, en de theosophisch-mystieke kant van zijn stelsel, hoe geschikt ook om voor een tijd de belangstelling des dichters te winnen, was echter niet in staat om zijn klaar verstandigen geest geheel te bevredigen. Herder heeft bij Götthe belangstelling en eerbied gewekt, zelfs waar hij het gebied van Schrift en Openbaring betrad, maar daargelaten of en in hoever hij zelf den geest des Christendoms in zijne diepte opgevat heeft, merken wij het met leedwezen op: wat wellicht de Godgeleerde Herder hier gewonnen zou hebben, dat werd weder verspeeld door den mensch, van wien Götthe ergens verklaart, dat hij, hoezeer telkens op nieuw tot hem henengetrokken, nimmer van hem kon scheiden, zonder zich min of meer gekrenkt te gevoelen. En bovendien, kon zijne aesthetisch-humanistische opvat-

ting van het Christendom, gelijk zij streelend was voor smaak en verbeelding, ook de hoogere eischen van goed en conscientie bevredigen, en zou het veelszins verrassende, maar fragmentarische, willekeurige, afwisselende van vele zijner beschouwingen op het allerhoogste gebied wel in alle opzichten voldaan hebben aan behoeften en eisch van een G ö t h e? En L a v a t e r — och of hij zooveel verstand en talent in zijne „bekeeringspogingen” betoond had, als ijver en onkreukbare trouw! Hoe heeft de fijne menschenkenner het zoo weinig kunnen bedenken, dat eene vesting als dit hart zich waarlijk niet stormenderhand of bij verrassing overmeesteren laat ⁴⁷⁾! Bovendien, de kunst, die alles was voor G ö t h e, was voor L a v a t e r weinig of niet; betrekkelijk weinig hebben de aanvankelijk zoo innige vrienden elkander op de reis des levens ontmoet; en te meer is dit te bejammeren, zoo het waar is, wat G ö t h e zelf ten aanzien van het verschil vanbeider werkzaamheid opmerkt ⁴⁸⁾: „dat L a v a t e r meer door zijne persoonlijke tegenwoordigheid, hij integendeel meer in zijn afwezen door den geest zijner geschriften kon uitwerken, zoodat wie met L a v a t e r op een afstand ontevreden was, zich bij de ontmoeting toch wederom met hem moest verzoenen.” Was het ook daarom, dat G ö t h e zich terugtrok, als beziel door een onwillekeurige vrees voor zijn overwicht, en zijnen ouden vriend vruchteloos de laatste schrede liet doen? Van dien oogenblik af aan was natuurlijk alle gelegenheid afgesneden om elkander ten goede te leiden. Of de beroemde wijsgeeren, die min of meer op G ö t h e gewerkt hebben, schoon hij van niemand hunner een slaafsche volgeling werd, een S p i n o z a, K a n t, F i c h-

te, von Schelling; of deze bij hem konden en wilden te weeg brengen wat Lavater vruchteloos pogde, ik laat het antwoord over aan allen, die met hunne persoonlijke denkwijze en met den geest hunner stelsels meer dan oppervlakkig bekend zijn. Mogelijk had vrouwelijke invloed meer kunnen uitwerken, maar Freule Von Klettenberg is hem vroegtijdig ontval- len; de dweepende vriendschap van Mevrouw Von Steyn overleefde zichzelf, en toen de vorstin Von Gallitzin hem leerde schatten en Augusta Von Stolberg haar hart voor hem uitstortte, had zijne godsdienstige denkwijze zich reeds in die mate ontwik- keld en afgesloten, dat zich, de zaak van menschelijke zijde beschouwd, ten hoogste nog wijziging, maar geene wezenlijke omkeering wachten liet. Ik had nog van Klopstock kunnen gewagen, maar mij dunkt, dat wie en Göthe en de Messiade eenigszins meer van na- bij kent, reeds terstond tot de overtuiging moet komen: zulk eene dichterlijke voorstelling van het heilig ge- heim der verlossing, zij kon in deze ziel eene tijdelijke bewondering, maar geene voortdurende belangstelling, allerminst onverdeelde toestemming wekken. Ik zwijg van zijn ongelukkig huiselijk leven met eene vrouw beneden zijn stand en ontwikkeling, eerst spade door een wettigen echt aan den man harer keuze verbonden; een samenleven, waardoor de tranen zijner vorige geliefden op het strengst zijn gewroken, maar zijn blik in geen deele gemakkelijk naar het hoogere kon heengericht worden. Maar wat ik, na het vluchtig over- zicht zijner omgeving, vooral niet terughouden mag, het is de herinnering, dat al degenen, die met Göthe in aanraking kwamen, gewoon waren tot hem als

hunner meerdere op te zien, wien men wel gewoon was te hooren, zelfs waar hij zich een woord liet ontvallen over de hoogste belangen des levens, maar niet zoo gemakkelijk naderde om hem te leiden of raad te geven. Op Wieland — om één voorbeeld te noemen — „werkt zijn aanblik zoo machtig, dat hij zich daarin als het ware verliest, nooit iets reiners en hoogers gezien heeft, en in eene ure, waarin hij al zijne heerlijkheid ontdekt, voor hem neêrknielt, hem aan het hart drukt, en God op die wijze aanbidt” 49). Die één was geen uitzondering, maar tolk en type van honderden, en waar zou ik grenzen ontdekken, wanneer ik u een tafereel van dien Göthecultus ging schetsen, waarvan het zijne omgeving even weinig vermoeide hem het uitgelezen voorwerp te maken, als hem om die vereering voor zijn persoon en werk te ontvangen? Reeds meer dan genoeg, om u den naasten kring te doen kennen, waarin de hoogbevoorrechte leefde. Andermaal, wij beslissen niet; wij veroordeelen nog minder; wij vragen alleen: is het vreemd, dat Götthe geen Christen werd?

En nu nog ééne schrede vooruit, om den laatsten sluier des geheims voor ons zoekend oog te zien vallen. Van den tijd en de omgeving des dichters wenden wij naar zijne individualiteit onzen blik, door de lezing zijner brieven en geschriften verhelderd. Men heeft meermalen beweerd, dat, gelijk er menschen bestaan, die bijzonderen aanleg voor de hoogste godsdienstige ontwikkeling toonen, er daarentegen anderen zijn, bij wie juist déze ontwikkeling meer bezwaren dan ééne andere vindt. Natuurlijk ontkennen wij niet, dat het Christendom voor de hoogste behoeften van

ieder menschen- en zondaarsharte berekend is. De reuzengeest van een G ö t h e is zoowel als die van het eenvoudigst kind, niet slechts door, maar ook tot den Christus geschapen, en het bekende woord van den dichter: „eene zaak deugt niet voor allen” is ten aanzien van het Evangelie eene bepaalde onwaarheid. Aan elke individualiteit sluit zich het Christendom aan, en bevrijdt, ontwikkelt, verheerlijkt haar tot op den hoogsten trap van volmaking ⁵⁰). Wij zullen nog veel minder gaan volhouden, dat de G ö t h e -natuur in hare geheele richting en ontwikkeling antipodisch en diametraal tegen het Christendom overstond. Voorzeker, er wären punten van aanraking, al ware het ook alleen dat smachtend verlangen naar reiner lucht en leven geweest, dat o. a. in het lied van M i g n o n zoo onnavolgbaar zich uitspreekt. Hoe menig oogenblik, waarin men den man, die zoo rusteloos naar het hoogere streefde, als aan den dorpel van het Allerhoogste had kunnen ontmoeten! Maar hoe menig oogenblik wederom, waarin hij de lofspraak, „niet verre meer” zou hebben aangenomen, alsof zij eene belediging ware! Ja. M. H., ziedaar ons genaderd tot het verborgene, teedere punt, maar waarvan wij te minder de aanraking schroomen, omdat wij althans niet beweren zullen, dat G ö t h e een ongunstige uitzondering maakt op den algemeenen regel der menschheid. Z e l f z u c h t, die zich nu openbaart in ongebreidelden hoogmoed, dan in grovere of fijnere zinnelijkheid, ziedaar de noodlottige macht, die zich ook hier tegen eene waarheid verzette, waarvoor zich het hart niet kan buigen, zonder dat ook de wil tot een beslissend keerpunt geleid wordt. Ik verklein niets van al wat voorts in G ö t h e eerbiedwaardig of beminnelijk

heeten mag, maar ik geloof, dat juist die zijde van den mensch, waaraan godsdienstige waarheid zich eerst en gemakkelijkst aansluit, het ontvangbaar en heilbegeerig gemoed, bij G ö t h e het minst op den voorgrond treedt. Er is in hem iets van de kille marmerbeelden der Antieken, waardoor een G u t z k o w het overdreven verwijt werd ontlokt, „dat hij zich nimmer de zon op het hart had laten schijnen,” en dat gematigder door S c h i l l e r werd uitgedrukt, toen hem deze eenige malen ontmoet had; het ontbreekt hem geheel aan de hartelijke wijze om „sich zu etwas zu bekennen” ⁵¹⁾. Zeker zag hij niet verkeerd, toen hij schreef, dat G ö t h e veel uit de zinnenwereld ontleende, wat hij uit de ziel haalde, en dat hij wel zijn geest, maar niet zijn hart kon beminnen. Den eisch althans, dien de dichter eenmaal schertsend liet hooren, dat de Duitschers in geen dertig jaar het woord g e m o e d moesten uitspreken, heeft hij wellicht ernstiger gemeend, dan wij wenschten. Wat hoogheid van hart en oogen, die op allerlei wijze zich kond geeft! Reeds als kind pronkt hij met zijn lichamelijk schoon, en waar vroegtijdige krankheid hem treft, oefent hij zich in twee kostelijke, ja, maar toch niet in de eerste der deugden: „geduld en stoïcisme.” Later brengt elke nieuwe schatting van hulde, die aan zijne voeten wordt neêrgelegd, hem tot dieper verachting der massa's, die hij meermalen zonder terughouding uitspreekt. Geheel zijne persoonlijkheid draagt een Aristokratischen trek, die het verloothenen van eigen wijsheid, eer en kracht, voor niemand gemakkelijk, voor hem dubbel moeilijk maken moest. Terwijl hij anderen aantrekt, weet hij zichzelf vrij te behouden, en lokt de beschuldiging uit, dat hij zich

als een God laat vereeren, maar zonder als een God zich te geven. Enkele betuigingen, ja, van onvoldaanheid met zichzelf komen in zijne brieven u tegen, maar gewoonlijk zult gij na hare lezing niet zeggen, dat de dichter in diepen deemoed te laag van zichzelf gedacht heeft. Inkeeren tot, omgaan met, richten over zichzelf schijnt hem bijzonder zwaar gevallen te zijn. „Zoo ijverig hij vermaande”, schrijft Gervinus, „om menschen te leeren kennen, zoo waarschuwde hij toch voor de zelfkennis; wie in zijn eigen boezem zag, meende hij, werd daarbij zoo kwalijk te moede, als wie in zijn eigen hersenkas keek.” Waar de stem der consciëntie zóó weinig uitgelokt wordt, zal weldra ook die des gemoeds niet meer spreken. Jacobi is even weinig geloovig Christen als Göthe, en toch, hoeveel meer drang en kracht tot gelooven wordt er in den wijsgeer, dan in den dichter gevonden! Was het een bijna instinctmatig verlangen naar rust en behagelijkheid, dat hem in zijn innerlijk leven tegen geen enkele ontwikkeling opzien, maar voor alle schokken deed vreezen? Het geeft althans veel te denken, wanneer wij hem hooren verklaren: „een al te teeder geweten, waarbij men zichzelf het kwaad niet vergeven kan, maakt hypochondere menschen, als het evenwicht niet hersteld wordt door krachtige werkzaamheid!” „Zeer waar” — antwoordt Gelzer terecht — „maar er was nog een andere keus, dan tusschen melancholie, en het vergeven van het kwaad aan zichzelf” ⁵²). Beschuldigt hem het eigen geweten, hij schrijft een stuk, waarin hij het bedreven kwaad dramatiseert, en ontdoet zich alzoo van den last, die het bang gemoed heeft bezwaard. Hoe sterk en vroegtij-

dig het Pelagianisme hem aantrok, terwijl de strengere denkwijze van Augustinus over zonde en genade hem stuitte, hebben wij reeds vroeger gezien. Geen wonder, dat een gekruisigde en gemartelde Christus zelfs voor zijn gevoel van welvoegelijkheid iets aanstootelijks heeft ⁵³). Door eene ongeloovige Theologie als heraut der hoogste waarheid begroet, kan hij ook van zijne zijde zoo ver zich nederbuigen, dat hij bijv. het leven van Jezus door den heidelberger Paulus waardeert, maar „de dwaasheid des kruises”, door een anderen Paulus gepredikt, zij wordt in zijne oogen geen wijsheid, en de man, die vooral op het laatst van zijn leven zelfs het middelmatigste boven zijne waarde kon schatten, blijft van het hoogste afkeerig. Ook Shakespeare beweegt zich liefst op buiten-christelijk grondgebied, maar toch, waar hij het raadsel des levens ons toont, valt in vele zijner stukken een protestantsche geest niet te ontkennen ⁵⁴). Göthe integendeel, waar hij het raadsel op zijne wijs wil verklaren, heeft eene katholieere en de richting, die o. a. in het slotwoord van den „Faust: „das Ewig-weibliche zieht uns heran” ondubbelzinnig zich uitspreekt. En voegt nu bij al het genoemde de fijne zinnelijkheid, die hem eenmaal belijden deed, dat hij zich het Ideale nooit anders had kunnen voorstellen, dan onder den vorm eener vrouw. Daarbij zijne groote zucht tot zelfstandigheid, die hem reeds in zijn kindsheid op mid-delen zinnen deed om den Oneindige op zijne wijze te naderen, en hem toen in zijne kleine kamer zijn dank-offer, door middel van een brandglas liet aansteken, om hem later alles te doen wantrouwen, wat de menigte eenvoudig geloofde. Daarbij zijne gebrekkige beschou-

wing van Godsdienst, waarbij die in zijne verschillende vormen niets anders wordt, dan het vermogen der menschelijke natuur om hare eigene wonden door eene soort van innerlijke geneeskracht te heelen ⁵⁵). Daarbij de meestal voorspoedige loop van zijn lot, waarbij het vaak jaren lang scheen, alsof „Caesar en zijn geluk” in de hulk van zijn leven gezeten was, en hem slagen en schokken gespaard werden, waardoor anders in zoo menig hart de behoefte aan hooger troost wordt gewekt. Voegt er bij, dat hij, ja, wel overgangen kent en aanprijst in het innerlijk leven, zoodat het, naar zijn woord, „slechts een droeve gast is op aarde, die de woorden: sterven en worden niet vat;” maar dat hij tevens aan al wie wat anders wil worden, dan hij zich van nature gevoelt, alleen het troosteloos antwoord te geven heeft: „verhef u vrij op ellenhooge zolen, gij zijt toch immer wat gij zijt.” Bedenkt eindelijk, om niet meer te noemen, dat G ö t h e, hoezeer hij ook geleerd had het ideaal te schatten, echter voor het historische, het feitelijke, dat juist kracht en kern des Christendoms uitmaakt, geen oog en geen hart heeft; dat hij, even als Lessing, wel een groot onderscheid maakt tusschen historische en godsdienstige waarheid, maar de onafscheidelijke éénheid van beiden op Christelijk gebied niet bespeurt; dat hij, in zijne afgezonderde stelling, zoo weinig zin heeft voor gemeenschappelijk leven en lieven en lijden, dat hij bijv., terwijl bij den slag van Leipzig het lot van Deutschland en Europa beslist wordt, zich op het neutraal terrein van — Chi-neesche studie verlustigt. Wordt het u niet steeds klarer, dat hier oneindig grooter kans van misverstand en verwijdering, dan van toenadering en verzoening be-

stond? Ik heb nauwelijks verder te gaan. Stelt u nog eenmaal den Dichter voor, wien een zijner warmste ver-
 eeders zonder vrees van tegenspraak schrijven kan ⁵⁶):
 „gij hadt nooit lichamelijk of geestelijk te kampen
 met bijzonderen nood. Uw leven was, om zoo te spre-
 ken, slechts spel; zelfs uwe werkzaamheid, door hare
 innerlijke kracht steeds grooter dan de stof, die zij
 aangreep, was weinig anders dan spelen. Ook herin-
 ner ik mij niet gehoord of gelezen te hebben, dat
 eenig lang, aanhoudend, lichamelijk lijden den helde-
 ren zonneglans van uw leven ooit heeft verduisterd.
 Gij bevondt u alzoo eigenlijk nooit in dien toestand,
 waarin men leert bidden; waarin het onoverkomelijk
 gevoel van zwakheid en machteloosheid den mensch
 doet smachten naar een Wezen, dat meer is dan alle
 menschen te zamen. Gij waart en bleef u zelven
 steeds genoeg; menschen van zulk een karakter ple-
 gen dan ook geen hartelijk deel te nemen in de el-
 lende van anderen;” — laat ons er bijvoegen, menschen
 van zulk een karakter komen er niet gemakkelijk toe,
 om in de school van een Meester te gaan, die begint
 met den strengen eisch eener andere zelfverloochening,
 dan Göthe zeide van Spinoza geleerd te hebben.
 Hier Göthe met zijn geest en karakter; daar het Evan-
 gelie met zijne troostvolle, maar diep beschamende
 waarheden, en zijne heilrijke, maar gestrenge bevelen,
 plaatst ze zelve tegenover elkander, en trekt in stilte
 de slotsom. Ten laatsten male, wij beslissen niet; wij
 veroordeelen nog veel minder; wij vragen alleen: is
 het vreemd, dat Göthe geen Christen werd?

Het ware wellicht niet moeielijk geweest, den vragenden toon, dien wij aansloegen, door meer beslissende taal te vervangen. Maar waar ook de bescheidenheid misplaatst zij te achten, voorzeker niet, waar het de beoordeeling geldt van een man, die eenmaal zichzelf den naam van *Legio* gaf. Wie zou beweren, dat zijn arm uitgestrekt en zijne rechterhand vast genoeg was om eene wereld, als die van dit leven en werken te peilen? Ook hier geldt zoo licht het woord van den dichter: „menigeen klopt met den hamer aan den muur, en geloof telkens, dat hij den spijker juist op den kop slaat.” Zoo veelzijdig is de persoonlijkheid, waarop ons oog is gevestigd, dat niets gemakkelijker is, dan haar wederom van een geheel verschillenden kant te beschouwen, en uit *Göthe's* geschriften een tal van plaatsen te noemen, die het uitgesproken oordeel deels staven, deels wellicht wijzigen kunnen. Ons aangaande, schoon wij nauwelijks durven verwachten, dat iedere trek onzer voorstelling ook door geheel andersdenkenden volkomen juist zal bevonden worden, wij zijn onszelf bewust, dat wij gepoogd hebben de waarheid te betrachten in liefde. En is nu het gezegde, althans in de hoofdzaak, gegrond, het raadsel is voldoende verklaard. Zelfs zou het ons billijk bevreedden, zoo een man als *Göthe* getuige en martelaar van het Christelijk geloof was geworden. Men moge het alzoo beklagen of toejuichen, men kan er zich niet langer aan ergeren, dat een der grootste geesten onzes tijds den rug naar dat licht heeft gewend, waarin een *de Groot*, een *Bonnet*, een *Pascal*, een *Kepler*, een *Newton* en zoovele andere sieraden der menschheid met vaste schreden gewandeld heb-

ben. In zoover zouden wij hier kunnen eindigen, ware het niet, dat wij nog ééne vraag meenden te hooren van hen, die ons tot dusver met onverminderde belangstelling volgden. De beschreven 'verhouding van G ö t h e tot het Christendom, waartoe heeft zij noodwendig geleid? Nog een enkel woord over het verband zijner ontwikkelde denkwijze met zijn persoonlijk geluk, zijn letterkundigen arbeid, zijn voortdurenden invloed. Moe-ten wij hier, nog meer dan tot dusver, ons vergenoe- gen met vluchtige wenken, uwe welwillendheid staat ons borg, dat gij die te lichter zult aannemen, naar- mate gij ook hier duidelijker den geest van bedacht- zaamheid in het oordeelen, met ongeveinsde bewonder- ring voor den Dichter vereenigd, zult opmerken.

Op de vraag of G ö t h e gelukkig was, schijnt, bij oppervlakkige beschouwing, geen ander antwoord dan een bevestigend mogelijk. Terwijl de Christen Lava- ter zich soms zoo ongelukkig kan toonen, dat G ö t h e hem schertsend beklagt, omdat hij er slechter aan toe is dan de heidenen, daar aan hem en zijne geestver- wanten, „in den nood voor het minst nog hunne go- den verschijnen,” schijnt hij zelf er naar wensch in te slagen „om de pyramide van zijn aanwezen op vas- ten basis zoo hoog mogelijk op te trekken.” Waar zijn vriend Schiller met alle krachten worstelen moet om een enkelen glimlach aan de grillige fortune te ontwingen, ziet hij daarentegen zijne plannen, zijne wenschen, zijne droomen zelfs bijna allen vervuld. Op dertigjarigen leeftijd is hij te Weimar de man van invloed en rang, wiens naam in Duitschland vereerd,

door geheel de beschaafde wereld gedragen wordt. Zijne woorden heeten orakels; zelfs de adressen zijner brieven, beweert men, dragen den stempel van onmiskenbaar genie. Vorstelijke gunst, vrouwelijke liefde, veeljarige vriendschap, uitwendige weelde, zij verhoogden het genot van een leven, dat in- en uitwendig door de schatten van natuur en kunst wordt verrijkt. Zijn eigen ideaal, om „kalm te genieten, zonder dat men hooger vlucht neemt, dan de sfeer der aarde alleen” ⁵⁷⁾, het wordt overvloedig vervuld. Hij kan in zijn ouderdom zeggen, dat hij zijn roem niet overleefd, maar steeds langer beleefd had. De menschen, die hij eenmaal ver-
eerde met het volgende distichon:

„Neen, het verwondert mij niet, dat de menschen de honden zoo
minnen,
„Want een ellendige schoft is, zoo de hond als de mensch” ⁵⁸⁾.

die menschen hebben hem eene getrouwheid betoond, die de wereld zelden aan haren meestbevoorrechtten gunsteling biedt. De eer volgt hem tot na zijnen dood; de laatste woning wordt een praalbed, met de verschillende orde-
teekenen der beroemdste vorsten omgeven — rust in vrede, ontslapen, benijdenswaardige Zanger! Benijdenswaardige Zanger? Hoort het woord van een zijner warmste vriendinnen: „Göthe is niet gelukkig, en kan bezwaarlijk het worden!” Neen, hoort hemzelf, waar hij op vijf en dertigjarigen leeftijd, nadat de zon zijns roems den middaghemel besteeg, in een schrijven aan Herder betuigt: „Ik dwaal hier om als een verloren schaap, en vind toch niet, wat mijne ziele zoekt.” ⁵⁹⁾ Hoort hem, waar hij zich in de brieven van zijn ouderdom uitlaat over zoovelen, die hem vroeger omgaven,

maar die aan zijn ideaal van vriendschap nimmer beantwoordden. Hoort zijne vertrouwelijke belijdenis, aan den avond zijns levens ontboezemd ⁶⁰): „men heeft mij altijd beschouwd als een bijzonder kind des geluks, en inderdaad, ik heb dan ook van dien kant in geen deele te klagen. En toch is het niets dan verdriet en moeite geweest, en ik kan wel zeggen, dat ik in mijne vijf en zeventig jaren geen vier weken eigenlijk genot heb gehad. Het was het eeuwig rollen van een steen, die telkens op nieuw moest opgelicht worden.” En wat anders is de indruk, dien de „Faust” op ons maakt, ook in dat opzicht het beeld van het innerlijk leven des Dichters? Dat diep aandoenlijke:

„Twee zielen wonen, ach, in mijne borst,
Maar d' eene wil zich niet van d' andre scheiden,”

wèl is het een waardig opschrift boven het dagboek zijner levensgeschiedenis! Die wonderman, die nu in grenzenlooze wanhoop het leven zoo hartelijk moede, straks tot tranen toe wordt bewogen, waar hij de gewijde feestzangen hoort, en straks ten nieuwen leven herboren schijnt, maar weldra weder den herwonnen vrede voelt wijken, en de voldoening, tot dusver vruchteloos bij het gebrekkig weten gezocht, nu in den schoot van een zinnelijk genieten komt vragen, en om het schoone woord van zijn Faust over te nemen: „voortuimelt van begeerte tot genot, en in 't genot weêr smacht naar de begeerte” — is het u vreemd, het oorspronkelijke dezer schilderij, M. H., na al wat gij u heden herinnerd hebt? O, ik heb het met u bedacht, is niemand op aarde volkomen gelukkig, allerminst exceptioneele menschen, als deze. Wie zoo hooge

eischen te doen heeft, hij wordt gewoonlijk in dubbele mate teleurgesteld, en waar veel licht is, daar wordt spoedig de schaduw ook breeder. G ö t h e 's eigen wensch: „Nie Mangel des Gefühls und nie Gefühl des Mangels” is lichter geslaakt dan verkregen, en waar de ziel als een vuur is, waarin de eene hartstocht nauwelijks sterft of de andere stijgt, als een Phenix uit zijne asseche omhoog, daar kan het nauwelijks anders, of er moeten dieper brandwonden schrijven, dan de aarde balsemen kan. — Bovendien, de vereeniging van dichter en staatsman, hoe getrouw de eerste ook anders van de plichten des laatsten zich kweet, was uit haren aard onnatuurlijk. Zijne huiselijke omgeving na zijn veertigste jaar moest, naar de getuigenis van S c h i l l e r aan K ö r n e r (1800), zelfs den krachtigsten man ten laatsten geheel moedeloos maken, en de wonde, aan zijn vaderhart door het verlies van zijnen A u g u s t geslagen, heeft het lang en diep laten bloeden. Maar wat verdere last hem ook had mogen opgelegd zijn, hoe had het waarachtig geluk vreemdeling in zijn hart kunnen blijven, wanneer hij het dáár had gezocht, waar het alleen is te vinden, en minder getrouw aan zijn eigen voorschrift gebleven ware: „raadpleeg noch de Echo uwer kerkgewelven, noch uwe vergane perkamenten, noch uwe dwaze grillen en leerstellingen; raadpleeg de natuur en uw hart?” Of zou de harmonie in zijn binnenste tusschen zoo verschillende, schitterende gaven en krachten niet hersteld en bewaard zijn geworden, wanneer eene nieuwe, hoogere kracht die allen had doordrongen, gelouterd, verbonden, tot evenwicht en eenheid gebracht, de hemelsche kracht des geloofs? Een voorsmaak van vrede, hij genoot dien in sommige

oogenblikken, bijv. als hij in het stille woud te Illmenau het hart opheft tot eene hoogere Macht en haar toeroept:

„Gij hebt ons lief; gij geeft ons het gevoel,
dat zonder u wij toch maar vruchtloos zinnen, enz.

Maar straks, ach, dan treedt hij voor ons, als de wandelaar in den nacht, dien hij zoo roerend laat bidden: „zoete vrede, kom, ach, kom in mijne borst,” maar zonder dat die bede verhoord wordt, want ziet, er is iets in zijn oog, dat aan de taal van „Faust” ons herinnert:

„Vloek op 't geloof, vervloekt de hope,
En weg vooral met het geduld!”

Ja, wèl wordt aan dezen gevallen Engel het woord van Mephisto vervuld:

„Stof zal hij eten, en met lust,
Gelijk mijn voorzaat, de beroemde slange.”

en beantwoordt aan zijn eigen teekening van de hand, die naar schatten graaft, en zich verheugt als zij wormen kan vinden. Telkens versmacht hij van dorst, terwijl de bron des levenden waters klatert in zijne dichtste nabijheid, en is zijne gansche filosofie in den grond niets anders dan een heimwee naar de eeuwige waarheid, voor het oog van den heimweekranke blijft een nevel over het vaderhuis hangen. De Neologen, die hij ergens schertsend vergelijkt bij een jongeling, die al het mogelijke doet om vóór zijnen dood een

klein boerderijtjen machtig te worden, terwijl hij van vaders- en moeders kant reeds het schoonste riddersgoed had, hoe zijn zij in menig opzicht het beeld van den Dichter, die nog in zijn laatste levensjaar twijfelt, bij het terugdenken aan de vrome vriendin zijner jeugd, of hij toch wel goed had gedaan, met van eene richting zich af te keeren, die zoo weldadig op zijn gemoed had gewerkt. Hoe zieldoorsnijdend zijne klacht: „grootte God, wat is het hart van den mensch; als ik thans geen drama's schreef, ik ging zeker te gronde!” Och, of hij een betere toevlucht gekend had dan de poëzie, waarin naar zijne schatting, „ten laatste het heil der menschheid gelegen was.” Maar omdat hij die niet kende, en toch niet kon missen, schreef hij aan de trouwe vriendin, die hij als zijne Alfa en Omega begroet ⁶¹): . . . „als ik heimelijk eens niet met mijzelf tevreden ben, dan zijt gij als de koperen slang, waaraan ik met mijne zonden en gebreken mij opricht om weder gezond te worden. Ik bid u op mijne knieën, voleindig uw werk, maak mij recht goed, want gij kunt het,” of hij troostte zich met het woord aan een vriend ⁶²): „geen mensch kan een ader in zijn wezen veranderen, hoeveel hij ook anders aan zichzelf beschaven kan.” Recht zoo, gij Dichter, maar is er dan geen hoogere Kracht, die begint waar de machteloze mensch niet meer kan? Neen, zegt G^öthe, en blijft in den grond, jaar in jaar uit, die hij is, maar zoekt ook vruchteloos zelfs naar oogenblikken, die hem de bede ontlokken: „verweile doch, du bist zu schön,” en klemt zich echter zoo krampachtig vast aan dit leven met zijn nameloos ledig, dat hij nog in zijn laatste levensjaar siddert, als hij den enkelen

naam van Cholera hoort. In der waarheid, zijn gulden woord, dat de Muze het leven begeleiden, maar daarom nog op zichzelf niet leiden kan, wèl is het in hemzelve gestaafd. Leidsvrouw tot waarachtigen vrede kan slechts een andere zijn, en wie behoefde haar meer, dan een geest zóó rijk, en een hart zóó groot, als het zijne? ⁶³⁾

Slechts schoorvoetend wagen wij het, na al het gezegde, eene tweede opmerking in het midden te brengen over de vrucht, die het gemis van waarachtig Christelijk geloofsleven voor Göthe's letterkundigen arbeid gedragen heeft. Wij wilden zoo gaarne zelfs den schijn van ondankbaarheid mijden voor het hooggestemd genot, dat wij zoo vaak bij het lezen van zijnen Godenzang smaakten. Ja, Godenzang, M. H., maar ach, waarom zoo dikwijls aan Goden gewijd, ter nauwernood waardig, dat een hand als deze er den wierook harer hulde voor zwaait? Neen gelooft niet, dat wij de hemelgaaf der poëzie zullen minachten, zoodra zij den ongewijden bodem betreedt, of van de gouden lier zullen eischen, dat zij, als de welluidende Davidsharp, slechts een vromen Psalmtoon doe hooren. Wij slingeren geen banvloek naar het hoofd van den zanger, die er zelf opmerkzaam op maakte, dat geen zijner zangen geschikt was om in een kerkelijken bundel te prijken ⁶⁴⁾. Maar wat wij betreuren, het is het bijna volslagen gemis van dat element, waaruit in een gunstig oogenblik een kerklied had kunnen ontstaan; dat streven naar harmonie met stilzwijgende, maar niet minder stelselmatige uitsluiting van het éene, waaruit de ware harmonie wordt geboren; dat onvoorwaardelijk

vasthouden aan de natuur, als ware er geen enkele behoefte van geest en gemoed, door haar niet volkomen bevredigd. Veel, wij wenschen het nooit te vergeten, had G ö t h e aan het Christendom, voor zoover hij het kende, te danken. Eene gansche bloemlezing van schoone spreuken en gedachten zou uit zijne schriften te verzamelen zijn, waarin de geest van het miskende Evangelie ons liefelijk tegenkamt ⁶⁵). De „Iphigenia” van G ö t h e, men heeft haar wellicht niet ten onrechte eene Christelijke Madonna genoemd; de „Bekennnisse einer schönen Seele” leeren ons diepe geheimen des Christelijken levens in sijne nuanceeringen kennen; en de jammerlijke tweespalt in het menschelijk hart, die ons de „Faust” doet aanschouwen, zou G ö t h e haar immer met zoo roerende waarheid hebben kunnen beschrijven, had niet het Evangelie hem de fakkel der zelfkennis voorgehouden? Eere daarom aan den Dichter, die vaak meer tact in het wedergeven en billijkheid in het beoordeelen van Christelijke toestanden toont, dan wij dikwijls bij ongeloovigen waarnemen! G ö t h e zou geen G ö t h e geworden zijn, zoo hij niet in eene Christelijke atmosfeer, onder het genot van den zegen eener Christelijke beschaving was opgegroeid, en vaak is het ons, als vernemen wij in zijn lied de Echo eener stem, waaraan hij zelf slechts zelden het oor wilde leenen. Maar zullen wij de éénigen zijn, die het aan een bevoegden beoordeelaar toegeven ⁶⁶): „in zijne belangrijkste dichtwerken is een wanklank, al is het dan nog zoo een zachte, die evenmin van innerlijke eeuheid en bevrediging tuigt, als hij in staat is onverdeelde bevrediging na te laten. G ö t h e kon het leven der natie met zijne poëzie niet beheerschen,

omdat hij de wereldhistorische beteekenis van het Christendom niet met persoonlijk geloof had begrepen?" Slechts met den vinger wijzen wij op den ongunstigen invloed, dien het genie, waarvan wij spreken, op de zedelijke reinheid van Götthe's geschriften gehad heeft. Wij willen het terrein van aesthetiek en moraal niet verwarren, schoon wij overigens ons scharen aan de zijde van hen, die tegen alle emancipatie van het genie op het laatstgenoemde gebied met allen ernst protesteeren⁶⁷), en aan de eer van onzen Bilderdijk, juist in dit opzicht zoo dikwijls verguisd, althans de vraag meenen verschuldigd te zijn, of Götthe niet soms wegslepend onzedelijk was, waar hij daarentegen zich alleen aan grove vuilen onkieschheden schuldig maakte? Liever laten wij u zelve beslissen, of de hoogere, de betere, de waarachtige mensch in u volkomen voldaan van Götthe kan scheiden. De „Faust" sleept u mede: maar de ontkenning, bevredigt zij u? Die verlossing, allereerst door eigen kracht, te gemoet gekomen uit een hoogere wereld, is het deze, waarom uw hart roept of waarvan uwe consciëntie getuigt? Die Mariaverering, waardoor de begenadiging des geredden zondaars verworven wordt, strijdt zij niet tegen Evangelie en gezond verstand tegelijk? Talloos vele kleinere gedichten, zij trekken telkens u aan, omdat zij u het niet altijd vleidend beeld doen aanschouwen van wat gij werkelijk zijt. Maar ontvlammen zij ook uwe geestdrift voor wat gij moet worden en werken, en stellen zij u het ideaal uwer levensbestemming ook even trouw en klaar voor den geest, als de vaak nietige realiteit met al haar licht en haar donker?

Heeft de man, die zich zoo afkeerig van het Piëtisme betoont, ook even beslist de klip van het Impiëtisme ontweken, en waar hij de bestrijders van het Heilige geeselt, is het niet meestal meer om het laffe, dan om het onheilige hunner vermete pogingen? Naar zijn eigen les „grijpt hij maar toe in 't volle menschenleven, en waar hij pakt, daar is 't interessant;” maar zou hij niet veel dieper in het hart der menschheid, ook in ons harte gegrepen hebben, wanneer hij het feit der zonde dieper erkend, en zware feilen uit zijn eigen leven meer met een schaamteblos, minder met een glimlach van welgevallen op het gelaat had verhaald? Ja, hoeveel dieper had hij ook de natuur kunnen opvatten, had hij geleerd, haar in het licht van het Evangelie te plaatsen! Wat nevelachtig was ligt er vaak over zijne heerlijke verzen, juist door hunne pantheïstische kleuring, en wat wijde afstand tusschen de kunstige eenvoudigheid van Göthe en den ongekunstelden, zoo zacht Evangelischen, maar even daarom zoo echt menschelijken eenvoud van Claudius! Onafzienbaar is de kring, waarin hij ons met zijn tooverstaf omvoert, en toch in den grond hoe beperkt, waar zijn geest geen vaderland buiten dit ondermaansche vaderland zoekt, en zijne hand ons schier nimmer op eene hoogte verplaatst, van waar het oog de blinkende bergen van beter wereld ziet blauwen! Ach, omdat hij het Goddelijke, gelijk hij eenmaal schertsend schreef aan Jacobi, bij voorkeur „in herbis et lapidibus” vindt, kon hij wel de Apollo zijn, wiens liergezang wij met ingehouden adem beluisteren, maar niet de Orpheus, die het dier in ons temt en herschept. Wij kunnen slechts wenken geven,

niets meer; het verband tusschen de diepste richting van G ö t h e 's innerlijk leven met de sterke en de zwakke zijde zijner kunst zou de waardige stof eener afzonderlijke verhandeling uitmaken. Maar voorzeker zoo een onzer lievelingsdichters met het volste recht ten aanzien van B y r o n getuigde ⁶⁵): „het is van de groote genieën, dat men op onvergetelijke wijze moet leeren, hoe alles ontbreekt, waar de H. Geest ontbreekt; hoe alles miskend wordt, waar Christus niet wordt gekend; uit dit oogpunt niets stichtelijken, niets aandoenlijken dan de lezing van B y r o n” — wij durven vrijmoedig vervolgen: dan de lezing ook en de studie van G ö t h e !

En zoo begonnen wij reeds, ten laatste, te wijzen op het verband tusschen het aangeduide standpunt van G ö t h e en zijn voortdurenden invloed. Wij zwijgen ook hier van den geleerden beoefenaar der natuurwetenschappen, om alleen van den mensch en den dichter te spreken. De invloed, dien hij juist als zoodanig heeft uitgeoefend in allerlei richtingen, wie weet het niet, is bijna onafzienbaar geweest, en zijn treffelijk woord, in bijna ieder ander bevestigd: „als een regenboog een kwartier uurs aan den hemel blijft staan, wordt hij door niemand meer aangezien,” is in hem zelve geen waarheid geworden. Gelijk V o l t a i r e bij de Franschen, is G ö t h e bij de Duitschers tot in hoogen ouderdom toe de afgod van miljoenen gebleven. Gedurende eene lange reeks van jaren was Weimar het forum, waarvan vonnis en vrijpraak geëerbiedigd werd als een hemelsch orakel, en niemand, die er of aan dacht of in slaagde den

Dictator zijnen staf te ontrukken. Onder zijne heerschappij begon een nieuw tijdperk voor de taal, voor de poëzie, voor geheel het letterkundig leven van Duitschland, en zelfs de grijze Reus werd nog nagestropeld door een tal van Pygmeën, die zoo goed mogelijk het geheim zijner vormen bespieden, al konden zij ook nimmer over een inhoud, zoo rijk als den zijnen, beschikken. Wat al winterkoninkjes, die op de breede vleugelen van dezen adelaar voortgedragen, zoo goed mogelijk den blauwen aether doorklieften! Watal godsdienstige, aesthetische, anthropologische stellingen en — misstellingen, gedekt en geijkt met een beroep op het gezag, of een citaat uit de schriften van G ö t h e! In waarheid, een der laatste woorden van „Faust”:

„de sporen van mijn aanzijn hier op aarde,
zij kunnen in geen eeuwen ondergaan.”

het schijnt als profetie van den voortdurenden invloed zijns weërgaloozen dichters te klinken. Ook waar de wierookwalmen der „Bettina's” verdampst zijn en de dwaasheid van een G ö t h e-cultus vergeten, waarin zijn eigen beginsel om in alles „maat te houden” op zoo jammerlijke wijze werd verzaakt, blijft zijn geest voortdurend in wijden kring leven en werken. Zijne letterkundige nalatenschap werd de wetsteen van tallooze geesten, want „waar de koningen bouwen, daar krijgen de karliën te doen”, en nog laat het zich slechts bij gissing berekenen, hoe ver zoo menig woord van G ö t h e doorklinken en voortwerken zal in deze eeuw en — een volgende. Zoo groot, wij vreezen het, zou wellicht zijn invloed van stonden aan niet zijn

geweest, indien hij zich openlijk en standvastig op Christelijk standpunt geplaatst, en alzoo den ontwikkelingstrap had bereikt, die in onze schatting de hoogste is; trouwens, hij zelf heeft het gezien en gezegd: „wie zich in hooger zinnelijkheid heeft ontwikkeld, mag immer vooronderstellen, dat hij de meerderheid tegen zich heeft”. Doch de vraag is ook niet, aan wat zijde eene tijdelijke meerderheid, maar aan wat kant de eeuwige waarheid gevonden wordt, en in dit bepaalde geval, of de invloed van Göthe niet deels ongunstig geweest is, en deels vergankelijk zijn zal, juist omdat aan zijn arbeid het heiligend beginsel van Christelijk geloof heeft ontbroken. Telt ze zelve op, zoo gij kunt, de slachtoffers van een ijdel waan, door de lezing alleen van „Werther” gevallen! Telt de letterkundige zonden, bijna zeide ik de liederlijkheden der Heine's, der Gutzkow's, der Sand's, der Hugo's, van allen in één woord, die op Göthe, als op een zon zonder vlekken gestaard hebben, en nu verblind genoeg werden om, mede in zijnen naam en niet tegen zijnen geest, de rechten van het vleesch en de emancipatie van het genie te verdedigen! Telt de democratisch-socialistische woelingen van een jonger geslacht, dat, zonderling genoeg, den hoog aristocratischen Göthe kennelijk boven het hoofd was gewassen, maar toch moeielijk loochenen kon, dat het juist door hem zoo ver was gebracht, om zoo schijnbaar hoog boven hem op te stijgen! Helaas, de „Faust” voor zichzelf is voor ontelbaar velen een verderfelijke „Mephisto” geworden, en al kan de getuigenis aan eerstgenoemden bij zijne intrede in hooger kringen gegeven: „deze heeft geleerd, hij kan ons leeren” on-

voorwaardelijk op G ö t h e toegepast worden, het valt diep te betreuren, dat men juist bij voorkeur van hem zooveel onreins en zondigs heeft aangeleerd, en zich, vergunt en vergeeft mij het woord, met voorliefde in het stof heeft gewenteld, dat eens van zijne vleugelen viel. Maar gij voert mij tegen, dat dit alles reeds voor een goed deel tot een lang verleden behoort? Het zij zoo, mits gij tevens bedenkt, dat eenmaal geheel de invloed van G ö t h e behooren zal tot het gebied der g e s c h i e d e n i s, die reeds begon over hem en zijne school eene rechtvaardige vierschaar te spannen, en dat het straks van hem gelden zal, gelijk van den gestorven' „Faust”: „de tijd wordt heer, de grijsaard ligt in 't zand.” Immers — het is eene overtuiging, die wij evenmin prijs geven kunnen als schroomvallig verbergen — slechts wat op het Eeuwig fundament is gebouwd blijft volstrekt onwankelbaar staan, en hij alleen zal tot en voor de oneindigheid werken, die zich door een hooger, dan den zwakken, menschelijken geest liet leiden en dragen en — louteren. De verschijning en werkzaamheid van G ö t h e heeft eene sterke symbolische, maar geen enkele profetische zijde, met andere woorden, zij geeft ons als in een spiegel de natuur en den mensch te aanschouwen, zoo als zij werkelijk zijn, maar niet zooals zij eens zullen worden. Juist, omdat G ö t h e de eeuw, die hij beheerschte, toch in den grond heeft veracht, en in menig opzicht een type van geincarneerde zelfzucht mag heeten, kan hij onmogelijk het ideaal der volgende blijven. De geest, die hier spreekt, wekt bewondering meer dan sympathie in den onzen; het lied, dat hier ruischt, ontlokt beurtelings een traan en een lach, maar bijna

nooit eene onwederstaanbare zielzucht naar een beter land, waar een beter lied zal weêrklinken. De hooge Godenrust van den Zanger, zij moge, van verre bezien, boven alles begeerlijk schijnen, ja waardig, het hoogste wit van ons streven te worden; toch is zij iets anders dan de vrede Gods, dien het onverzadelijk menschenhart vraagt, en deze kan geen G ö t h e ons instorten, omdat hij enkel den lauwer des dichters draagt, maar niet de kroon des geloofs. G ö t h e en L u t h e r, wat afstand tusschen beider waarde als dichter! En toch, kunt gij u voorstellen, dat over drie eeuwen en meer één zijner liederen zoo in aller ooren en harten zal klinken, als dat „een vaste burcht is onze God” van den onverwrikten held der Hervorming? Voor sommigen, ja, zal G ö t h e in ruime, wellicht in toenemende mate de onafscheidelijke gids zijn en vriend. Voor zulken bedoelen wij, die minder geniaal en meer ongeloovig dan hij, tot geene hogere levensaanschouwing dan die van den „Faust” kunnen opklimmen, en straks wellicht met zijnen naam op de lippen, buitensporigheden bedenken of doen, waarvoor G ö t h e, ware het zelfs maar alleen uit een aangeboren gevoel van welvoegelijkheid, ongetwijfeld gesidderd zou hebben. Maar immers behoort aan deze de toekomst der menschheid niet, en kan het Indifferentisme ten aanzien des Christendoms, dat de laatste noodzakelijke vrucht van het G ö t h i a n i s m e zou zijn, nooit het laatste woord onzer geschiedenis blijven? Neen, waar ook G ö t h e, met al zijne talenten en al zijne dwalingen, van lieverlede uit onze oogen verdwijnt, als een schakel in de ontwikkelingsketen, waaraan straks andere schakels zich hechten, daar ziet ons oog voor de letterkunde

een blijder verschiet te gemoet, dan in zijn tijd werd verwezenlijkt, en ons oor wordt voor de roepstem ontsloten, die uit zijne, schijnbaar zoo zonnige en toch in den diepsten grond zoo tragische geschiedenis opgaat. Bedriegen wij ons, of herhaalt zich weldra in de werkelijkheid het onnavolgbaar tooneel zijner dichting, en hooren wij de Paaschklokken luiden, ook over het onmetelijk gebied van het Schoone? „Dichters en kunstenaars,” zoo wagen wij het haar harmonisch akkoord te vertolken, „gevoelt uw verhevene roeping, en doet winst, niet slechts met den onschatbaren rijkdom, maar ook met de onberekenbare armoede van éénen, tot wien gij met zooveel recht als uwen Meerdere opziet! Heiligt uwe gaven aan Hem, in wien de hoogste Waarheid en Schoonheid en Heiligheid zusterlijk elkander ontmoeten! Wordt Priesters des Heeren, opdat gij in waarheid Koningen in het rijk des geestes moogt zijn! Laat geen enkele goudmijn op het gebied der natuur of der menschheid gesloten, maar legt elken schat, dien gij delft, aan de voeten van Hem, voor wien alle kronen eindelijk moeten worden nederge- worpen! Schenkt ons, wij bidden het u met gevouwen handen, eene Christelijke kunst, waarvan de consciëntie het richtsnoer is, en de zegepraal eene eindelooze Doxologie! Geen kunst alleen óm de kunst, maar de kunst om den mensch, en de mensch om zijn Maker! O liefelijke Paaschmorgen, die zoo menigen nevel verdrijven zal, wanneer gelooven en weten, genie en consciëntie, ideaal en werkelijkheid niet langer on- verzoend tegenover elkander staan zullen, omdat Hij als Koning op ieder gebied is erkend, in wien elke wederspraak zich volkomen bevredigend oplost! Neen,

niet eindeloos zult gij hier onder de kim blijven toeven,
en elders u achter droeve wolken verschuilen. Gij
breekt door, gij gaat op, gij verwint, en uw volle
middagglans zal de verhooring der bede zijn:

„Bestraal ons, Zon der gerechtigheid!”

A A N T E E K E N I N G E N .

1) De hier volgende Voorlezing, vroeger in mijne „Redevoeringen, Verhandelingen en Verspreide Geschriften” (Rott. 1857) geplaatst, werd, met eenige bekorting, op het Leesmuseum te Utrecht, 20 November 1856, voorgedragen, daarna ook elders gehouden. Eene Hoogduitsche vertaling verscheen in de »Protestantische Monatsblätter” van H. Gelzer in 1857, en werd later met eene aanprijzende voorrede van den Hoogl. J. P. Lange te Bonn afzonderlijk uitgegeven (Bielefeld 1858) onder den titel „Goethe's Stellung zum Christenthum”, aan welke uitgave behalve een zeer welwillend onthaal, straks de onderscheiding van een tweeden Druk is ten deel gevallen. In 1869 zag te Upsala eene Zweedsche vertaling door C. L. H. Forslind het licht. Later is het belangrijk onderwerp, ieder van hun standpunt, met verschillende uitkomst besproken en toegelicht geworden door de heeren Brill, Opzoomer, Gunning en anderen, zonder dat daardoor in hoofdzaak mijne overtuiging veranderd is. De vergelijking van hun arbeid met den mijnen blijft aanbevolen; inzonderheid ook wat ter aanvulling van het door mij gezegde is opgemerkt door Cd. Busken Huet, in zijn geschrift »Nederl. Belletrie” (1876). I bl. 16—27.

2) Heinrich Steffens.

3) Bijzondere vermelding verdient het voortreffelijk opstel van Mr. I. Da Costa, in de »Stemmen en Beschouwingen over Godsd., Staat- en Letterkunde,” 1^e Deel, Amst. 1839, later herdrukt in de pracht-uitgave van Bilderdijk's Epos. Daarnevens het uitstekend geschrift van H. Gelzer, »die neuere deutsche Nationallitteratur nach ihren ethischen und religiösen Gesichtspunkten,” 2^e Aufl. IIe Th. S. 329 en verv. Menige schoone en leerrijke opmerking komt voor in de levensbeschrijving des dichters van Schaefer en Viehoff, gelijk ook in de „Geschichte

der Deutschen Dichtung" van Gervinus en »der Deutschen Literatur" van Jul. Schmidt. Het opstel van L. von Lancizolle „über Goethe's Verhältniss zu Religion und Christenthum," Berlin, 1855, dat wij onlangs in een vaderlandsch Godgeleerd tijdschrift geprezen zagen, is hoogst onbeduidend.

4) Wij bedoelen de belangrijke voorrede van Mr. C. W. Opzoomer voor de vertaling van Schaefer's „Leven van Göthe" door Mr. C. M. van Hees. Utrecht 1856.

5) Bij de reeds vroeger uitgegeven briefwisseling van Göthe met Lavater, Jacobi, Schiller, Schultz, Mevr. von Steyn en anderen is later nog gekomen de correspondentie met de familie Kestner, die belangrijker is voor de studie der psychologie van den »Werther," dan voor ons bijzonder doel. Meer levert eene vrij talrijke en belangrijke verzameling op van Göthe's brieven aan Herder, in het eerste Deel van „Herders Nachlass," u. s. w. Francf. a/M. 1856, ter perse gelegd. Bijzondere aanbeveling verdient bij het gebruik van deze en andere bronnen het voortreffelijk geschrift van K. Rosenkranz, „Göthe und seine Werke," 2^e Aufl, 1856. Nog mogen niet vergeten worden de „Briefe und Aufsätze" von G. zum ersten Male herausgeg." von A. Scholl. Vele anderen, in hunne soort wellicht even belangrijk, kunnen wij hier niet vermelden. Over geen dichter is zooveel geschreven, als over Göthe. De litteratuur betreffende zijn persoon en werken begint van lieverlede eene niet kleine bibliotheek te beslaan.

6) Om uit onze letterkundige herinneringen op dit punt slechts enkele proeven te noemen. Van de zijde der streng Luthersche orthodoxie werd Göthe verketterd, kort na de uitgave der briefwisseling tusschen Schiller en hem, in de »Evang. Kirchenz." van Henstenberg, 1831 en 32. Daarentegen wekte „een zijner oprechtste vereerders" den grijzen dichtervorst in eene opzettelijke brochure om zich door eene openbare schrede met de gevestigde kerk te verzoenen, tot wier gemeenschap zijn geheele ontwikkelingsgang en zijn eigen wijsgeerig stelsel hem leiden moest. Zie de »Reflexionen über Göthe's Poesie und Philosophie und dessen naturnothwendigen Uebergang vom Naturalismus zum rationalen Christianismus. Dem würdigen Greis selbst dargelegt von eenen seiner aufrichtigsten Verehrern"

Altenb. 1832. Men vermoedt wellicht, van welk kaliber het hier aangeprezen Christendom was. Terwijl aan de eene zijde Menzel verklaart, dat Lessing, Schiller en Göthe slechts welgezinde heidenen waren, die de klove tusschen beschaving en geloof steeds grooter maakten, en Novalis hem als profeet van het atheïsme veroordeelt, toont zich een hoog geacht theoloog veel toegeven-der dan deze mannen van letteren. Bunsen rangschikt hem in zijne „teekenen des tijds” onder de herauten van Christelijke waarheid en vrijheid, gelijk vroeger Göschel de handschoen voor zijne Christelijkheid en Bijbelvastheid openlijk opnam. Albert Knapp, de uitgever der „Christoterpe,” heeft aan Göthe van Christelijk standpunt eenige zangen gewijd, minder schoon, maar van gelijke trekking als die, welke Lamartine in der tijd aan Byron gericht heeft. Doch reeds genoeg.

7) Zeer terecht schrijft Da Costa t. a. p. bl. 367. „De vraag is niet, over hetgeen Bilderdijk en Göthe voor den troon des Rechters op den grooten dag zullen blijken geweest te zijn, maar over de belijdenis, die zij van hun geloof, ongeloof of wangelooft, in hunne schriften afgelegd hebben. Het is tevens eene vraag over den natuurlijken invloed, dien deze hoogstbewonderenswaardige geesten op hunne lezers en hoogschatters, ja op een in meerdere of mindere mate door hen gevormd of nog te vormen nageslacht moeten oefenen. En ook daar, waar met smart in een genie als Göthe het gebrek bekend en aangetoond worden moet aan Christelijk geloof, daar blijft te midden van den strijd, die tegen zijne richting op het gebied van dichtkunst, letterkunde en wijsbegeerte tot plicht werd, het voorbeeld der H. Schrift ook hier de richtsnoer van waarheid en oprechte bescheidenheid. Ook aan de groetheid van den natuurlijken mensch weet zich de Christen eene soort van wettige schatting schuldig te zijn. Rom. XII: 7, 8.” — Voorts vergelijkte men vooral het voortreffelijk gesprokene over Göthe van denzelfden vaderlandschen dichter, in zijne meesterlijke Rede: „Bilderdijk Herdacht,” Haarl. 1856, bl. 34—37, eerst na het houden dezer voorlezing uitgegeven en ons bekend geworden,

8) G. de Félice, „Appel d'un chrétien aux gens de lettres,” Paris 1841. Vinet, inzonderheid in zijne heerlijke „Études sur la littérat. française.” Gelzer in het aangehaalde werk en op meenige plaats zijner „Monatsblätter.” Beets in zijn „Woord over

Byron's poëzij" voor de nieuwe uitgaaf der „Navolgingen." J. H. Gunning, Jr. in zijne voorlezing over „het Evangelie en de literatuur," waarvan de keurige en nauwkeurige noten ons ontslaan van elke verdere aanhaling. Dezelfde in het opstel, voorkomende in „Ernst en Vrede," 1856, bl. 248 en getiteld „de Christelijke Roman." Dat in den roman, dáár beoordeeld, den Gideon Florensz" van Mevr. A. L. G. Bosboom-Toussaint, de vraag naar het verband van Christendom en kunst, voor de theorie zoo bezwaarlijk, in de practijk op hoogst bevredigende wijze werd opgelost, is wel de minst betwistbare hulde aan eene schrijfster, die onzen lof niet behoeft, maar onzen dank niet zal afwijzen.

9) D. F. Strauss, „Chr. Glaubensl." II. S. 786. Men vergelijkte vooral in zijne „Streitschriften," de vernietigende wederlegging van Menzel's „Göthe-miskening." Heft II S. 95 en verv.

10) „Wahrh. u. Dicht." B. VII.

11) Zie Scholl, a. a. O. S. 40 ff.

12) Men vergelijkte de godsdienstige ontboezemingen in een brief aan zekeren Trapp, van hetzelfde jaar, uitgegeven door A. Scholl, a. a. o. S. 35—35. In eenige Latijnsche observatiën, door denzelfden medegedeeld, S. 104 en door Göthe ten jare 1771 geschreven, toont hij duidelijk een onbewimpelden afkeer van de spinozistische denkwijze.

13) De plaats, die waardig is vergeleken te worden, is in haar geheel medegedeeld door da Costa, t. a. p. bl. 373—375.

14) Men vergelijkte een brief aan Lavater uit 1779, bij Hirzel, S. 39.

15) Herders „Nachl." I. S. 53.

16) t. a. p. bl. 59.

17) t. a. p. S. 63, 71.

18) Corresp. met Lavater, uitgeg. door Hirzel S. 125. Zoo schrijft hij ook aan Mevr. von Stein, a. a. o. I. S. 277, ten jare 1779 uit Zurich: „erst hier geht mir recht klar auf, in was für einen sittlichen Tod wir gewöhnlich zusammenleben".

19) Brief aan Lavater van 22 Juni 1781. Is het niet, als verneemt men het voorspel der „Schlussbetrachtung”, waarmede Dr. D. F. Strauss een halve eeuw later zijn „Leben Jesu” besloot?

20) »Non atheum, sed theissimum et Christianissimum”. Zie de aangeh. „Briefwechsel mit Jacobi,” S. 85 en 94. Wie iets naders en grondigs over het verband van Göthe met Spinoza wil lezen, raadplege vooral de belangrijke Monographie van W. Danzel: „Über Göthes Spinozismus. Ein Beitrag zur tieferen Würdigung des Denkers und Forschers”. Hamburg, 1850.

21) Zie de „Venet. Epigr.” en de »Elegien uit Rome”.

22) Uit een brief van 1788, »Herders Nachlass” I. S. 94.

23) 1790. a. a. o. I. S. 117.

24) 1792. a. a. o. I. S. 132.

25) Zie de brieven aan Herder en Jacobi, 1793.

26) „Briefwechsel mit Jacobi” S. 292.

27) Een der laatste brieven van Göthe aan Herder, een jaar vóór diens dood (1803), bestaat in een ijskoud biljet van dankbetuiging, dat deze zijnen zoon in de Christelijke gemeente heeft opgenomen „auf eine liberalere Weise, als das Herkommen vorschreibt.”

28) „Briefwechsel mit Jacobi,” S. 239.

29) De Auteur is déze dichtregelen verschuldigd aan de onuitgegeven Vertaling van Göthe's »Faust” door zijn vriend den dichter ten Kate.

30) In 1811. Zie Duntzer, „Freundesbilder,” S. 265.

31) »Brief aan Jacobi,” 1812. Verg. zijn gedicht: „Groot is de Diana der Eph.” Hand. XIX: 34.

32) »Briefw. mit Jac.” S. 264, 271.

33) »Gespräche,” III. S. 369

34) „Zur Farbenlehre 2er Theil.”

35) »Reflexionen und Maximen.»

36) „Westöstl. Divan.»

37) Aan Eckerman in 1829.

38) Aan denzelfden, 1832.

39) Tot nadere kennis der denkbeelden van Göthe aangaande het toekomende leven is zeer belangrijk een gesprek met zijnen vriend Falck op den begrafenisdag van Wieland, grootendeels medegedeeld door Tholuck, „Vermischte Schriften,” II, S. 377 en verv., bevattende eene monadenleer van eigenaardige soort. Nog vergelijkte men een woord des dichters aan Zelter, medegedeeld door Lancizolle a. a. O. S. 39. Ons bestek laat niet toe, alles over te nemen. Van het eerstgenoemde stuk zagen wij ergens de echtheid betwijfeld.

40) Tholuck, a. a. O. S. 363.

41) Eckerman, III, S. 418.

42) Aan Falck; zie Tholuck, a. a. O. II. S. 383.

43) Villmar, „Gesch. der deutschen National-Litteratur” S. 582. Verg. Julian Schmidt, „Gesch. der deut. Nat. Litt.” I, S. 55.

44) Ook de Engelschman, G. H. Lewes, maakt in zijn voortreffelijk „Leven van Göthe” opmerkzaam op dezen, schijnbaar min beïndruddenden trek, en voegt, Th. I. S. 25 der Hoogd. vert. door Dr. Frese er bij: „so werden viele Kinder zu Sceptiker gemacht.”

45) Niebuhr: „Zum Grössten und Erhabensten hatte Ihm die Natur Kraft und Stimmung gegeben, aber sein Muth würde in einem kleinen, wenn auch glänzenden Käfig gelähmt. Wie schöne Lieder er auch in diesem Käfig gesungen, das Gefühl wird doch aus seinem Leben, wie aus seiner Dichtung uns lebendig, dass auch unsere Kunst sich erst dann wahrhaft erheben wird, wenn unser Leben sich erhebt.” J. Schmidt, a. a. O. I. S. 285.

46) Men vergelijkte inzonderheid de »Freundesbilder aus Göthes Leben,” von H. Duntzer (Lavater, Jacobi, Wieland, Knebel).

47) Iets dergelijks is ook op Pfenninger, den vriend van L. toepasselijk, die, blijkens een brief van Göthe uit 1774, met hem

spreekt: „wie mit einem Unglaubigen, der begreifen will, der „bewiesen haben will, der nichts erfahren hat.“ Dat was, is althans de beschuldiging gegrond, voorzeker de rechte weg óók niet.

48) „Wahrh. u. D.“ Buch XIV.

49) Gervinus, a. a. o. IV. S. 494. Belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van den Góthe-cultus kan men vinden in de „Romantische Schule“ van H. Heine, S. 41, en verv. der uitgave te Amst. bij Binger, 1856. Voorts vergelijkte men Schaefer, t. a. p. I. bl. 242, 256 en elders der Holl. vert.

50) Zie vooral het schoone Opstel van Vinet: „l'individualité et l'individualisme,” in zijne „Essais de philosophie morale et de morale religieuse,” pag. 136—156.

51) J. Schmidt a. a. O. I, S. 33.

52) a. a. o. II. S. 411.

53) Zie in de „Gedachten über Kunst het” Opstel: Christus nebst zwölf alt- und neu- testamentl. Figuren No. 7.

54) Zie Gervinus over Shakspeare, IV. S. 398.

55) „Grooten dank”, zegt hij in een brief aan Lavater, 1782 „verdient de natuur, dat zij aan iederen mensch zooveel heerkraft gegeven heeft, dat wat vanéén gereten is zich weder herstellen kan; en wat zijn de duizendvoudige Godsdiensten anders dan duizendvoudige Openbaring dier heerkraft? Mijn pleister wil bij u niet kleven, noch de uwe bij mij; in onzes Vaders Apotheek zijn vele recepten.”

56) Zie de boven aangehaalde „Reflexionen” van een Rationalistischen Anoniem. S. 58.

57) Gelzer, II S. 364.

58) „Venet. Epigrammen.” Elders heet het: „wer dem Publicum dient, ist ein armes Thier: er quält sich ab, niemand dankt ihn dafür.”

59) „Nachl.” I. S. 79.

60) „Gespr. m. Eckerm.” I. S. 106.

61) Aan Frau Von Stein. 1780.

62) »Briefw. mit Jacobi," 1784, S. 69.

63) Men vergelijkte de schoone opmerkingen over Göthes innerlijk leven in het geschrift van S. Hoekstra, Bz., »Het geloof des harten," Rott. 1857, bl. 269 en verv.

64) „Gespr. m. Eckerm." I. S. 282. Is ook in een enkel Hoogduitsch Gezangboek een lied van Göthe, veranderd of onveranderd te vinden, wij zullen liever gelooven, dat de keuze minder gelukkig, dan dat het oordeel des dichters over zich zelve zoo geheel onjuist is geweest.

65) „Nur was man liebt, das lebt man. — Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss," en zoo menig ander. Ook Göthe mag op zijne wijze een getuige voor de kracht en waarde des Christendoms heeten. In zo over kunnen wij vrede hebben met de hulde, die, namens de theol. faculteit van Jena, aan den dichter op zijn 50jarig Jubileum in 1825 gebracht werd, dat hij „niet slechts onze wetenschappen en hare grondstellingen dikwijls zinrijk, diep en opwekkend gewaardeerd heeft (!), maar ook als schepper van een nieuwen geest in de wetenschap en in het leven, en als de vorst in het rijk der vrije en krachtige gedachten, het ware belang der kerk en der Evangelische theologie uitnemend bevorderd." Van eene andere zijde zou men het waardige dezer houding in vertegenwoordigers eener christelijke theologie tegenover „den ouden Heiden," wellicht betwijfelen kunnen. Zeker is zulk eene verklaring van die zijde eene niet onbelangrijke bijdrage tot kenschetsing van den geest dier tijden, reeds hierboven breder besproken.

66) Villmar, a. a. o. S. 623.

67) Men vergelijkte de schoone Verhandeling van J. P. Lange over „het genie en de geboden Gods," vertaald in de „Bijdr. van buitenl. Godgel." IV. bl. 454—468.

68) Beets, t. a. p. bl. XXIII.

DICHTERLIJK GENIE.

EENE SCHILLER-STUDIE.

Het feestgejuich is verstomd, dat voor eenige dagen in de voornaamste steden van Duitschland en Europa gehoord werd ¹⁾. De schatting der hulde aan een van de vermaardste mannen der vorige eeuw is hem door tallooze vrienden van letteren en kunsten op het eeuwfeest zijner geboorte gewijd. Met bloemen van de schoonste kleur heeft men, als om strijd, het hoofd des Zangers omkransd, die zich tot het menschelijkste in de menschheid gericht en heel de beschaafde wereld aan zijn verrukkend speeltuig gekluisterd heeft. Maar waar de wierookwalmen van lieverlede zijn opgetrokken, met zoo kwistige handen ontstoken, en het ons vergund wordt, op het onafzienbaar gebied van het Schoone een onbenevelden blik in het ronde te slaan, daar praalt nog voor onze verbeelding, als met een nieuwen Aureool van verhoogde glorie omgeven, de buste van Friedrich von Schiller.

Friedrich von Schiller — wij hebben im-

mers aan een gehoor, als waarvoor wij heden het woord voeren, geene welwillende verschooning te vragen, dat wij nogmaals een naam op de lippen nemen, in den laatsten tijd reeds zoo vaak besproken, verheven, bezongen? Voorzeker, nieuw is het onderwerp niet, waarvoor wij uwe opmerkzaamheid inroepen, en bijna onmogelijk mag het heeten, daarover nog iets in het midden te brengen, dat niet alreede op eenigerlei wijze gezegd is. Maar eene zaak, die in zeker opzicht zelfs oud kan genoemd worden, is daarom nog in geen deele verouderd, en gelijk de stof, die wij kozen, als uit het hart van onzen tijd is gegrepen, zoo is zij ook voor den tegenwoordigen tijd van meer dan ééne zijde belangrijk. Zijn wij, menschen, bovendien, maar al te spoedig geneigd om in onze beschouwingen min of meer eenzijdig te zijn, het kan zijne groote nuttigheid hebben, dat dezelfde zaak door verschillende handen in verschillend licht wordt geplaatst. Zelfs hebben wij, die u thans in den geest naar Schiller's standbeeld geleiden, iets vóór, boven wie op den feestdag zelven of o middellijk daarna als redenaars optraden: wij loopen minder gevaar om der loftrompet een ál te hoogen toon te ontlokken, en spreken tot een gehoor, dat iets kalmer, maar juist daarom wellicht ook onpartijdiger is. Meent daarom niet, M. H., dat wij in betamende waardeering van den waarlijk grooten man bij iemand uwer wenschen achter te staan. Wie ook de opgewekte geestdrift der jongstverloopen weken gewantrouwd heeft, als openbaring van een geest en een zin, die in het belang der maatschappelijke orde niet sterk genoeg gebreedeld kan worden, wij erkennen gaarne, dat wij haar in zeker opzicht met welgevallen

hebben gadeslagen. En waar het ooit welverdiende afkeuring vond, dat ons Nederland, niet altijd even billijk in het waardeeren zijner eigene, talentvolle zonen, den vreemdeling vaak boven mate verhief, — door de hulde, aan Schiller gewijd, heeft het niet slechts hem, maar zichzelf vereerd. Voorzeker, onze nationaliteit is ons heilig en dierbaar, ook op letterkundig gebied, maar toch, waar namen als deze genoemd worden, ontwaakt met nieuwe kracht het bewustzijn, dat Hoog- en Nederduitschers loten van éénen stam, kinderen van hetzelfde huisgezin zijn, en wij hebben niet eenmaal noodig u op Schiller's verdienste voor de geschiedenis van ons vaderland in hare meest glansrijke periode te wijzen, om Göthe's woord: „denn er war unser” aan uwe lippen en uw hart te ontlocken. „Ook hij was de onze,” zegt de vriend van het Ware, Schoone en Goede aan deze en gene zijde des Oceaans, gedachtig dat kunstenaar en wereldburger woorden zijn van ééne beteekenis, en ook de Christen herhaalt het, die weet dat alles het zijne is, mits hij het recht gebruikt, en aan den toetssteen der hoogste waarheid beproeft. Waartoe meer? Indien de keuze van mijn onderwerp een misgreep geweest is, wijt hem dezer Maatschappij, die mij noodigde om nog vóór het einde der feestmaand in haar midden het woord te voeren. Neen, wijt hem aan mijn hart, dat zich gedrongen gevoelde, een cijns van dank aan den reeds vroeg geliefden dichter te brengen, aan wien de jongeling niet weinigen zijner schoonste uren te danken had.

Maar lachte het denkbeeld ons aan om althans een enkele bloem in den reeds zoo dichten krans van

Duitschlands grooten dichter te vlechten, meent daarom niet, dat wij blind zijn voor de groote bezwaren, die aan de waardige vervulling van zulk eene taak zijn verbonden. Want op wat wijze, ik bid u, zullen wij het toch aanleggen, zonder of al te uitvoerig, of erger nog, al te vervelend te worden? Zullen wij u het leven van Schiller beschrijven, of een blik op zijne innerlijke ontwikkelingsgeschiedenis slaan? Maar waren zijne nieuwste en beste Biographieën niet reeds vroeger in uwe handen geweest, zij zijn daarin licht deze laatste dagen gekomen. Zullen wij u met eene dorre optelling zijner voornaamste meesterstukken op dramatisch of lyrisch grondgebied bezig houden; de schoonheden van enkele der meest of der minst bekenden voor uwe oogen ontleden; u betoogen, dat Schiller waarlijk onder de meesterzangers des nieuweren tijds eene uitstekende, eene gansch éénige plaats bekleedt? Maar wie onzer heeft het immer betwijfeld, en wie verlangt een opzettelijk betoog van de schoonheid der lente, of de heerlijkheid van den sterrenhemel, of de verhevenheid van den aanblik der zee, of andere volstrekt onbetwistbare stellingen meer! Zullen wij dan over Schiller als wijsgeerig denker gaan spreken, of het wagen, den rang te bepalen, die den geschiedschrijver van onzen bevrijdingskrijg en van den dertigjarigen oorlog onder de nieuwere geschiedschrijvers moet toegekend worden? M. H., wij zijn niet geneigd om aan den straalkrans eener welverdiende eer een enkele vonk te betwisten, maar toch, wij houden ons van uwe toestemming overtuigd, als wij zeggen: niet aan Schiller den wijsgeer, niet aan Schiller den geschiedschrijver was bij voorkeur de hulde van zoo

ontelbaar velen gewijd. Wij, Nederlanders, althans hebben bijvb. aan Motley oneindig meer dan aan Schiller te danken, en in onze eeuw, die — wij zullen niet zeggen, helaas, het ijdel en onvruchtbaar speculeeren tamelijk begint moede te worden, trekken de wijsgeerige schriften van Schiller weinig meerder opmerkzaamheid, dan die van Göthe op natuurkundig gebied. Grooter wijsgeeren en geschiedschrijvers dan hij zijn heêngegaan, zonder dat hun standbeeld of eeuwfeest gewijd werd, maar zangers als deze, zij boeien het oor van tijdgenoot en nakomelingschap, gelijk bijna niemand vóór hen en na hen. Aan Schiller, bepaaldelijk beschouwd als dichterlijk genie, zij dan ook heden, meer bijzonder, onze rede gewijd.

Wij wagen ons niet aan de honderdmaal beproefde, en even vaak verijdelde poging om van wat gewoonlijk genie wordt genoemd, eene juiste bepaling te geven. Noemt het genie met Claudius een walvisch, of met Herder een Godenvonk, genoeg, zoo gij met ons erkent, dat het, ook op aesthetisch gebied, even zeldzaam als licht te onderkennen, schoon daarom nog niet licht te waardeeren, en allermint licht te doorgronden is. Genie, men is vaak zoo gul met het woord, omdat men voor wat men lieft en looft geen hooger eernaam weet uit te vinden, en schenkt het nu en dan weg ook aan zulken, voor wier verdiensten veel juister het woord talent of tact was gebezigd, en vindt zich dan ook gewoonlijk daarmede voor zijne voorbarige lofspraak gestraft, dat hetgeen een tijdlang voor ons oog in den Nimbus der genialiteit was gehuld, op verderen afstand gezien, al zeer spoedig tot,

indien maar niet beneden het peil van het middelmatige zinkt. De tijd maakt gewoonlijk veel beter dan de tijdgenoot uit, wie waarlijk op de kleine keurlijst der scheppende genieën behooren, en weinigen zijn er, wier brieven van adeldom op het gebied van den geest, na verloop van een eeuw niet verscheurd worden, maar bij vernieuwing gewaarmerkt. Behoeft het nog bewijs, dat onder die weinigen Friedrich von Schiller behoort? Maar ik beroep mij op allen, die immer aan den frisschen, krachtigen stroom zijner poëzie zich gelaafd hebben, en ik vraag of zelfs zijne zwakste verzen — hij heeft er enkelen gemaakt, die wij gerustelijk met dien naam durven noemen — niet den stempel van iets koninklijks dragen. Voorzeker, ook Schiller heeft hier en daar misgetast, maar men moest Schiller zijn om zóó mis te tasten, als hij, en gedurig op nieuw doet hij aan den Duiker ons denken, dien hij zoo heerlijk in eene zijner Balladen bezong, die afdaalt in diepten, te voren nimmer gepeild, maar ook gelukkig weêr boven komt, den vorstelijken beker in handen, die het duizelingwekkend dalen moet loonen. Herkent gij het genie aan de nieuwe baan, die het zich breekt op een reeds plat getreden gebied? Vergelijk, om iets te noemen, den dramatischen arbeid van Schiller en Kotzebue, en gij leert het hemelsbreed verschil van genie en kunstvaardigheid kennen. Eischt gij van het genie, dat het zich op meer dan één gebied late gelden, en zich bewege met gelijke gemakkelijkerheid? Slaat dan op de verschillende denk- en dichtvormen het oog, waarin Schiller zich al bewogen heeft gedurende zijn kort, maar rusteloos leven, en ziet, of gij niet in

elken greep den klauw weer ondekt van den fieren koning der wouden. Of openbaart zich naar uwe meening de kracht van het genie door den invloed, dien het oefent in gedurig wijderen kring; door den stoot, vergunt ons het woord, dien het geeft tot eene nog ongekende ontwikkeling? Plaatst dan de ontwikkelingsgeschiedenis der Hoogduitsche letterkunde vóór en na Schiller's bloeitijd een oogenblik tegenover elkander, en gij zult niet enkel eene nieuwe bladzijde zien opgeslagen, gij zult ook een nieuwen geest zien gewekt. Of bewondert gij eindelijk, om niet meer te noemen, in het genie de vereeniging van de meest verschillende krachten en gaven, die in gewone naturen elkander min of meer plegen uit te sluiten? Maar zegt zelve, of Schiller's verbeelding niet even schitterend is, als zijn gevoel zuiver en fijn; of de diepte zijner gedachten niet geëvenaard wordt door zijne heerschappij over de taal, die ze uitspreekt; of hij in één woord niet de wonderman is, die elke stof door de aanraking van zijnen tooverstaf terstond in goud doet verkeeren. Bevalligheid en Waardigheid, waarover hij eenmaal eene zoo schoone Verhandeling schreef, zijn in hem op het innigst verbonden, en wat hij zelf eene zoo moeielijke vereeniging noemt, die van Smaak en Genie — moeielijk, omdat het genie niet gaarne van teugels, en de smaak niet gaarne wil hooren van onbeteugelde kracht — zij wordt bij hem in tallooze proeven aanschouwd. En mag het daarbij wel voorbijgezien worden, dat eene nog zeldzamer vereeniging, die van Genie en Zedelijkheid, vergelijkender wijze bij hem boven velen wordt aangetroffen? Wie ook in theorie en practijk ten gunste van het genie eene

partijdige emancipatie van de heiligste wetten verlangde, niet alzo de dichter, bij wien kennelijk de macht van den geest boven den eisch van het vleesch heeft gestaan, en die in een gelukkig huiselijk leven zijn hoogste ideaal heeft vervuld gezien. „La conscience est sa Muse”, zeide Mad. de Stael tot zijn lof, en zij kon het in zoover naar waarheid getuigen, als zijne dichterlijke werkzaamheid, inzonderheid in de laatste jaren, door het kennelijk streven beheerscht wordt om door het schoone op de veredeling, niet slechts van den smaak, maar ook, naar zijne beste overtuiging, van den geest zijner natie te werken. Bij den blik op Schiller wordt gij in geen deele gedwongen om den mensch in gelijke mate te verachten, als gij den dichter bewondert. Integendeel, gij onderschrijft de schoone lofspraak, hem in G ö t h e 's „Nachruf” gegeven :

— — hinter ihm in wesenlosen Scheine
lag, was uns allen bündigt, das Gemeine.

Maar even daarom leent gij ook verder gaarne het oor, waar wij over dit dichterlijke genie nog eenige meer bepaalde opmerkingen in het midden gaan brengen. In wat verhouding heeft het gestaan tot hetgeen beneden hem lag, en nevens hem stond, en boven hem bleef, en na hem verscheen? Velerlei oogpunten dringen zich als om strijd aan ons op, maar mij dunkt, déze toch hebben eenig recht op de voorkeur: Schiller en zijne omgeving. Schiller en G ö t h e. Schiller en de Godsdienst. Schiller en onze eeuw. Wilt gij geen al te fijne penseeltrekken wachten, waar wij slechts ruwe potloodstrepen

beloven? Welaan, gunt ons het genoegen, dat wij u een viertal beknopte schetsen ontwerpen.

Het genie en het leven;
 Het genie en het genie;
 Het genie en het geloof;
 Het genie en de nakomelingschap.

1. Op een laten September-avond van het jaar 1782 was de stad Stuttgart in rijken feestdos gehuld, en arm en rijk op de been om een vorstelijk bezoek te ontvangen. Maar terwijl alles heenstroomde naar één enkele zijde der stad, wendde zich een eenvoudige reiswagen naar een stille, donkere poort, aan het ander einde gelegen. Twee jongelingen zaten daarin, zoo diep mogelijk in hunne mantels gedoken, vol heimelijke vrees of het hun wel zou kunnen gelukken voor den wantrouwenden blik der hoofdwacht verborgen te blijven. Ieder ongeveer vijf en twintig gulden op zak, staan zij te zamen gereed de eerste schrede in eene nog geheel onbekende wereld te zetten. Zij hebben even weinig uitzichten en vrienden als geld, en pas zijn hunne harten door het smartelijkst afscheid gebroken. Eindelijk, waar het gevaarlijk oogenblik gelukkig voorbij is, en zij veilig hunnen tocht langs den eenzamen landweg vervolgen, daar toont de een den ander een huis, waarvan het verre licht hun nog toeschemert, en zinkt met het woord: „o mijne moeder” weenend op zijn kussen terug. Die jongeling was de twee en twintigjarige Schiller, als een misdadiger zijne woonplaats ontvluchtend, waarom? Omdat hij zich aan eer en recht had vergrepen? Neen, een-

voudig omdat hij, tegen den verklaarden wil van zijn vorst, liever dichter, dan doctor bij een regiment van duitsche militairen wou wezen, en van alle zijden belemmerd in het uitslaan der krachtig wassende vleugelen, geen ander middel wist om eindelijk eens geheel zichzelf te zijn, dan eene haastige, bijna eerlooze vlucht.

Schiller's vlucht uit het diensthuis, dat hem eindelijk ondragelijk werd; voorzeker noemt gij ze met ons een der treffendste episoden uit zijn moeitevol leven, maar verdient zij niet tevens een beeld te heeten van het zoo weinig sluitend geheel? In waarheid, zoo de wensch van den jeugdigen Schiller om een groot man in de wereld te worden, wellicht zelfs boven zijne eigene verwachting vervuld is, niemand zal beweren, dat hij langs een effen, gebaanden weg den hoogen top van den tempel des roems heeft bestegen. Het is zoo, door alle eeuwen was het dichterlijk leven van verre de meeste en beste zonen des lieds eene dagelijksche worsteling tegen eene zeer ondichterlijke werkelijkheid. Maar weinigen toch hebben onder ongunstiger omstandigheden dan Schiller hunne eerste schrede op de glibberige loopbaan gezet, en bij den blik op zijnen uit- en inwendigen strijd komt ons gedurig bij vernieuwing dat schoone woord van Göthe voor den geest: „wer nie sein Brot mit Thränen ass,” doch gij kent het vervolg en beaamt het. Ja gewis, indien iemand, Schiller heeft wel menigen kommervollen nacht luid weenend op zijn leger gezeten, en de eerste gunsten der Zang-godinnen, hij heeft ze bijna als een roof moeten veroveren op eene omgeving, die hem aanvankelijk even weinig verstond als

waardeerde. Wel vliedt de eerste jeugd van den jongeling als een klare beek daarheen, in een der vriendelijkste streken van Wurtemberg. Zijne wieg wordt bewaakt door een vader, die hem terstond na zijne geboorte in vromen Duitschen Christenzin aan hooger hoede en leiding had opgedragen; zijne eerste schreden worden bestuurd door eene moeder met een liefdevol, met een dichterlijk, met een Christelijk hart. Maar weldra moet hij zijn eersten wensch om Theologie te studeeren aan het landsvaderlijk verlangen van den Hertog ten offer brengen, die den veertienjarigen knaap eene plaats op eene inrichting van openbaar onderwijs, later de „Karlschule” genaamd, bij Stuttgart toegedacht had; een van die gunsten, waarvan het aannemen even pijnlijk, als het weigeren moeielijk viel. Thans eet hij het brood van den vorst onder stilzwijgende voorwaarde, dat hij dan ook later aan zijnen dienst verbonden zal blijven. Tegen zijn vroeger verlangen voortaan, eerst voor de studie der rechten, later naar eigen keuze voor die der medicijnen bestemd, leert hij reeds vroegtijdig de tweespalt tusschen neiging en plicht, tusschen ideaal en werkelijkheid kennen. Het eerste dichtvuur ontwaakt, maar de vlam moet bijna voor aller oogen bedekt worden; de Muzen wenken, maar de Mentors richten zijne blikken naar elders. Het ontluikend genie van den dichter komt met de militaire tucht, waaraan hij onderworpen moet blijven, in gedurig klimmende tegenspraak. Is het wonder, dat gij reeds den zestienjarige tot een zijner vrienden hoort zuchten — het woord verdiende als motto te staan boven heel zijne levensgeschiedenis — „o Carl, wij hebben een gansch andere wereld in

onze borst, dan deze werkelijke is?" Maar zietdaar dan ook de bron van een veeljarig inwendig lijden geopend, dat gemakkelijker gevoeld dan beschreven kan worden. Plichtbesef verbindt hem aan den vorst, aan wien hij alles te danken heeft, maar geest en hart en verbeelding trekken hem met onweêrstaanbaar vermogen naar oneindig ruimeren kring. De regimentsarts in zijn wanstaltig kostuum moet even trouw als de soldaten zijn plicht doen; de dichter smacht naar de vrijheid der „Roovers," wier beeld hij in stilte ontwerpt. Als een gevangene, die voor eenige uren zijnen somberen kerker ontvlucht, moet hij wegsluipen om de eerste opvoering van zijn eersteling te Mannheim te zien. De stoutste verwachting is nog overtroffen, maar ook de strijd tussehen willen en moeten neemt toe, want waar ginds de dichter Schiller met ongekende geestdrift begroet wordt, is het hier nu eenmaal verboden iets anders dan doctor Schiller te zijn, Enkele uitdrukkingen in het drama, waaraan men verdachte staatkundige bedoelingen toeschrijft, wekken het wantrouwen en den toorn van den Hertog, die wel wil, dat Schiller dichten, maar volstrekt niet dat hij op déze wijze zal dichten, en zich met nederbuigende goedheid tot Censor aanbiedt van wat hij nog verder zal schrijven. Hoe in het aanbod getreden, zonder een letterkundigen zelfmoord te plegen; hoe afgeslagen, zonder nieuwe ongenade te duchten? De tweede reis naar Mannheim wordt geboet met veertiendaagsch arrest, en waagt hij zich nog eens aan het drama, het zal tot kassatie en vestingstraf komen. Wat rest hem, dan of onvoorwaardelijk toe te geven, of ijlings te vluchten? Duid het den jongeling niet al te euvel, vriend der

orde, dat hij, de krachtige adelaar, den moed niet had in zijne enge kevie te blijven. Gij hebt uwen Schiller, het is nu eenmaal niet anders, aan eene insubordinatie te danken, maar zou de lijdende menschheid er zooveel beter bij gestaan hebben, indien hij voortaan levenslang niets, dan — recepten geschreven had? Neen, sprak zijn hart, liever de ongunst van den machtigsten vorst getrotseerd, dan het talent in de aarde begraven. Van den weldoener, die dwingeland werd, wendt Schiller zich af, om zich te werpen in de armen van het groote publiek, dat hem met handgeklap toejuicht, maar — middelerwijl honger laat lijden.

Hongerlijden — een treurig woord, en toch in dit dichterlijk leven meer dan een klank, M. H. Heelaas, dat de jonge doctor Ritter — onder dien pseudoniem had hij zich uit de voeten gemaakt — in zoo menig oogenblik zich als Ridder van de droevige figuur aan onze oogen vertoont! De lichte buidel is al spoedig geledigd; straks is ook het horloge verkocht om te voorzien in de behoefte des oogenblik; weldra zijn er schulden gemaakt, die hem jaren achtereen zullen drukken. Als een kwaaddoener moet hij zich zooveel mogelijk schuilhouden, en meermalen van verblijfplaats veranderen, tot eindelijk het landgoed eener aanzienlijke vrouw in Thuringen hem een veilig toevluchtsoord biedt, uit medelijden den zwerfeling aangeboden en met dankbaarheid aangenomen. Wij beslissen niet, in hoever von Kleyst gelijk heeft gehad, toen hij zeide, „dat men, om een waar mensch te zijn, zich ver van de menschen moest houden,” maar zeker, Schiller had in dat geval

overvloedig gelegenheid om den eernaam van een „waar mensch” te verdienen. Eerst waar de vrees voor opeiseling en vervolging verdwenen is, ziet hij de toekomst met minder bekommering tegen, maar hoelang moet het nog duren, eer hij niet meer met dagelijksch gebrek zal te kampen hebben! Tegenover een enkelen edelmoedigen vriend, die beurs en hart voor hem opent, treft hij er meerderen aan, die wel wierook, maar geen goud voor hem veil hebben. Menige hoop, op menschen gebouwd, stelt te leur, omdat niet iedereen het waagt zich den vluchteling openlijk aan te trekken, of om zijnentwil een machtigen toorn te trotseeren. Ja, waar op het papier reeds menige triomfboog voor hem opgericht staat, is hem in de werkelijkheid het zware kruis op de schouders gelegd, dat zijne naaste betrekkingen hem aanzien voor een ondankbaren dweeper, die zijn eigen geluk met voeten getreden heeft. Wat al kuiperijen, verwickelingen, scheeve houdingen in dit eerste tijdperk zijns levens, met zijn eigen karakter en wenschen, wij willen het gaarne gelooven, in lijnrechten strijd, maar door den loop der omstandigheden nu eenmaal gebiedend gevorderd! Wie denkt niet, bij den blik op dit alles, aan het schoone gedicht: „Pegasus onder het juk,” waarvan de subjectieve waarheid wellicht nog te weinig erkend is? Waarlijk, het gevleugeld ros is ook hier, juist als in den stal van meester Hans, „door schralen kost en arbeid” gedwongen, en slechts een zelfbewustzijn als het zijne, het onuitroeibaar besef van hooger aanleg en kracht kan hem in staat stellen om onder zooveel druk en slagen steeds hooger te stijgen, den jongeling van

Longfellow gelijk, met een „Excelsior” in het hart en op de lippen!

„Maar de liefde,” roept gij uit, „de liefde heeft toch zooveel nevelen in dit eerste tijdperk zijns levens met hare zachte stralen verhelderd;” en gij wijst mij daarbij veelbeteekenend op die nog meer hoogdravende, dan schoone Laura-oden, die de meesten onzer in hunne schooljaren lazen. Een maagdelijn treedt voor uw oog met „Sonnenaufgangsgluth” in de gouden blikken, en gij prijst den jongen dichter gelukkig, die opgetogen verklaart, dat hij reine aetherlucht drinkt, als zijn beeld zich in die blikken weerspiegelt. Al wederom eene illusie, die voor den adem der „kille werkelijkheid” wegzinkt. De onverbiddelijke geschiedenis leert, dat een grootendeels denkbeeldige Laura aan de phantasie des dichters een genot heeft bereid, dat voorts aan hart en zinnen ontzegd bleef, terwijl de Laura der werkelijkheid noch door uitwendig schoon noch door hogere gaven de hulde zijner zangen verdiende. Latere, meer diepgevoelde wenschen van het naar liefde smachtende hart moesten onverhoord blijven, ten deele ook uit gebrek aan bestaan. En waar het hem eindelijk op bijna dertigjarigen leeftijd gebeuren mag, eene gade te vinden, zijner keuze in alle opzichten waardig, daar is de schipbreukeling, ja, in veilige haven gekomen, maar nog geenszins buiten het bereik van de stormen. „Die Leidenschaft flieht, die Liebe muss bleiben”, en zij blijft ook werkelijk, standvastig, gemakkelijk, maar zij heeft levenslang een groot deel der zorgen te dragen. Als hoogleeraar aan de hoogeschool te Jena geplaatst, geniet de dichter eerst geene, later eene onaanzien-

lijke jaarwedde, en ook hier komt de eisch van den plicht en de drang van den geest gedurig met elkander in strijd. Als hij zich aan de poëzie wil wijden, schrijft hij aan Körner (1792), dringt hem de naderende collegietijd om met Aesthetiek zich bezig te houden. Rustig wil hij zich aan wijsgeerige en historische studiën overgeven, maar het ontbreekt niet aan ambtgenooten, wier naijver en tegenwerking hem het leven en den arbeid verbittert. Menige zoete druppel wordt door de trouw zijner vrienden, Körner, Wilhelm von Humbolt, Göthe inzonderheid, in de kelk van zijn lijden gemengd, en waar eenmaal de „storm en drangperiode” voorbij is, belooft de boom van zijn leven even overvloedige vruchten, als hij rijke bloesems gedragen heeft. Maar de krachtsinspanning der laatste jaren is met de ondermijning der gezondheid geboet, en de beginselen eener kwaal zijn aanwezig, die hem voortaan niet meer geheel zal verlaten. Reeds acht jaren vóór zijn dood schrijft hij, dat hij gewoonlijk één dag van arbeid en inspanning met vijf, zes dagen van druk en lijden betalen moet. Elke schitterende triomf, dien hij behaalt, brengt hem eene reuzenschrede nader aan 't graf, en terwijl hij het gevoel bij zich omdraagt, van „Grösses geleistet zu haben und noch Grösseres leisten zu können”, ziet hij nu door lichamelijke zwakheid en dan door geldelijke ongelegenheid zich handen en voeten gebonden. Een belangrijk geschenk, met de meeste kieschheid uit Denemarken hem aangeboden, geeft hem na een gevaarlijke ziekte gelegenheid om een tijdlang rust te genieten, maar zijn de zorgen alzo ook voor een tijdlang gebannen, zij keeren later in grooteren getale terug. Waar hem uit Pruissen een

uitzicht op een geheel onbezorgd bestaan wordt geopend, bevindt hij zich reeds aan de grenzen des levens, en durft in het voorgevoel van zijn naderend sterven niet eenmaal aanvaarden, wat hem vorstelijke welwillendheid toedacht. En zoo, ná een korten, onrustigen moeitevollen levensdag, ziet hij reeds op vijf en veertigjarigen leeftijd den nacht voor zich aanbreken, waarin niemand kan werken, en wordt na eene korte krankheid in stilte ten grave gedragen op eene wijze, die bijna armoedig mag heeten, en eerst later vergoed wordt door een zijner waardige hulde. M. H., wij zullen het niet wagen, na zulk een ónvolledig overzicht, de klacht van den stervenden *H e r d e r* bij het terugstaren op zijne voleindigde loopbaan: „ein verfehltes Leben” onvoorwaardelijk op *Schiller* over te brengen. Maar toch, maakt zijne geschiedenis niet op u, als op ons, den indruk, meer van een belangwekkend Fragment, dan van een harmonisch Geheel? Wij althans voelen ons tot weemoed gestemd bij den vluchtigen blik op den strijd tusschen het genie en het leven, en worden aan de levensbeschouwing van *J o b* en *D a v i d* en den wijzen koning indachtig, die het „ijdelheid der ijdelheden” deed hooren, of wilt gij liever dat wij ons tot *Schiller* zelven bepalen, hemzelve voeren wij aan als bewijs voor de waarheid des woords, waarmede hij een zijner schoonste verzen besloot:

„Was unsterblich im Gesang soll leben
„Muss in Leben untergehn.”

O, wij weten het, tegenover zoovele donkere slagshaduwen, als wij over zijn beeld zien verspreid, staan

ook heldere en glansrijke trekken, en Schiller zelf zou ons tegenspreken, wanneer wij hem alleen wilden schetsen als het misdeelde stiefkind der aarde. 't Heeft lauweren, meer dan goud, voor zijne voeten geregend, en de bewondering, die hij reeds vroegtijdig had opgewekt, is later in steeds hooger waardeering, ook van de zijde der hoogstgeplaatsten en meest ontwikkelden, overgegaan. Over het dichterlijk dak te Jena en Weimar heeft het zonlicht der vriendschap, het maanlicht der liefde geschinen; de adelbrief heeft Schiller verheven tot een gansch anderen stand, dan waarin hij geboren en opgevoed was; de vreemdeling heeft met den landzaat gewedijverd, wie hem hulde en eer zou betoonen. Streelend moet inzonderheid voor zijn gevoel de toekenning van het eereburgerrecht der toenmalige Fransche republiek zijn geweest, en gemakkelijk heeft hij het aan Roland, wien hij het had te danken, gegeven, dat deze hem bij vergissing als „le Sieur Gille” op de lijst der vrijheidszonen liet neêrschrijven. Streelender nog, als hij hoorde, hoe zijn naam door oud en jong met onverholen verrukking genoemd werd, en ouders in den schouwburg hunne kinderen optilden om hun den geliefden dichter te toonen, terwijl zij hun zachtkens toefluisterden: „dat is hij.” Maar gij gelooft toch daarom niet, M. H., dat de gevierde man boven anderen de waarlijk gelukkige was? Op ons althans maakt, niettegenstaande dit alles, de verschijning van Schiller den indruk van een jarenlange worsteling tusschen zijne natuur, die om vrijheid roept boven alles, en zijne omgeving, die hem op allerlei wijze belemmert, en niet zelden hem dwingt om gansch andere wegen te gaan, dan zijn hart zich gekozen zou hebben, zoo het

hem vergund was geweest de stem van dat harte te hooren. Wij zwijgen van den innerlijken kamp, die een zoo kritische natuur als de zijne wel allermint kon ontgaan, eer hij helder wist en volkomen vermocht, wat hij wilde. Wij spreken evenmin van het lijden en strijden des denkers, schoon het onmogelijk is in dit geval den dichter te schatten, zoo men niet allereerst den denker begrijpt. Wij zullen niet ondankbaar beweren, dat Schiller meer geworden zou zijn en gedaan hebben, indien de nood des levens hem minder geprangd had, want wij denken aan de idylle van Theokritus, door onzen Bilderdijk op zoo meesterlijke wijze vertolkt.

„t Is de armoë, zij alleen, die kunst en list verwekt,
„Zij, leermeest'nes der vlijt.”

Wij kunnen zelfs niet eenmaal de worstelingen van dat reuzengenie met zichzelf en de wereld van goeder harte beklagen, want wij weten het, juist daaraan had hij dat meesterschap over stof en vormen te danken, dat nog heden ten dage de bewondering der navereld wekt, en aan den zwaren kamp heeft de aardse kroon niet ontbroken. Integendeel, gij bewondert den dichter, die zelfs onder zulke ongunstige omstandigheden geworden is, wat het hem gelukte te zijn, en voor wat daaraan in uwe schatting ontbreken mocht maakt gij minder hem zelve dan zijne omgeving aansprakelijk. Maar toch, daar is en blijft iets tragisch in geschiedenissen als deze, die wij slechts in breede omtrekken schetsen, en heeft Schiller treffende drama's geschreven, zijn eigen leven dient in zeker opzicht een drama te heeten, maar waarbij het gordijn

is gevallen, vóór de knoop geheel is ontward. „Zu was Besserem sind wir geboren”, zingt gij onwillekeurig hem na, en roept uit: wat onderscheid tusschen hem en Göthe, dat kind des geluks! Gij hebt recht, M. H., en biedt mij den passenden overgang tot het tweede deel mijner rede, waarin wij Schiller in verhouding tot Göthe beschouwen, genie tegenover genie zouden plaatsen.

II. Genie tegenover genie — wij verbergen het u evenmin als ons zelve, vergelijkingen als deze zijn altijd gewaagd, en loopen licht gevaar van tamelijk onbillijk te worden. Volkomen beamen wij, wat de grootvorst onzer tegenwoordige Nederlandsche dichters bij eene dergelijke gelegenheid zeide ³⁾: „Ik heb voor die vermetele uitdrukking, éénig, waar het bloote stervelingen geldt, geen hart. Daar bestaat voor mij één gebied, waarover een zon is opgegaan, en schijnen zal blijven, die in waarheid éénig, geen ander, geen gelijk, zelfs geen minder licht naast of onder zich gedooft, aan het uitspansel, door háar beheerscht. De wereld van kunst en schoonheid, van genie en wetenschap kent slechts een sterrenhemel, waarin ja, met zeer onderscheiden schittering, op zeer onderscheiden afstanden, van zeer onderscheiden omvang, toch ontelbare lichten in allerlei standen en groepeeringsen te gelijk hunne plaats hebben; het geldt hier geen recht op monarchy, maar op pairschap.” Laat ons er bijvoegen, dat men door vergelijkingen, als wij bedoelen, gevaar loopt, niet slechts om voor zich zelve het letterkundig genot van iederen dichter afzonderlijk meer of min te bederven, maar ook om het recht te misken-

nen der dichterlijke individualiteit, dat allermintst mag betwist worden. Wat strijdt gij, of de maagdelijke roos dan wel de blanke lelie de schoonste op uw bloemenbed zij; of de Orion dan wel het Zevengesternte het schitterendst sterrenbeeld heeten mag? Hun God heeft ze beiden gemaakt, en aan ieder het recht verleend om zelve te zijn wat zij werden. Ook op het gebied van den geest behoort het uitstekendste niet tegenover, maar nevens elkander te staan: „es sind ja Forcen mit einander, und die sind mit einander gut.” Het was voorzeker dezelfde overtuiging, die G ö t h e aan E c k e r m a n zeggen liet, dat men in plaats van kleingeestig te strijden, of hij dan wel Schiller de koning der dichteren was, zich veeleer van harte verheugen moest, hen beiden bezeten te hebben. Maar toch zijn beider namen nu eenmaal in de geschiedenis der nieuwere letterkunde zoo innig te zamen geweven, dat het bijna onmogelijk is de verzoeking tot het trekken der parallel te ontgaan, en gij zelve zoudt het ons nauwelijks vergeven, indien wij van het schitterend tweeling gesternte slechts de eene in oogenschouw namen, zonder eenmaal naar de andere om te zien.

Inderdaad, reeds de vriendschap tusschen G ö t h e en Schiller is merkwaardig genoeg, om ons althans een oogenblik opzettelijk bezig te houden. 't Is wel is waar op zichzelf zoo wonderbaar niet, dat groote geesten op allerlei grondgebied met elkander in nadere aanraking komen, en beginnen of eindigen met ook trouwe vrienden te worden. M e l a n c h t o n en L u t h e r, B l ü c h e r en G n e i s e n a u, K l o p s t o c k en G i e s e k e, L e s s i n g en K l e y s t, een tijdlang, zelfs G ö t h e en H e r d e r, die gepaarde

namen bewijzen, dat het, althans in Duitschland niet onmogelijk is, hoog boven anderen, en toch broederlijk nevens elkander te staan. Ook in dit opzicht hebben grootere landen ontegenzeggelijk iets voor boven kleinere, die ons licht kleinere menschen doen blijven, bovendien door ál te goede bekendheid en menigvuldige aanraking te veel met elkanders zwakke zijden bekend, terwijl onder de meest éminenten de majesteit van A. gedurig gevaar loopt zich aan de souvereiniteit van B. te vergrijpen, en daardoor met elkander te botsen. Maar de vriendschap tusschen Göthe en Schiller is daarom zoo bijzonder merkwaardig, omdat zij als eene echte harmonie uit de oplossing van eerst strijdende en snijdende dissonanten geboren is, terwijl zij bovendien niet, als zoo menige andere, door het leven, maar door den dood is ontbonden. Zij heeft daarbij op beider innerlijke ontwikkeling den meest omvattenden invloed geoeffend en teweeg gebracht, dat twee tegenovergestelde kunstrichtingen met elkander verzoend zijn, zonder zich in elkander op te lossen of voor elkander te wijken. Tegenover zooveel nijd, naijver, klubgeest, kabaal, als ook in de kunstwereld dier dagen niet vreemd was, is het een streepende aanblik twee mannen, die elkander laat genoeg hebben leeren verstaan en begrijpen, met onwankelbaar vertrouwen zóó vast vereenigd te zien, dat Schiller na zes jaren betuigen kon, nog geen oogenblik aan het karakter van zijnen vriend getwijfeld te hebben, trots alles wat kleiner geesten beproefden om hen van elkander te scheiden. Maar waar wij beiden alzoó hand in hand cen aanmerkelijk deel hunner roemvolle baan zien betreden, treft vóór alle dingen eene verscheiden-

heid, bijna in ieder opzicht, ons oog, die ons de overeenstemming, desnietteenstaande aanwezig, op te hooger prijs doet waardeeren.

Of zeggen wij te veel, als wij beweren, dat bij den eersten opslag alle uitwendige voorrechten en voordeelen zich niet aan de zijde van Schiller, maar aan die van Göthe bevinden? Maar neemt zelve de weegschaal in handen en ziet, of niet Schiller, bijna in ieder opzicht de mindere is! Göthe, de zoon van den aanzienlijken Frankfortschen patriciër, geboren en opgevoed onder de meest gewenschte omstandigheden, reeds als kind uitmuntende door schoonheid, door lichaamskracht, door leven en frischheid van geest. Schiller daarentegen, de zoon van een nederig Wurtembergsch ambtenaar, reeds vroegtijdig worstelend met zwakheid en krankheid, rossig, links, ongepolijst, eer terugstootend dan uitlokkend van voorkomen, de eerste jaren voortgestuwd op een baan, die de zijne niet zijn zal, en veel minder vroeg gerijpt dan de ander. Göthe, de lieveling der vorsten, de afgod der vrouwen, de aristocraat in geheel zijne verschijning en houding, die met verschoonend welgevallen op anderen neêrziet, en om wiens goedkeurenden glimlach men bedelt. Schiller, door vorstelijke willekeur in zijne ontwikkeling vroegtijdig belemmerd en tot het uiten van kruipende vleitaal genoopt; een tijdlang het voorwerp, minder van vrouwelijke gunst dan van vrouwelijk mededoogen; de democraat in zijne geheele natuur, die jaren lang als smeekeling tot anderen om zich henen moet opzien en reeds blijde is, als hij later onder de vleugelen van Göthe mede mag schuilen. Göthe, indien ik mij zoo mag uitdrukken, de Jupi-

tersgestalte over de goden op den Olympus; Schiller, de hinkende Vulkan, maar die toch kuntwerken smeedt, zoo fijn en zoo schoon, dat zij zelfs de bewondering wekken van „den Vader van goden en menschen.” Ja, van den vader, ik herhaal het met nadruk, want Göthe was in alles de oudere, gelijk hij in menig opzicht de meerdere was. De oudere in leeftijd, in ontwikkeling, in roem, in levenservaring, wiens naam reeds in Europa gevestigd was, toen die van Schiller nog door bijna niemand genoemd werd; en straks ook de oudere in levensduur, wien 82 jaren ter zijner ontwikkeling weggelegd zijn, terwijl er voor Schiller slechts 45 afgeteld worden. Ziet, dat alles mag niet worden voorbijgezien, Toehoorders, waar men met rechtmatigen schroom twee zoo zeldzame mannen nevens elkander plaatst, en het geeft ons wellicht recht tot de stelling, dat Göthe, zoo uitnemend bevoorrecht, oneindig grooter had kunnen en behooren te worden dan Schiller. Immers, de nevel is op het pad van den laatsten even overvloedig, als het zonlicht op de baan van den eersten, en krachtige hulpmiddelen tot eigen ontwikkeling, als de een in de reis naar Italië, de bakermat der kunsten bezat, zijn den ander onthouden gebleven. Zou het ons, bij zoo ongelijke lotsbedeeling, hebben kunnen verwonderen, indien Schiller er zelfs niet aan had kunnen denken, een oogenblik in de schaduw van Göthe te staan?

En toch, toch handhaaft onze dichter het recht van zijn rang, zelfs nevens een zoo duchtbaren medestander. Weinig hebben voorzeker beiden vermoed, toen Göthe in den eersten glans van zijn roem de Karlsschule te Stuttgart bezocht en daar, bij een openlijke prijsuit-

deeling, een drietal prijzen aan den kweekeling Schiller zag uitreiken, die daarop telkens eerbiedig den gegaloneerden rok des hertogs mocht kussen — weinig hebben zij vermoed, dat zij elkander iets, en wel zóoveel zouden worden. Ook waar zij later elkander te Weimar ontmoeten, heeft vooreerst nog de middelpuntvliedende kennelijk de overhand boven de middelpuntzoekende kracht. „Zijn gansche wezen,” schrijft Schiller van Göthe, „is van den grond af geheel anders aangelegd dan het mijne; zijne wereld is de mijne niet, en onze voorstellingswijzen loopen belangrijk uiteen.” Het zou ons veel te ver heñleiden, indien wij verhalen wilden, op wat wijze de koelheid tot wederzijdsche toenadering, welwillendheid, vriendschap, samenwerking en trouw, zonder eenig spoor van kleinzieligen naijver, werd. De briefwisseling tusschen beiden is in vele handen, of verdient het althans te zijn. Genoeg, voortaan beginnen beiden niet slechts nevens, maar op elkander te werken, en heeft Schiller ongetwijfeld voor zijne eerste ontwikkeling zéér veel aan Göthe te danken gehad, hij heeft hem later den dienst met woeker vergolden, ware 't ook alleen door de nieuwe impulsie, die hij hem, na een tijdelijken stilstand, gegeven heeft tot dichten en — denken. Schiller zelf heeft beweerd, dat Göthe meer genie had dan hij, en zeker was Göthe meer universeel, maar daarom toch nog niet meer grondig, diepzinnig, wetenschappelijk dan zijn min bevoorrechte vriend. Heeft Göthe wellicht meer intuïtie, Schiller heeft scherper dialektiek tot zijne beschikking gesteld, en treft in den eersten u de macht des gevoels, in den anderen ziet gij de macht der idee. Göthe stijgt van lieverlede van het bijzondere

op tot het meer algemeene, Schiller daarentegen daalt van het algemeene tot het bijzondere af, en is de eerste Realist, de andere is de Idealist bij uitnemendheid onder de nieuwere dichters. Hier verschijnt de Werkelijkheid des levens als in zonneglans voor uw oog; daar treden de hooge Idealen van liefde, vriendschap en vrijheid in ongekenden luister u tegen. Tracht Göthe het leven der natuur te bespieden tot zijne meest verborgen schuilhoeken, Schiller van zijnen kant heeft een open oog voor de menscheit, een zin voor het historische, dien gij in den eersten niet of nauwelijks opmerkt. Göthe vertegenwoordigt in menig opzicht meer de antieke, Schiller de moderne wereldbeschouwing, en treedt bij genen de subjectiviteit van den zanger sterker vooruit dan bij dezen, bij Schiller kunt gij den zanger zelven vergeten, om alleen naar zijne welluidende tonen te luisteren. In vlugheid van werken, het valt niet te ontkennen, staat Göthe ver boven Schiller. 't Is, als komen hem de ideeën te gemoet, terwijl Schiller worstelen moet, om die van lieverlede meester te worden. Hij is, gelijk iemand ergens gezegd heeft, de dichter door Gods genade, dien gij ziet scheppen en voltooien zonder bijzondere krachtsinspanning. Schiller daarentegen werkt langzaam, met moeite, schrijft met meer „ratures” dan Göthe, levert vaak het bewijs voor de stelling „dat poëzie ook arbeid is,” en is bijna nooit met zich zelven voldaan. Maar kan wellicht die mindere voldaanheid met zichzelf niet juist het bewijs zijn van meerder diepte en krachtiger streven naar hooger? Althans, terwijl Göthe spoediger geneigd is om op de behaalde lauweren uit te rusten,

streeft Schiller rusteloos voort; de eerste is reeds vroegtijdig van zijne meerderheid en kracht zich bewust, en al wat hem omringt werkt mede om die bewustheid te sterken; de ander is van lieverlede tot zelfbewustheid gekomen, en menige ervaring zou hem schier aan zichzelve doen twijfelen. In Göthe bekoort u het lichte, het losse, het bevallige van menig gedicht; bij Schiller treft u niet zelden eene diepte, waarbij de vorm zichtbaar met de gedachte te worstelen had; hij is geen vroolijke, levenslustige, maar een ernstige, diepe natuur, die als de nijvere bergwerker bij voorkeur in de benedenste aardschachten nederdaalt. In den vorm zijner meeste gedichten staat Göthe ontegenzeggelijk [hooger dan Schiller, schoon gij bij dezen gewoonlijk prachtiger, daarom nog niet altijd krachtiger woorden ontmoet, maar toon en geest van zijn lied zullen u niet zelden voorkomen toch nog meer voor Schiller te pleiten. Verlangt gij van den dichter dat hij zijne snaren, niet slechts voor vriendschap en liefde, maar ook voor Godsdienst, vrijheid en vaderland spanne, in dit laatste opzicht althans verneemt gij van Schiller tonen, die gij van Göthe niet hoort, bij wien het noodwendige, het algemeene, het natuurlijke veel meer dan bij hem op den voorgrond staat. In Schiller's, niet in Göthe's geest ontkiemde het edel denkbeeld om in de gruweldagen der Fransche Revolutie eene letterkundige poging tot voorspraak voor Lodewijk den zestiende aan te wenden. Schiller dweept met de vrijheid, en sleept onwillekeurig u mede; hij had revolutionair kunnen worden, hij is de Rousseau van zijn volk. Göthe schikt zich behagelijk in zijne enge omgeving, en stoot onwil-

lekeurig u af; hij had frivool kunnen worden, en heeft wat u aan *Voltaire* herinnert. Bij hem ziet gij de rust der heidensche goden, bij den anderen de krachtsinspanning der Titanen, die den hemel stormenderhand zouden willen veroveren. Op het gebied der erotische poëzie staat *Göthe* hooger dan hij; het is de vrucht eener rijkere en rijpere levenservaring, terwijl bij *Schiller* daarentegen, bij gedeeltelijk ontbreken dier empirie, de schitterglans der verbeelding wel eens de diepte des gevoels moet vervangen. Maar daarentegen heeft *Schiller*, wat de liefde zelve betreft, vrij wat minder op de consciëntie dan *Göthe*, die jaren lang aan een omgang zich wijdt, hem zelfs door zijne grootste bewonderaars slechts ten halve vergeven, terwijl middelerwijl het huis van zijnen vriend een voorbeeld van echtelijke liefde en gelukzaligheid is. Een drama als de „*Faust*”, het is zoo, kon slechts *Göthe* vervaardigen, maar 't was ook taak en beeld van een leven, bijna dubbel zoolang als van *Schiller*, en herinnert gij u daarentegen uit den „*Wallensteijn*,” de „*Maria Stuart*”, den „*Tell*”, zelfs den „*Carlos*” des laatsten nog niet eene menigte plaatsen, die u soms een oogenblik den „*Faust*” doen vergeten? Waartoe meer, *M. H.*, de tegenstellingen konden nog tot in het oneindige voortgezet, maar — zij dreigen even vermoeiend voor den hoorder te worden, als zij voor den spreker verleidelijk zijn. Vordert niet van ons, aan het einde der reeks, dat wij beslissende uitspraak doen, of ons onvoorwaardelijk aan de zijde der voorstanders des eenen of des anderen scharen, want waarlijk, wij zouden nauwelijks weten onder wat bannier ons te plaatsen. *Göthe* maakt meer den indruk

op ons van verhevenheid, Schiller van rijkdom; wellicht had de eerste meer aan de natuur, de ander meer aan kunst en studie te danken. Bij zijne tijdgenooten heeft de eerste meer bewondering, de ander meer toegenegenheid en hoogachting opgewekt. Bijna zouden we zeggen, Schiller is meer de dichter voor vrouwen, G ö t h e voor mannen, of anders, Schiller meer voor jongere, G ö t h e voor rippere jaren, en wilt gij, dat wij ten slotte in beeldspraak onze overtuiging u uitdrukken, in Schiller is het ons, als drinken wij de geuren van het Zuiden, van het land, waar de citroenbosschen bloeien, terwijl G ö t h e ons onwillekeurig aan de veêrkrachtige lucht van het Noordsehe dennenwoud denken doet. De Rhijn, die op zijn langen tocht zich den naam van „grootvorst van Europa's stroomen” niet laat betwisten, maar straks voortruischt door lagere streken, tot hij eindelijk in het zand zich verliest, zietdaar het beeld van G ö t h e. De Moezel, die gansch verschillend van kleur, tusschen liefelijke heuvels en lachende dalen zich voortspoedt, totdat hij eindelijk bij Coblentz nog in volle kracht zijn stroomkruik breekt in den Rhijn, die nu verder de helft van zijn loop alleen moet volbrengen, zietdaar Schiller, ook in betrekking tot G ö t h e.

III. „Wetenschap is brood: kunst is wijn voor den inwendigen mensch, maar Godsdienst is brood en wijn te gelijk.” Dat woord van een voortreffelijk Godgeleerde komt ons van zelfs voor den geest, waar wij op het punt zijn eene belangrijke schrede verder te gaan. Wij sloegen den dichter gade, in zijne verhouding tot hetgeen beneden en nevens hem stond. In wat betrek

king stond hij tot het Hoogere, het Hoogste, het Eeuwige? Wij aanschouwden het genie in strijd met het leven, in zijn verbond met een gelijksoortig genie; wat was voor dit genie het geloof? Schiller en de Godsdienst, zietdaar de tegenstelling, die onze opmerkzaamheid trekt!

Schiller en de Godsdienst — niet zonder aarzeling, wij erkennen het, vestigen wij op dit punt uwe aandacht. Niet gaarne laden wij den schijn op ons, als wilden wij de rol van liefdeloos gewetensrechter aanvaarden; nog minder gaarne zouden wij ook op dit gebied eene welgevestigde overtuiging verloochenen. Maar gij vordert ook dit laatste niet van ons; wat meer is, de dichter zelf zou gewis niet verlangd hebben, dat iemand eene kroon voor hem vlocht, die hij, naar de inspraak van zijn eigen geweten, gearzeld had aan te nemen. Op de vraag: was Schiller in den engeren zin des woords een Christelijk dichter, gelooven wij dat slechts één antwoord, een ontkennend mogelijk is. Gelukkig, dat op eene andere vraag, was Schiller een Godsdienstig gestemd dichter, het antwoord meer bevredigend luiden kan.

Was Schiller een Christelijk dichter? Het heeft niet ontbroken aan krachtige en welsprekende stemmen, die ook op deze vraag een bevestigend antwoord gereed hadden. Men heeft met angstige zorg uit Schiller's werken en brieven iedere uitdrukking te zamen gelezen, die slechts iets ten gunste van Christendom en Evangelie bevatte, en de oogst was niet geheel onbelangrijk. Maar toch, wanneer wij alles overzien, en niet naar den wensch van ons hart, maar naar

stipte rechtvaardigheid oordeelen, wij worden tot eene andere slotsom geleid. Herinnert gij u de bepaalde verklaring niet op de vraag, wat Godsdienst de zijne was? „Keine von allen, die du mir nennest. Und warum nicht? Aus Religion.” Het is, zoo wij wel zien, de uitdrukking der verhouding, waarin Schiller doorgaans tot het historisch gegeven Christendom stond. Hij, voor wien de kunst in den eigenlijken zin des woords de leidsvrouw des levens, de dichter de ideale mensch was geworden; die er ernstig aan dacht om de kerk te vervangen door het tooneel, als zedelijk opvoedingsmiddel; die in het onnavolgbaar lied van de Klok door deze klok alles beluiden liet, huwelijk en dood, oproer en brand, alles behalve juist het eerste, dat u bij een klok in de gedachte zou komen, de kerk — hij zou voorzeker den naam van Christelijk dichter in den gewonen zin van het woord als een beleedigenden spot hebben afgewezen. Oordeelt over zijne bekende verheerlijking van „de goden Griekenlands” zoo verschoonend en zacht als gij wilt; schrijft zijn beklag over den ondergang der oude Mythologie gedeeltelijk toe aan zijnen afkeer, niet van een zuiver Christelijk, maar van een dor deïstisch Godsbegrip en van eene, maar al te zeer verspreide mechanische wereldbeschouwing ⁴⁾, toch zult gij moeielijk kunnen ontkennen, dat in geheel den geest en toon van dit lied juist het tegenovergestelde spreekt van den zin, dien gij bij een Christelijken dichter zoudt wachten. En wanneer gij hem dan, om slechts iets uit het vele te noemen, Mozes op de lijst der sluwe bedriegers ziet plaatsen; wanneer gij hem op menige plaats eene heidensche onderwerping aan een onverbiddelijk noodlot hoort

prediken; wanneer gij hem (1797) aan G ö t h e ziet schrijven „dat hij in alles wat historisch is het onge-
 loof aan de Bijbelsche oorkonden zoo beslist met zich medebrengh, dat hem de twijfel van zijn vriend aan een enkel factum nog zeer redelijk voorkomt,“ en wederom: „mij is de Bijbel enkel waar, wanneer hij naïf is; in al het andere, wat met bewustzijn geschreven is, vrees ik een bepaald doel en een lateren oorsprong” — dan mag het billijk uwe verwondering wekken, dat er iemand in ernst aan heeft kunnen denken, om op het jongste Schillerfeest te Berlijn een der kerken te illumineeren, en gij kunt het slechts billijken, dat men dit denkbeeld heeft afgewezen, terwijl gij het met ons betreurt, dat het nog onlangs niet aan Christenleeraars ontbroken heeft, die zoo weinig hunne roeping verstonden, dat zij S c h i l l e r ook in dit opzicht zonder eenige beperking verhieven ⁵).

Bij oppervlakkige beschouwing heeft zulk eene ongunstige stemming van S c h i l l e r jegens Christendom en Kerk iets bevreemdends, voor wie een blik op zijne kindsheid en zijne eerste opvoeding slaat. Men zou iets anders gewacht hebben van den man, over wiens wieg de adem van een vaderlijk gebed had geruischt, nog heden door zijne levensbeschrijvers bewaard; wiens moeder, veelmeer dan die van G ö t h e, den eernaam eener gemoedelijke, eener vrome moeder verdiende; die het eerste Godsdiens-onderricht ontving van een waardigen Evangelischen leeraar. Was niet Wurtemberg een bij uitstek Christelijk land; behoorden de gedichten van den vromen P a u l G e r h a r d t niet tot zijne lievelingsliederen; heeft hij niet met K l o p s t o c k gedweept; dacht hij er in zijne kinderjaren niet aan, om

zich der Godgeleerdheid te wijden; hoorde men hem toen niet met ernst en inspanning in de huiskamer prediken, zoodat een glimlach zijne verontwaardiging wekte; schreef hij nog niet op veertienjarigen leeftijd, dat hij zich oneindig gelukkiger achten zou, indien hij zijn vaderland als Godgeleerde had kunnen dienen? Helaas, dat wij weldra van de klagende lippen zoo geheel andere tonen vernemen! Maar de twijfelzucht ontkiemde ook in dien edelen geest, en bij overvloedig vergif ontbrak het maar al te vaak aan het noodige tegengif. Aandoenlijk, indien zij althans echt zijn, klinken de Zondagmorgen-gedachten van den achttienjarigen jongeling, door eene latere hand ons bewaard, waarin wij dat kwijnend geloof met den klimmenden twijfel zien strijden, maar ook een diepen waarheidszin opmerken, die ons ongeveinsde hoogachting inboezemt. Nog op de Karlschule legt een medeleerling aangaande hem de getuigenis af: „ist gewiss ein wahrer Christ, aber nicht ganz reinlich.“ Maar weldra geeft de studie van Spinoza, later die van Kant, aan zijnen geest eene andere richting. Ook in den meest vrijen vorm kan hij het niet meer met Kerk en Christendom vinden. „Ik moet u bekennen“ — schrijft hij, nadat hij Herder, dien hij bewondert, voor de eerste maal te Weimar gehoord heeft — „dat mij over 't geheel geene preek kan behagen. Een preek is slechts voor den gemeenen man; de man van geest, die haar nog in bescherming neemt, is een zwakhoofd, een phantast of een huichelaar.“ Wat bange twijfelmoedigheid spreekt in de brieven van Julius aan Rafaël, waarin hij het onbewimpeld verklaart, dat zijne rede voortaan zijne éénige steun blijft! Van lieverlede wordt dan ook zijn

oordeel over al wat kerkelijk is minder vriendelijk, en heeft hij in „de Roovers” in Pastor Moser nog het ideaal eens predikers afgeschetst, die der boosheid onbevreesd in den weg treedt, later stooten wij gedurig op een soms rechtmatigen, maar ook dikwijls bitteren priesterhaat, waarbij tegelijk de heilige zaak, door deze priesters voorgestaan, het min of meer moet misgelden. Enkele epigrammen bewijzen, dat hij in dit opzicht niet anders dacht en voelde dan G ö t h e. En schoon hij na de openbare ergernis, dien „die Götter Griechenlands” gaven, gemakshalve zooveel mogelijk vermeed om zijne denkbeelden op dit grondgebied in het breede te uiten, zoo zijn echter de bewijzen overvloedig voorhanden, dat hij zijne hoogste wijsheid elders meende te moeten zoeken, dan waar de Christen die vond. Ja, zelfs zijn doorgaand stilzwijgen over wat zoovelen boven alles heilig en dierbaar is maakt den indruk eener voorname onverschilligheid op ons, die niet meer haten kon, maar nog veel minder beminnen.

Wat de oorzaak eener stemming geweest mag zijn, die wij gelooven met kalme onpartijdigheid geteekend te hebben, zonder dat het ons mogelijk schijnt, hier, als bij G ö t h e, van verschillende perioden te spreken? Veel van wat wij vroeger ten aanzien van den laatsten in het midden gebracht hebben, vindt ook hier zijne toepassing, en om niet in noodelooze herhaling te vallen, geven wij het antwoord slechts kort. De oorzaak was ten deele buiten Schiller, ten deele in hemzelve te vinden. Wat het eerste betreft, men denke aan zijne uiterst gebrekkige godsdienstige opleiding op het hertogelijk Instituut, waar ook de Gods-

dienst op de meest mechanische wijze gedreven werd, en bidden, kerkgaan enz. geheel en uitsluitend op militair commando geschiedde ⁶⁾; aan den tijd, waarin Schiller gebloeid en gewerkt heeft, en waarin het meest platte Rationalisme zich onder de schoone leus van verlichting en vooruitgang liet gelden; aan den kranken, ziekelijken vorm, waarin het Christendom van niet weinigen zich aan eene tegenovergestelde zijde vertoonde; aan den nadeeligen invloed, dien de vroege lectuur van Rousseau en anderen op den naar vrijheid hakenden jongeling had. Herkent gij dien invloed niet in den toon, dien hij reeds vroegtijdig liet hooren :

„Socrates ging unter durch Sophisten,
Rousseau leidet, Rousseau fällt durch Christen,
Rousseau — der aus Christen Menschen werbt?“

Voorzeker, deze tegenstelling tusschen, of juister uitgedrukt, deze verheffing van het Menschelijke boven het Christelijke, is een van die vooroordeelen, waardoor ook het helder oog van een Schiller verblind is. Hoe had het daarbinnen vast kunnen wortelen, indien hij dieper nagedacht, en indien het Christendom van zijnen tijd zich had geopenbaard in meer uitlokkende, edele gedaante aan zijn naar waarheid en vrijheid en liefde dorstend gemoed! Maar dit vooroordeel was het éénige niet, dat Schiller in den weg heeft gestaan. Bij al het historische zijner richting beschouwt hij de geschiedenis geenszins met een onbevangen blik, maar gedurig door den bril van het vooraf gevormde wijsgeerige stelsel. Hij laat geene andere Goddelijke openbaring dan in de natuur, de

rede en den gewonen loop der geschiedenis toe. En bovenal ontbreekt het hem aan wat voor de juiste waardeering van het Christendom niet slechts wensche-lijk, maar volstrekt noodzakelijk is, aan de rechte beschouwing der zonde. In den eersten zondenva-lij wil hij slechts vooruitgang erkennen; hoe kon hem het Christendom een middel tot verlossing, ter herstelling van het verlorene zijn? Neen, het kan hem ten hoogste voorkomen als een belangrijk punt van ont-wikkeling in den vooruitgang der menschheid, en moge hij ook gereedelijk de verschijning van dezen Gods-dienst begroeten als „het gewichtigste factum der we-reldgeschiedenis,” het ontbreekt hem aan dat bepaalde orgaan, waardoor het Evangelie alleen geschat en be-grepen kan worden. Later brengt hem de loop van zijn leven en werkzaamheid daarmede even weinig in aanraking, als dit ook met anderen, bijv. een A l e x a n - d e r v o n H u m b o l d t, het geval is geweest. Hij leert de krijtende behoeften van den inwendigen mensch van lieverlede tevreden stellen, ook buiten dat ééne, waarnaar hij eerst had gedorst. En moge nu ook een blik op de Ridder van S t. J a n hem nog de schoone lofspraak ontlokken:

„Godsdienst van 't Kruis, slechts gij vlecht dubbele palmen,
Palmen van Deemoed en Kracht in ééne krans bij elkaar,”

hij zelf gaat dat kruis voorts tamelijk onverschillig voorbij.

Tamelijk onverschillig; bijna aarzelen wij, M. H., dat woord te herhalen, wanneer wij ons enkele uit-praken van Schiller te binnen roepen, die van

eene andere gezindheid getuigen. Als gij hem bijv. aan G ö t h e (1795) ziet schrijven: „dat hij in den Christelijken Godsdienst in beginsel (virtualiter) den aanleg tot het hoogste en edelste vindt; dat deze de éénige aesthetische Godsdienst, de Godsdienst der schoone zedelijkheid, der opheffing van de wet, van den kategorischen Imperatief is” — niet waar, dat is toch wat anders dan het „rukt de kruisen uit den grond,” dat het jonge Duitschland deed hooren; wat anders ook dan de welbekende „Juliaansche haat,” waardoor G ö t h e iets vroeger gedreven werd? In ieder geval hebben beiden tegenover het Christendom een verschillend standpunt gekozen, G ö t h e het meer pantheïstische, Schiller het meer rationalistische, en zoo hatelijke uitvallen als van den eerstgenoemden verneemt gij althans van de zijde des anderen niet. Wat meer is, er is ook eene zijde in Schiller, waardoor hij dichter dan zijn vriend bij ons heerlijk Christendom staat. Er zijn in dit gemoed — vergeeft ons het woord, dat wij door geen beter vervangen kunnen — aspiratiën, die bijna noodwendig tot het hoogste en heiligste heenleiden. Het Ideälisme van Schiller staat daaraan in zeker opzicht nader dan het Realisme van G ö t h e, en soms is het, of de hoogste Waarheid over de snaren van zijn speeltuig gestreken heeft, schoon des dichters hand haar niet heeft gegrepen en vastgehouden. Ja waarlijk, G ö t h e mocht wel zeggen, dat „eine Christus-tendenz” aan Schiller was aangeboren. Of, wat dunkt u van woorden en gedachten als deze:

„das Leben ist der Güter höchstes nicht,
der Uebel aber Grösstes ist — die Schuld,”

of:

„Göttern kann man nicht vergelten,
Schön ist's, ihnen gleich zu sein,”

of: „die Weltgeschichte ist das Weltgericht,”

of:

„Und was kein Verstand der Verständigen sieht,
das übet im Einfalt ein kindlich Gemuth,”

of van zijn woord aan Columbus:

„Volg maar den God, die u voert op de vloedén der nakende
wereld,
Zoo daar geen wereld bestond, zij rees thans voor ú uit den
plas.”

Wellicht aarzelt gij in dit alles de uitdrukking eener bepaald Christelijke gedachte te vinden; maar stemt dan toe, voor het minst, dat daarin waarheden en wénken zijn uitgesproken, die Schiller's recht op den naam van Godsdienstig gestemd en gezind kunstenaar boven allen twijfel verheffen. Religieus in den edelsten zin des woords noem ik zijn onbezweken geloof aan den eindelijken triomf van vrijheid, waarheid en recht, dat zich bijv. in het slot der „Jungfrau von Orleans” uitspreekt. Religieus de geest, die in „drei Wörter des Glaubens,” tegenover de „drei Wörter des Wahns” zich doet hooren, schoon in de laatsten de zijdelingsche polemieek tegen het Christelijk openbaringsgeloof nauwelijks kan voorbijgezien worden. Religieus dat vast vertrouwen op onsterfelijkheid, opstanding,

wederzien, dat onder anderen op zoo treffende wijze in het lied van de Klok hem doet zingen:

„Dem dunklen Schooss der heil'gen Erde
Vertrauen wir der Hände That,“

doch ik zou u beleedigen, indien ik nog verdere aanhaling noodig keurde van wat reeds zoovelen een traan in het oog gelokt en balsem in de ziele gestort heeft. En mag ik óók niet spreken van dien smachtenden kreet der ziel naar iets hoogers dan de aarde, dien gij bijv. in zijn lied aan de „Sehnsucht,“ aan de „Idealen“ en in zoo vele anderen opvangt? Ontwaart gij in het lied aan „de Vreugde“ geen behoefte aan meer dan wereldsche vreugd, geen streven om zich hoog boven het aardsche stof te verheffen? Treft u niet telkens die drang om het eeuwige boven het tijdelijke, het gelooven boven het weten, het hemelsche boven het aardsche te plaatsen? Ja, is u Schiller zelf, om alles te zeggen, geen nieuw en verrassend bewijs, hoeveel de nieuwere kunst aan het verachte Christendom danken mag, zelfs daar, waar de kunstenaar zich grootendeels in eene buitenchristelijke sfeer blijft bewegen? Waarlijk, de bedding, waarlangs de stroom der poëzie zich beweegt, is juist door den invloed des Christendoms oneindig dieper dan ooit te voren gegraven. Toont mij bij één der heidensche dichters zulk eene waardering der menschelijke persoonlijkheid, zulk eene waardige huldiging der vrouwen, zulk een rusteloos streven naar een bovenaardsch ideaal, als gij bij dezen Schiller ontmoet, en spoort gij het vruchteloos na, erkent dan, dat het genie meer dan het zelf heeft ge-

weten aan dat geloof is verplicht geweest, waarvan het de hooge waarde maar al te zeer heeft miskend. Beklaagt hem vrij, wien in den zwaren strijd van zijn leven het beste wapen ontbrak, maar wacht u voorts, om een onherroepelijk vonnis te vellen, dat alleen aan den Kenner der harten behoort. Wel kunt gij op dit gebied Schiller niet aanstaren, zonder zijn eigen woord te gedenken:

„Einen Nachen seh' ich schwanken,
Aber ach, der Fährmann fehlt.“

Maar waarom zou de wensch u niet vrijstaan, dat aan den man, die op zijne wijze naar waarheid gestreefd heeft, ook dit zijn woord mocht vervuld zijn:

„Was wir als Schönheit hier empfunden,
Wird einst als Wahrheit uns entgegengehn?“

IV. Nog eenmaal keert onze blik van die hogere wereld tot de tegenwoordige weder, en de vraag laat niet langer zich afwijzen: het genie, dat zooveel voor den tijdgenoot werd, wat hulde ontvangt het van de nakomelingschap, en welke beteekenis heeft de persoon en werkzaamheid van Schiller voor de tegenwoordige eeuw? Het genie en de nakomelingschap — het is ons slechts vergund, na al het gezegde, die tegenstelling in weinige woorden ter sprake te brengen, maar is het ook wel noodig, M. H., na al wat wij in den laatsten tijd hebben gehoord en gezien? Ziet, indien het Schiller voorspeld was, toen hij in dien donkeren nacht door de stadspoort van

Stuttgart ontvlochtte, dat bijna honderd jaren daarna zijn naam het vereenigingspunt van tallooze vrienden der kunst in alle oorden zou wezen; dat dichters, toonkunstenaars, redenaars zich om strijd beijveren zouden, hem eene waardige hulde te brengen; dat hij boven alle zijne tijdgenooten het voorwerp zou worden van de vereering niet slechts, maar van den lust en de liefde zijner natie, en niet van deze alleen — geloof gij het ook niet, dat zelfs eene verbeelding, zoo dichtertlijk en rijk als de zijne, hare schoonste droomen zou hebben overtroffen gezien? En toch, wat niemand had durven voorspellen, het is gebeurd:

„Niet alleen door heel Europe,
 Over de Oceanen meê,
 Ruischt zijn lof van zee tot zee,
 Die der jonkheid zoetste hope,
 Die der menschheid grootsch verschiep
 Schilderd' in 't onsterflijk lied" 7).

Aan hem zelven is het woord vervuld, „dat zijn roem met den Philister vergaat, doch dat de hemelsche Muze, wie haar eeren en die zij weder lief heeft, draagt in Mnemosyne's schoot." 't Is bij vernieuwing gebleken, dat mannen als deze de tijdgenooten van élken tijd mogen heeten, en onze eeuw, van wie men anders niet ten onrechte klaagt, dat zij oud wordt, heeft als door een tooverslag tonen van bewondering, van sympathie, van geestdrift gevonden. Opmerkelijk verschijnsel, ook op Hollandschen letterkundigen bodem! Men heeft onzen tijd slechts oppervlakkig te beschouwen om in te zien, dat hij bij voorkeur een kritische heeten mag. Terwijl in de helft der achttiende eeuw

hier een goedhartig Optimisme op letterkundig gebied werd gehuldigd, dat ook het middelmatigste prees en het zwakste ver boven de waarde verhief — men zie slechts de litteratuur der Lofgalmen, Opdrachten, Graf-schriften — zwaait op de helft der negentiende een scherp Kriticisme den schepter, dat oneindig liever scheidt dan verbindt, en door mikroskopisch bestudeeren der zonnevlekken aan den litterarischen hemel bijna de geschiktheid verloor om zelf iets van goeder hart te bewonderen, terwijl het voor anderen menige genieting bederft. En toch, in die eeuw wordt ook in ons midden de schoonste der kronen voor het hoofd van Schiller gevlochten en wie hem niet prijst loopt gevaar zijn eigen krediet te verspelen. Zullen wij hier uitsluitend van overdreven ingenomenheid met het uitheemsche en verledene spreken, of een scherpe satyre op de wereld doen hooren, die doode genieën bewierookt, waar zij levende verhongeren laat? Wellicht ware er overvloedige stof toe, maar liever geven wij ten slotte u rekenschap, waarom wij die hulde aan Schiller tot zekere hoogte als een gunstig teeken der tijden beschouwen, en wijzen aan, waarin de beteekenis en belangrijkheid van Schiller ook voor onze dagen bestaat. Ziet, onze tijd, gij hebt geen moed om het tegen te spreken, is niet slechts een kritische, maar ook een bij uitnemendheid materialistische tijd. Tallooze uitvindingen en ontwikkelingen op stoffelijk grondgebied, die men op zichzelf niet hoog genoeg kan waardeeren, richten bijna uitsluitend den blik op wat met de oogen gezien, met de handen gegrepen kan worden. Wat dunkt u, kan het niet goed zijn voor dit geslacht het oor aan een Meesterzanger te leenen, die bij voorkeur

het ideale, het onzichtbare, het oneindige tot voorwerp van zijn lied heeft verheven, opdat zijn adem mede ons hart voor versteenend beware, en de rechten der Kunst, de rechten der Wetenschap, de rechten van den Godsdienst, de rechten van het Ideaal in één woord gehandhaafd worden tegenover het Materialisme, dat nauwelijks één plekje voor iets edelers overlaat? Onze tijd (wij treden niet als aanklagers op, zonder zelve schuld te belijden) is een sterk egoïstische tijd, waarin het Heden vaak met zooveel kracht ons beheerscht, dat wij reeds voldaan zijn, als wij zijne eischen op eene wijze bevredigd hebben, die ons zelve het meest mogelijke voordeel verschaft. Kunst en wetenschap, zij worden voor steeds minderen „die himmlische Göttin” waarvan Schiller gewaagde, voor steeds meerderen „die tüchtige Kuh, die sie mit Butter versorgt,” en allen hebben wellicht meer dan wij weten van dien Engelschman, die de opwekking om toch óók wat te doen voor het heil der nakomelingschap beantwoordde met de lakonische opmerking, „dat de nakomelingschap immers nog nooit iets voor hém had gedaan.” Wat dunkt u, kan het niet goed zijn voor dit geslacht het oog op een dichter te slaan, die kennelijk niet slechts met het oog op het heden, maar ook op de toekomst gewerkt en op een jonger geslacht heeft gerekend, dat hem de miskennis van vroeger vergoeden zou, en die dan ook zijne schoone hoop niet heeft verijdeld gezien? Onze tijd is eindelijk een sceptische tijd, en wat de dichter ergens zingt: „er spookt een duistere geest in dit paleis” is ook op veel van ónze omgeving toepasselijk. Wat dunkt u, nog eens, kan het niet goed zijn voor dit geslacht, de schreden naar een zan-

ger te richten, die, al is het op onvolkomen wijze, toch de miskende rechten des gemoeds tegenover die des eenzijdigen verstands heeft gehandhaafd, en juist door hetgeen hij miste ons de volstrekte onmisbaarheid van het ééne Noodige staaft? Ja blijft uwen Schiller waardeeren, vrienden der schoone letteren, niet enkel waar zijn aandenken bij vernieuwing verlevendigd is, maar ook, waar zijn gedenkfeest zal voorbijgegaan zijn! Verkwikt u vrij aan zijn schoon, jonge harten, die smacht naar liefde en vriendschap en vrijheid: heeft men op een ander gebied meermalen gezegd, dat men niet wanhopen moet aan wie behagen in Cicero schept, wij durven beweren, dat men goede verwachtingen van den jongeling koesteren mag, die in zijne uitspanningsuren, boven veel wat eene latere letterkunde verderfelijks opl evert, zich nog te huis kan vinden in Schiller. Als medicus is hij het leven begonnen: naar de schoone opmerking van Jean Paul blijft hij in zeker opzicht een arts voor vele kwalen der eeuw. Een arts, die elken slaaf der zinnelijkheid toeroept: „unglücklichselig, die es wagen, Götterfunken aus den Staub zu schlagen;” een arts — neen, beter gezegd een gids op zijne wijze naar den éénigen onfeilbaren Arts. De tiende November ging voorbij, die Schiller geboren zag worden, maar gij hebt het immers bedacht? Bijna drie eeuwen vroeger heeft op denzelfden tienden November een man het daglicht aanschouwd, op zijn gebied voor het minst even merkwaardig, groot, geniaal, als Schiller geweest is; dichter óók op zijne wijze, schoon op oneindig lagere trap, maar in dat ééne zijn meerdere, dat hij bezat wat Schiller ontbrak. Maarten Luther, de held des geloofs, die even daardoor nog oneindig krachtiger

in het leven van zijn tijd heeft gegrepen, dan de grootste kunstenaar kon, en het eerst den echten Duitschen geest heeft gewekt, door Schiller zoo krachtig ontwikkeld! Luther en Schiller — neen, beiden behoeven in wat hun meest eigendommelijk was niet onverzoenlijk tegenover elkander te staan. Het geloof versmaadt geen edele vormen, maar de edelste vorm vraagt een zijn waardigen inhoud, zoo als het geloof dien bovenal kan doen vinden. Een geloofskracht, als die van Luther, en — een vorm, als die van Schiller, om haar uit te spreken: zou de vereeniging van het schijnbaar zoo ongelijksoortige tot de volstrekt onbereikbare idealen behooren? Maar, wij hebben het in Schiller gezien, de schoonste idealen zijn juist die, welke het verst boven ons liggen, en toch het diepst binnen in onze borst zijn geplant. Wij willen er naar grijpen, wij blijven er op hopen, en gij, ga op aan de transen, licht van een hooger en feestmorgen, waarop het Schoone, het Ware, het Goede met gelijke geestdrift begroet wordt, en alle kronen, voor aardsche genieën gevlochten, worden neêrgelegd aan de voeten van den Vader der Geesten, den driemaal heiligen God!

A A N T E E K E N I N G E N .

1) De hier volgende Verhandeling werd den 29sten November 1859, in de Rotterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, daarna op verzoek ook elders gelezen. Indien zij naar sommiger verlangen werd uitgegeven, het is niet omdat de spreker het onvolkomene dezer letterkundige ontspanning voorbijzag, maar omdat hij hoopte ook op deze wijze iets bij te dragen tot beantwoording eener belangrijke tijdvraag en tot behartiging van het Apostolisch bevel, om, nevens hoogere aangelegenheden, óók te bedenken »al wat liefelijk is, al wat wèl luidt.» — Eene Zweedsche vertaling zag te Upsacla in 1869 het licht.

2) Werken. Nieuwe Uitgave IV, bl. 281.

3) Da Costa. Bilderdijk herdacht. Nieuwe uitgave van diens Werken, XV. bl. 560.

4) Het oordeel van den beroemden Borger over dit gedicht verdient voor vergetelheid bewaard te blijven. Na een gedeelte te hebben overgenomen, gaat hij voort: „Sed nolumus reliquas poetae querelas persequi. Horum hominum idem fere negotium est, quod Hebraeorum illorum, ad quos exstat in N. T. epistola. Qui cum desiderio pompae Mosaïcae religionem Christianam aspernarentur, Auctor ejus epistolae eos *νήπιους* appellat et *χρείαν έχοντας γάλακτος* Cap. V. 12, 13.” — Zie zijne Verhandeling „de Mysticismo,” Ed. 2a. in 8o. pag. 179. Over de verhouding van Schiller tot het Christendom verdient overigens inzonderheid

vergeleken te worden het geschrift van Rud. Bender, „Schiller im Verhältniss zum Christenthum,” Stuttg. 1839. Hagenbach, „Voorlezingen over het wezen en de geschied. der Hervorming,” 9e Deel der Holl. vertaling, bl. 166 en verv. Gustav Schwab in „Schillers leben,” Ullman „über den Cultus des Genius,” en de nieuwere biographen des dichters, die allen van verschillend standpunt deze zaak min of meer opzettelijk hebben ter sprake gebracht. Inzonderheid ook het zeer onpartijdig en waardig Artikel over het jongste Schiller-feest te Berlijn, voorkomend in No. 47 der „Neue Evangelische Kirchenzeitung,” waarin terecht wordt betreurd, dat bij deze gelegenheid de volle waarheid te dezen aanzien door niemand is gesproken geworden. Het Artikel verdient in zijn geheel gelezen en overwogen te worden.

5) Bijvb. Sydow te Berlijn.

6) Toen Schiller tien jaren oud was, onderzocht men, of hij in staat was om theologie te studeeren, maar de praeceptor greep naar den stok, omdat hij bij voorkeur liederen van P. Gerhard en Luther las, en verklaarde, dat de knaap „kein Sinn hat für Religion,” juist terwijl hij zich met zijne gansche ziel in de Psalmen en Profeten verdiepte.

7) E. J. Potgieter in „de Gids” van Nov. 1859, bl. 685.

IETS OVER DA COSTA.

„Ik ben geen zoon der lauwe Westerstranden!
Mijn vaderland is, waar de zon ontwaakt!
En als de gloed der Libyaansche zanden,
Zoo is de dorst naar dichtkunst, die mij blaakt.”

Herkent gij dien toon, M. H.? Ik weet, dat gij hem herkent ¹⁾. Ik weet, dat gij hem verstaat en waardeert, en den spreker dankt, die zonder breedvoerige inleiding, met dit enkele woord u terstond verplaatst als in het hart van het onderwerp, dat hij behandelen wil. Isaac da Costa — wie verstond meer dan hij het geheim om alzoo met één enkelen greep, het Horatiaansche: „rapere in medias res” — zijn gehoor op de hoogte van wat hij wilde zeggen te plaatsen? Maar wie zou dan ook wel minder lange voorafpraak behoeven, dan die zich onderwindt om van den onsterfelijken Zanger te spreken, die „profetenzoon van 't morgenland,” tevens in zoo menig opzicht „Neêrlands krone” mocht heeten? Helaas, die krone, God heeft haar niet slechts op ons hoofd laten schokken, maar zij is afgevallen, nog voor haar glans was verdonkerd, met een tal van tranen, als paarden van het edelst water, besproeid! Opmerkelijk, reeds zijn maanden na het sterven van

da Costa verlopen, en de eerste indruk van de mare zijns doods is verzwakt, maar nog staart menig oog met weemoed op zijne ledige plaats, ja, het is, of wij van tijd tot tijd nog dieper beginnen te gevoelen, hoeveel wij in hem verloren. Bij zijn leven is zeker niemand minder dan hij het bedorven kind der openbare meening geweest; doornen en distelen zijn voor zijn hoofd in grooten getale gevlochten, en velen er van zijn, niet slechts door zijne slapen, maar in zijne ziel gedrongen; tientallen jaren heeft eene geheele richting in de vaderlandsche letterkunde met treurige volharding hem tegengewerkt, vernederd, verguisd. En toch, nauwelijks begint zijn naam tot de geschiedenis onzer eeuw te behooren, of het is, als haast zich de tijdgenoot reeds om te profeteeren van het oordeel eener billijker nakomelingschap. Ook van zijden, van waar men het niet zou gewacht hebben, worden tonen van lof en van liefde gehoord, die kennelijk uit het hart zijn geweld. Menigeen zijner nog levende tegenstanders zou thans zich schamen om in het openbaar te herhalen, wat hij voor luttel jaren straffeloos, neen onder luide toejuiching zeide of schreef. En terwijl eerst bijna dertig jaar na diens dood de impopulariteit van Bilderdijk is begonnen in betrekkelijk meer algemeene waardeering over te gaan, waren er niet zoovele weken na het sterven van da Costa van noode, om hem in veler schatting de hoogste aanspraak op de schitterendste vereering te geven. Is men dan in den jongsten tijd zooveel matiger in zijne eischen geworden, of zooveel lichter geneigd om te vergeten, wat eerst onvergefelijk scheen? Of vernemen wij hier eene stem der openbare consciëntie, die aan den doode vergoeden wil, wat zij al te lang aan

den levende weigerde? Of wáren werkelijk de verdiensten van da Costa zoo groot, wás zijn karakter zoo beminnelijk, stáát zijn talent zoo zeldzaam hoog, dat men voortaan niet hem, maar zichzelf verlaagt, als men nog op smadelijke wijze van dezen „Meester Isaac” durft spreken? Een dubbele prikkel dan voor ons, zijne vrienden, om niet achterlijk te blijven in het betoon eener hulde, waarin zelfs vreemden en voormalige vijanden voorgaan: wèl onzer, die te zijnen aanzien niet hebben goed te maken, wat wij vroeger misdreven, maar veeleer boven zijn thans gesloten graf overluid mogen uitspreken, wat wij lang in stilte gevoelden! Komt, wij willen den krans, dien wij niet meer om zijn hoofd kunnen vlechten, eerbiedig om zijne beeltenis hangen, en eer de tijd — wij leven tegenwoordig zoo rusteloos snel — de trekken van dat beeld voor ons geheugen verbleeken doet, eene poging beproeven om ze vaster in elkanders hart te graveeren. Wie haar ook wrake, van u althans, M. H., onder wie ik zoo vele innige vrienden en vereerders van da Costa aanschouwe, durf ik met eenige vrijmoedigheid hopen, dat gij het, naar des dichters eigen woord, „een stout, maar gelukkig vermeten” zult noemen, zoo wij uwe herinneringen hem aangaande eenigermate met de onze te hulp komen. En wat ons betreft, zoo warme liefde voor den persoon en hooge waardeering van het werk des ontslapenen, door menig blijk van toegenegenheid en vertrouwen van zijne zijde beantwoord, eenig recht geven om die benijdenswaardige taak te aanvaarden, weest verzekerd, dat wij ons daarvan, wel niet zonder schroom, maar toch met hooge ingenomenheid kwijten. Dat het eene lichte onderneming zou zijn over hem

eenigszins naar waarde te spreken — neen, zoo oppervlakkig kan niemand zijn, dat hij het in ernst zou beweren. „Geen woorden, geef m' een boek!” riep da Costa zelf meermalen met Bilderdijk uit, als hij veel wilde zeggen, maar zich enge grenzen gesteld zag. „Geen woorden, geef m' een boek!” zouden ook wij schier herhalen, waar wij schoorvoetend het opschrift boven deze Verhandeling plaatsden: een woord over da Costa, als mensch, dichter en christen beschouwd. Een genie, als waarmede wij hier in aanraking komen, draagt niet slechts den stempel der oorspronkelijkheid, maar wekt tegelijk het voorgevoel der oneindigheid op. Een bejaard hoogleeraar was in mijn studentenjaren gewoon, als we op niet geheel voldoende wijs respondeerden, den schralen lof te doen hooren, dat we „niet of wat” hadden in het midden gebracht — „aliquid omnino dicis”: ik vrees, dat velen, die over da Costa spreken of schrijven, vooreerst geen hooger lof zullen waardig zijn in anderer of eigene schatting. Maar 't is ook niet om onze eer, 't is om de zijne, of veelmeer om de eere van Dien, die ons hem heeft gegeven en ontnomen, te doen, en zou het thans wellicht nog voorbarig zijn, eene Monographie over da Costa en zijn tijd in het licht te geven, voor het oogenblik kunnen wij nauwelijks beter, dan deze reusachtige figuur van verschillende zijden beschouwen, en naar gelang we tot hem in bijzondere betrekking gestaan hebben, ieder onze bijdrage tot zijne juiste waardeering, ons grooter of kleiner contingent van persoonlijke indrukken mededeelen, die een latere hand zal verwerken tot een welgesloten geheel. Reeds hebben onderscheiden geachte stemmen zich in zulk een geest laten

hooren ²⁾, en voorzeker wenscht ook gij, dat hun aantal nog toeneme, dat zij allermeeft hunne getuigenis te zijner eer niet terughouden, die, daartoe boven velen bevoegd, een reeks van jaren, niet slechts de getuigen, maar ook de bond- en deelgenooten van zijnen mannelijken strijd voor waarheid en recht zijn geweest. Wat onze weinigheid geven kan, wordt hem heden met een weemoedig hart, maar met een bereidvaardige hand ten offer gebracht. Geen levens- of karakterschets, gelijk een voortvarend uitgever ons reeds eenige uren na zijne plechtige begrafenis vroeg; geen officiële lof- of lijkrede op hem, van wien het als van weinigen gelden mag: „zijn naam is lofs genoeg;” geen kritische beschouwing van zijn leven, denken of werken: de stof is ongetwijfeld voorhanden, maar gij zijt er wellicht de rechte hoorders, wij zeker de rechte sprekers niet voor. Maar een bescheiden iets — ik leg nadruk op dit minbeduidende woord — een iets over Isaac da Costa, dat wellicht voor een enkelen betrekkelijk veel worden kan, maar ook in de verste verte niet met de aanmatiging optreedt van alles, of nagenoeg alles te zeggen. Mag ik daarbij het groote voorrecht genieten, dat er van nu af aan een soort van sympathetischen band tusschen spreker en hoorders geknoopt is, uit wederkeerige ingenomenheid met het voorwerp hunner waardeering geboren? Ik heb dan te minder verschooning te vragen, als mijne woorden zich in geen te eng geregen keurs laten kluisteren, en mijne rede vrij en onbelemmerd daar henen stroomt. Losheid, gemakkelijkerheid, vrijmoedigheid ook in het uiten van wat wellicht niet aanstonds algemeene toestemming vindt, zonder dat

voorts de minste bedoeling van iemand te kwetsen bestaat, zij behooren mede tot hetgeen eene voordracht mag kenmerken, waarvan hij het onderwerp is, boven wiens gedenksteen de lofspraak zou kunnen prijken, aan Schotlands grooten hervormer gegeven, „dat hij nooit voor het aangezicht van eenig mensch heeft gevreesd.”

Zoo nemen wij dan het sprekend gelijkend afbeeldsel van da Costa in handen, en lezen in dat tintelend oog, en trachten de trekken van dat sprekend gelaat te ontcijferen, en beproeven met de pen te doen, wat reeds penseel en graveerstift met gewenschten uitslag beproefden, u allereerst het beeld van den mensch da Costa te schetsen. Doch wilt gij wel gelooven, M. H., dat de hand schier ontmoedigd zou nederzinken, nog vóór zij zelfs de eerste lijnen der ruwe schets heeft ontworpen, en dat de honderdmaal gedane vraag: „waar zou ik beginnen, waar eindigen,” hier alles is behalve — eene oratorische phrase? Maar is, geheel in 't algemeen, het peilen van élken mensch eene schier onafzienbare taak, hoeveel moeilijker wordt het, aangaande dézen, ik durf nauwelijks zeggen, iets degelijks, maar althans iets dragelijks in het midden te brengen. Immers hierin zijn wij allen 't wel eens, dat hij in geen deele gelijk was aan andere menschen, zelfs niet aan andere dichterlijke menschen, die zich anders, vroeger, nog wel eens plegen uit te geven voor wezens, uit fijner leem geboetseerd, schoon hier wederom het bekende: „ik ben een mensch, en acht

niets menschelijks van mij vreemd," zijne uitgestrekte toepassing vindt. Wie kon immer met hem in aanraking komen, zonder te beseffen, dat een gansch buitengewoon, dat een zeldzaam groot man voor zijne oogen voorbijgegaan was! Ja, het was eene machtige persoonlijkheid, deze Isaac da Costa, „een adelaar" zelfs, gelijk hij in een zijner schoonste zangen Napoleon noemde, een koning onder al de gevleugelden, die met kloeke vaart de zon in het aangezicht rende, en op wiens breedde schachten, hetzij in het voorbijgaan gezegd, menig winterkoninkje zich veilig neder kon zetten, om klepperend opwaarts te varen. Maar machtige persoonlijkheden als deze, zij worden spoediger geroemd dan verstaan; de diamant, „à mille facettes" geslepen, fonkelt u in volle kleurenpracht toe, maar tegelijk verblindt zij uw oog. Iemand heeft ergens gezegd, dat in den éenen Göthe ten minste tien menschen te vinden waren; ter goeder trouw, ik zou wel eens wenschen te weten, hoeveel menschen in het hoofd en hart van den ontslapen dichtervorst scholen! Daar hadt gij den wetenschappelijken mensch, die met zeldzame gemakkelijheid zich op de meest verschillende velden van onderzoek en studie bewoog; den man van letteren, te huis op het gebied van tien talen, te huis in geschiedenis, genealogie, heraldiek; te huis vooral in de Schrift, die een onuitputtelijke schatkamer voor zijn biddend onderzoek was; den man, die kennis en wetenschap liefhad in elke sfeer, in iederen vorm. En daartegenover den gemoeidelijken mensch, die, waar hij pas als een ziener gesproken had, zich als een kind kon neêrzetten aan de voeten der opperste Wijsheid, om van haar de oplos-

sing van raadselen en geheimen te vragen, wier diepte hij beter dan ver de meesten doorzag. Daar hadt gij den Israëliet van edelen huize, die u zijn fier gevoel niet verborg, dat „Costa's eerlijk ridderbloed” door zijne aderen stroomde, en u in geheel zijne wereld- en levensbeschouwing de geuren van het Oosten deed rieken, en — neen, niet daartegenover, maar daarmede samengesmolten, den Christen, niet van naam slechts, maar van hart en consciëntie, die als de groote heidenapostel verklaren kon: „wat mij gewin was, heb ik om Christus' wil schade geacht.” Daar hadt gij, nog eens, den man van genie, die geen stof kon aanraken, of ziet, het goud blonk u tegen, en straks, wat bij lange na niet alle genieën zijn, de liefhebbende echtgenoot, de zorgende vader, de trouwhartige vriend. Van Göthe gewaagde ik even, maar waarlijk, zoo er overeenkomst is, er is nog grooter verschil; de eigenlijk gezegde Göthische grondtrek, die slechts een andere vorm is voor het meest verfijnd egoïsme, dat wel genieten wil, maar zich niet verloochenen kan, en zich des needs laat aanbidden, maar zonder zich waarlijk aan iets of iemand te geven — dien trek treft gij bij da Costa niet aan. Hij is niet slechts de mensch geweest van talent, maar van gevoel, tegelijk levendig, fijn en diep gevoel; niet maar de man van geest, maar, wat oneindig meer zegt, van hart. God, gij weet het, ziet bovenal, niet het hoofd of de hand, maar het hart aan; trachten we navolgers Gods te zijn en ook hier naar zijnen maatstaf af te meten, onze vriend zal, wij zijn daarvan vast overtuigd, bij deze proef niet verliezen. Of, ik beroep mij op allen, die hem meer dan oppervlakkig gekend hebben: had Beets geen recht,

toen hij voor eenige jaren, in het gevoel der innigste sympathie voor da Costa, zijne „herinnering” aan hem met de schoone dichtregelen opluisterde, waarin hij hem beschrijft, als in het stil natuurgenoet rust zoekende

voor kloppend hoofd en bruischend bloed,
 voor dat aandoenelijk gemoed,
 verfijnd door alles t' ondervinden;
 voor 't hart, aan niemands zorgen vreemd,
 dat een verteerend aandeel neemt
 in al wat onze tijden baren;
 die, wat er kiemt en wat er woelt,
 snel en nadrukkelijk gevoelt;
 en, diep bewogen met de scharen,
 wat land en volk beweegt en raakt
 meêlijdig tot het zijne maakt.
 Een geest, te groot om zich te sparen,
 om zich t' onttrekken aan den vloed,
 die op hem aanstormt met zijn baren,
 en die met koninklijken moed
 de boosheên, die de lucht doorwaren
 om hart en hoofden in te varen,
 de kracht aan zich beproeven doet!

Ja waarlijk, zóó was hij, de Israëliet zonder bedrog, die eenigermate, gelijk de aartsvaders in Kanaän, als vreemdeling en bijwoner onder ons bleef verkeerend, en tegenover ons, zonen van Japheth, nergens of nooit zijn meer Semitisch standpunt verloochende. Zoo was hij, de warme vaderlander, die sympathie had voor alle als Nederlandsch erkende behoeften, belangen, bedoelingen. Zoo was hij, de mensch da Costa, die zonder zijne vijanden te ontzien of zijne vrienden te vleien, jaren lang midden door beiden heen, zijn eigen, ja wel waarlijk zijn eigen weg is

gegaan. Begint gij het niet te begrijpen, M. H., (zoo gij het niet reeds lang hadt gedaan!) dat zulk eene individualiteit aan de eene zijde gloeiende bewondering, aan de andere bittere vijandschap wekken moest, maar bijna niemand om zich heen onzijdig of onverschillig kon laten? Doch wie meer dan hij was ontwassen aan die zekere soort van maat — ik wil niet van middelmatigheid spreken — die terstond bij iedereen in den smaak valt, en een dier twijfelachtige grootheden vormt, waarvan de proportie gemakkelijk door elken blik wordt gemeten? Wie bood den opmerkzamen beschouwer zulk eene vereeniging van gaven en krachten aan, ieder op zich zelve uitstekend, maar derwijze samen verbonden, dat zij u geen ruwen Chaos voorwaar, maar een oneindigen Kosmos vertoonden, waarover God Almachtig zijn levenwekkend licht had doen rijzen? Zal ik beproeven, ze één voor één te ontleden, en spreken van dien geest, die oogen voor het fijnste, en vleugelen voor het hoogstverhevene had? Of van die phantasie, die wel verre dat ze zichzelf gedurig moest opwinden en opwerken, zich juist in de hoogste sferen der poëzie bewoog met de meeste gemakkelijkeid, en even machtig in het scheppen van het onbekende als in het terugroepen van het vervlogene was? Of wel van dat wonderbaar intuïtie- en divinatie-vermogen, waardoor hij vaak, bijna zeide ik instinctmatig riekte en tastte, wat waar of valsch, wat recht of onrecht was, en als met een enkelen slag op eenmaal zag en greep en peilde, wat anderen eerst na langdurigen geestesarbeid van lieverlede en gedeeltelijk meester worden? Of — maar tijdig word ik aan een eigen woord van *da Costa* gedachtig, dat niet in scheiden, maar in ver-

binden de ware kracht van voorstelling en beoordeeling ligt. Niet op al wataan en in hem was, maar op hemzelve richt zich in dit uur onze blik, en nog eens, hooger dan dien koninklijken geest schatten we dat hart, zoo als wij er slechts weinig gekend hebben. Groote mannen, men treft ze meermalen aan, maar waar was eene zoo innige vereeniging van groot en goed, als in hem? Ik durf het uit naam van al zijne vrienden beweren: zoo goed, zoo kinderlijk goed was da Costa, tot naïviteit, tot argeloosheid, tot onvoorzichtigheid toe, dat men zich soms opzettelijk herinneren moest, hoe hij toch ook zoo ontegenzeggelijk groot was. Wie kon troosten als hij, vooral, wanneer men hem een leed had geklaagd, meer of min aan zijn eigen lijden en strijden verwant; wie kon zich zoo geheel, inzonderheid in een exceptioneelen toestand verplaatsen; wie kon bidden voor wie hij liefhad, in grooter en kleiner kringen als deze? Ja, wie een deel van zijn hart innamen konden er tevens op rekenen, dat zij eene plaats in zijne voorbede hadden, en wie hem immer eenig genoeg, ik laat staan eene weldaad bewezen had, hier had hij geen ondank te vreezen. Hij had „ingewanden der barmhartigheid” voor Israël, voor de kerk, voor de wereld; medegevoel, niets slechts voor wat u ontviel, maar ook voor (duizendmaal pijnlijker!) wat u ontbrak hier beneden; liefde, in één woord, ook voor zulken, die hij uit overtuiging bestrijden, maar onmogelijk met bitterheid haten kon. De partijgeest tegen hem in den lande moest wel onverbiddelijk zijn, dat men zoo lang de ridderlijkheid van dat gemoed heeft miskend, dat van wat laag en gemeen was zich nauwelijks een denkbeeld kon vormen en vaak met gescherpte, maar nooit met

vergiftigde wapenen streed; zelden ook zonder de edele buiging bij het duël, die hier iets meer dan vorm, die de uitdrukking eener adellijke hoffelijkheid was, niet op een kostschool geleerd, maar uit fijne geestesbeschaving geboren. Voorzeker, het Oostersche vuur kon wel eens met heftigheid blaken; soms kon hij toornen — minder waar hij zijn persoon, dan waar hij recht en waarheid gekrenkt zag; minder, waar hij dwaling, dan waar hij oneerlijkheid bij zijne tegenpartij opmerkte — toornen zoo bruischend, zoo ziedend, zoo met verplettering dreigend, dat hij u meer aan Elia tegenover de Baalsprofeten, dan aan Christus tegenover zijne vijanden denken deed. Inzonderheid in zijne meergevorderde jaren bleek somwijlen zijne groote prikkelbaarheid, ook waar hij zich maar even miskend, vooral als hij zich met kennelijk opzet geignoreerd had gevonden. Maar dreigden de wateren van zijn gramschap ook nu en dan over te loopen, de gloed zijner liefde bleef branden, en was er vaak bitterheid op de oppervlakte dezer zoo fijn bewerktuigde ziel, de edelmoedigheid, de vergevensgezindheid, de goede dunk ook van zulken, die tegen hem het kwade gedacht hadden, was in de diepte aanwezig, gereed om op den eersten wenk weer op te rijzen, te spreken, te heerschen. Ware het niet geheel onnatuurlijk geweest, wanneer geheel zijn in- en uitwendig leven, na menige pijnlijke ervaring, door menschenhaat en wrevel ware bedorven geworden, daarvoor is hij, Gode zij dank, doorgaans bewaard gebleven. Ik zeg te weinig; telkens teruggestooten of in billijke verwachting bedrogen, kon hij toch zijne zucht tot uitstorting, tot aansluiting, tot nieuwe gemeenschap niet dooven; taaie eik als hij was, had hij toch ook weêr

van tijd tot tijd wat u aan het weeke klimop deed denken, en tot heerschen geboren, kon hij enkele malen, althans schijnbaar, zich laten beheerschen. „Ik ben van ouds gewoon geweest om alleen te staan,” schreef hij mij eenmaal, „en ik kan er met Gods hulp ook wel tegen.” Maar toch, hij was de man niet om afgezonderd te blijven; telkens brak hij zelf den toovercirkel weêr door, die rondom zijn persoon scheen getrokken, en niemand kon meer prijs stellen op het oordeel zijner vrienden dan hij, die toch zelf wel moest weten, hoever hij vaak boven hen stond. Wat kon hij kinderlijk blij zijn, als het een bemoedigend was, zelfs waar het anders met krasse weêrspraak zich paarde; wat was hij zelf gelukkig, wanneer een vriend eens iets had gedaan, dat hij onvoorwaardelijk loven kon. Neen, het was niet zijne wijsheid, zich volstrekt over niets te verwonderen; hij was geen dier eenzijdig kritische geesten, voor wie de aanblik van één zonnevlekje het genot van honderde zonnestrallen bederft; hij kon bewonderen, genieten, kronen wat in zijn oog eene kroon had verdiend, zonder dat kleingeestige naijver de vreugd van dat groote harte vergalde. Juist omdat zijn kritiek zoo open, en nog eens, zoo ridderlijk was, had zijn lof te hoogere waarde, en woog dan ook in sommige gevallen tegen hoon en haat van andere zijde rijkelijk op. Hoe weinig kennen zij hem, die gelooven, dat hij bekrompen behoudsman quand même, volstrekt onverzettelijk was! Zoo weinig bekrompen, dat hij veeleer, bij al zijn rechtmatigen afkeer van teugelooze vrijzinnigheid, een voorbeeld van echte vrijgevigheid in menig opzicht mag heeten: ter goeder trouw heeft hij de vrijheid der wetenschap ook op kerkelijk grondgebied voorge-

staan, tot dat het hem bleek, hoevelen harer tolken vrijheid voor zichzelf begeerden, en u slechts de vrijheid lieten om het met hen eens te zijn, of anders stelselmatig te worden buitengesloten, en ja, van zulke „vrijheidstirannen” — om Bilderdijks woord te gebruiken — had hij een onuitroeibaren afkeer. Zoo weinig behoudsman, dat het hem in een uitsluitend conservatieven dampkring wel eens spoedig ál te eng scheen te worden, en hij (was het uit paradoxenjacht of uit zucht tot emancipatie?) op eenmaal huiveringwekkend revolutionair of radikaal bleek te zijn. Zoo weinig onverzettelijk, dat hij, bij alle onwrikbaar vasthouden aan onmisbare hoofdzaken, de deuren van zijn hart dag en nacht openhield voor nieuwe gezichtspunten, denkbeelden, richtingen op ieder hem dierbaar terrein, en levenslang niet heeft opgehouden dagelijks, niet maar te zijn, maar te worden. Slaat zijne „Rekenschap van gevoelens” op, ten jare 1842 verschenen, en zegt mij, of zulk een pleidooi voor een fel bestreden overtuiging geen tol van achting verdient. Voorwaar, deze mensch was wel waarlijk zichzelf, niet slechts een verbazend iets, maar een veelbeteekenend Iemand, een man, die voor zichzelf wist wat hij wilde, en die bij anderen in veel verscheidenheid toelaten kon, zoo daar slechts overeenstemming in iets onmisbaars bestond. Het ligt niet op onzen weg, hem in verschillende omstandigheden en betrekkingen des levens te schetsen, maar wie immer het voorrecht had hem te zien en te hooren in uren, waarin de zon van zijn innerlijk leven door alle nevelen doorbrak, en hij niet slechts veel van het zijne, maar zichzelf geheel aan zijne vrienden kon geven, zal den indruk immer ver-

geten? Zien wij het nog niet, dat oog, nu stralend van geestdrift, straks met heete tranen gevuld, als hij het vol gemoed eens recht vertrouwelijk uitstortte? Voelen wij hem nog niet, dien handdruk — hij plag te zeggen, dat men ook daaraan menschen kon kennen — zoo klemmend, zoo teeder, zoo trouw? Hooren wij haar nog niet, die stem, die rad en glad binnen weinig seconden de geheele toonladder doorloopt, terwijl de spreker, zoo gij hem onder vier oogen ontmoet, nu opstaat, dan stilstaat, straks op- en neêrstapt, en u veelbeteekenend aanziet, en u onwillekeurig medesleept door gloed en vaart zijner rede? En als hij in het openbaar voor ons optrad om onze gids te zijn op het gebied der geschiedenis, der letterkunde, der Heilige Schrift, schemerde het ons niet vaak voor de oogen bij het spatten dier vonken van vernuft, die ons ter rechter- en ter linkerzijde beregenden, en stond hij daar niet soms als van heilig Pinkstervuur blakend en het willend overstorten in aller geesten en harten? Ja, ook gij, M. H., moest gij hem — den van aanzien niet schoonen man — niet vaak verheven en schoon vinden, als bij het spreken de innerlijke bezieling begon door te schemeren op zijn scherp geteekend gelaat, en hij der lamp geleek, die brandende in een steenen vaas, haar zachten gloed door al de aderen van het marmer verspreidde? Herinnert u hem, zoo als hij bijv., het Mozaïsch scheppingsverhaal, of den Proloog van Johannes, of het begin der Apocalypse kon lezen, en zegt zelve, of het niet, meer dan welsprekend in den gewonen zin des woords, of het niet indrukwekkend en grootsch was!

Maar zegt mij dan te gelijk, of gij ook hier den mensch niet herkent in den stijl van zijn spreken en schrijven, en of de bekende spreuk: „le style c'est l'homme,” zich ten aanzien van da Costa verloochent. Gij kunt tegen dien stijl wellicht honderd bedenkingen inbrengen; zoo ik een gelukkig oogenblik heb, ik zal nog vijftig er bijvoegen, maar hebt den moed eens om te loochenen, dat hij karakter, en wel het eigen karakter des schrijvers zelveu vertoont! Voorzeker, hij verschilt hemelsbreed van wie men met recht als modellen van een netten, numereusen, bevalligen stijl heeft geprezen: zoo verschilt ook het geruisch van den bergstroom, die langs hooge rotsen ter neêrschiet, van het zacht geklater der beek, die daar heênspoedt door een vriendelijk dal. Wij zullen over de smaken niet twisten, maar dit staat wel wis bij ons vast, dat wie, op grond van menige min behagelijke eigenaardigheid zijner dictie, dezen schrijver of spreker onder de berispelijken of middelmatigen rekt, hem nimmer recht heeft gekend. Hij geeft u, ook in dit opzicht, in zijne geschriften zichzelveu, en wat kan de mensch ten laatste meer geven dan dat? Dat kloeke, dat breede, dat drukke, dat krachtig gespierde; dat opeenstapelen van gedachten en zinsneden, onophoudelijk afgebroken door tusschenkomende, niet minder belangrijke denkbeelden; dat meer machtige dan prachtige, meer forsche dan welluidende, meer vrije dan streng geordende van heel zijn spreken en schrijven, 't wás de man, zooals zijn God hem nu eenmaal gemaakt had, en die zich toch het (vaak miskende!) recht der individualiteit niet behoefde te laten ontnemen, omdat het zich nu eenmaal niet zonder dwang in de conventionele kaders liet

voegen. „Spreek, opdat ik u kenne,” zei hij wel eens: welnu, zijne spraak maakt hem geheel openbaar; „geen orgeltoon, maar zijn persoon” kwam in zijn spreken en schrijven u tegen. Ook dit behoort daartoe ongetwijfeld, dat tusschen sommigen zijner geschriften in dit opzicht een kennelijk onderscheid heerscht. Wat hij zingt :

„Evenwel heeft wellicht onze dichtkunst haar tijden,”

mag ook op zijne schrijfkunst toegepast worden. Zij draagt wel eens sporen van matheid, tegenover die van hooge bezieling; zij staat onder den indruk, nu van de wijding, dan van de ontstemming des oogebliks; zij slaagt te gelukkiger, naarmate de stof meer geheel naar de hand of het hart des Auteurs is. De volkomenste harmonie van vorm, inhoud en individualiteit hebben wij voor ons nergens verrassender aangetroffen, dan in zijn politieken Brief aan Mr. Groen van Prinsterer en in zijne oratorische herdenking van Bilderdijk. Onder zijne Apologetische schriften stel ik in dit opzicht zijne Voorlezingen over de vier Evangeliën even ver boven die over het O. V., als zijn „Paulus” boven zijn „Apostel Johannes”: had hij trouwens zelf niet eene veel meer Paulinische, dan Johanneïsche richting? Men wil opgemerkt hebben, dat vooral zijne latere schriften wel eens aan zekere breedsprakigheid lijden; maar, is het waar, laat dan daartegenover terstond de opmerking gelden, hoe zijn laatste hoofdwerk: „de mensch en de dichter Bilderdijk” ten bewijze verstrekt, dat ook nog in gevorderden leeftijd zijn oog niet verdonkerd, zijne kracht in geen en deele vergaan was. Den goedgehartigen stijl van een welbe-

kende school had hij niet; maar hoe meesterlijk hij zich soms van het wapen der satyre bedient, hoe veel vonken van humor tegenover menig blijk van humeur zich in zijn spreken vertoonden; hoe de weërgalooze vereeniging van het burleske en het verhevene — het algemeen navolgenswaardige daarvan geheel ter zijde gesteld — vaak een overweldigenden indruk kon maken; wie uwer, die het niet gaarne erkent? Wij kunnen slechts wenken geven aangaande een punt, dat wellicht eene afzonderlijke verhandeling eischen zou. Maar wilt gij althans éene proeve van da Costa's stijl, waarin gij als het ware de polsen van zijn innerlijk leven voelt kloppen? Hoort de schoone plaats, waar hij Israël als getuige tegen het Strausssisch ongelooft aanvoert; zinsneden, die als een eskadron komen aanrukken. „Ja, de gruwel der verwoesting werd geplant op Jeruzalems grond; de soldaten van Titus vertraden haar; het krijgsvolk van Hadrianus trok den ploeg over haar; de Constantijnen hergaven haar den naam wel, niet het leven; de heirlegers van Chosroës overstroonden haar; de paarden der Muzelmannen doorreden haar; de kruisvaarders uit Europa bestormden haar; de Sultans van Egypte heroverden haar; de Osmanische Turken vermeesterden haar; de troepen van Ibrahim Bassa in onze dagen bezetten haar. Zij staat daar eenzaam, weduwlijk, verdrukt, ellendig, maar — heerlijk in de herinnering, heerlijk insgelijks in de hoop en van Joden en van Christenen — maar verschrikkelijk, alleenlijk door haar bestaan, voor u, o heir van spotters en ongelooftigen, die met uwe Volney's en Voltaire's reeds uwe zon aan het ondergaan ziet; voor u niet minder onoplosbaar en als onneembaar, o

gij heir van schijngeloovige pantheïsten en rationalisten, die onder de banier van uwen Strauss de geschiedenissen des Bijbels voor legenden, voor kunstig verdichte fabelen verklaart ³⁾ !

Zal ik, ten slotte van het eerste deel onzer rede, nog zeggen, wat ik uit bescheidenheid in den aanvang verzweg, op wat wijze ik zelf met da Costa in aanraking kwam, en wat hij ook mij is geweest? Mag ik slechts onder het jongere geslacht zijner vrienden mij scharen, toch heb ik dien naam sinds omtrent een twaalftal jaren, ik hoop niet geheel onwaardig, gedragen. Opgegroeid bij de traditioneele antipathieën tegen zijn persoon en zijne denkwijzen, had ik aanvankelijk in stilte slechts den dichter gehuldigd, waar ik nog den mensch en den Christen niet kende. Op een winteravond intusschen — ik was, nog predikant te Alkmaar, te Amsterdam geloogerd — laat ik mij medetroonen naar een zijner voordrachten; ik bekom met moeite eene staanplaats; ik kwam, en hoorde, en was overwonnen. Nooit herinner ik mij aan het einde van een leesavond zoo verbaasd te zijn geweest, dat de klok reeds tien had geslagen; als minuten waren de twee uren daarhenen gesnel. Wij begonnen straks van elkander te hooren, tot elkander te naderen; de Hollandsche spoortrein was de plaats der eerste ontmoeting, waarbij wij tegelijk en wederkeerig als door ingeving raadden wie we waren, en na druk gesprek straks, ik geloof van wederzijde volstaan, te spoedig van elkander scheidden. Eene breedvoerige beoordeeling, die hij gaf van een mijner geschriften, deed, naast groote verscheidenheid, toeneemende overeenstemming uitkomen; gemeenschap van

strijd en lijden veroorzaakte weldra, dat wij elkander gedurig beter verstonden. Straks voerden hem, eenige winters achtereen, zijne voorlezingen naar de stad mijner woning; eene geregelde correspondentie werd aangeknoopt en, met tusschenpoozen, voortgezet tot kort voor zijn dood; de onderlinge waardeering werd in menig opzicht vertrouwelijkheid, de vertrouwelijkheid gemeenschap der liefde. Niet altijd kon ik zijn weg gaan, niet in alles zijne inzichten deelen: ik vrees, dat ik hem wel eens onwillekeurig heb bedroefd of geërgerd; ik vrees zelfs, dat hij onder zeer velen zijner vrienden, meer dan wij weten, geleden heeft. Maar genoeg, ik schaam mij de erkentenis niet, dat ik hem veel ben verschuldigd, en een vriendschap als de zijne zelfs niet spoedig te duur gekocht achten zou. Daarom zal zijne nagedachtenis mij onvergetelijk zijn, en is het mij thans een weemoedige vreugd, te voorzien dat ik in de schatting van velen, die hem langer en beter gekend hebben, misschien nog te weinig tot zijnen lof heb gezegd. Ook dat verwijt aan den spreker is eene onwillekeurige hulde te meer aan de waarde van *da Costa*, als mensch.

Wij vragen er geene versooning voor, dat wij zoo betrekkelijk lang bij den mensch, van wien wij spraken, vertoefden, hebben wij slechts zijn eigen wenk niet voorbijgezien, dien hij vaak tot zijne leerlingen richtte: „weest wáár"! Immers, ons komt *Göthe's*

woord voor den geest: „es gilt, man sage was man will, doch endlich die Person;” in wat de mensch is ligt de sleutel tot wat hij doet en vermag. Maar toch moeten wij thans noodzakelijk verder, want deze mensch was ook dichter, als zoodanig gevierd óók van zulken, die hem anders scholden of schuwden, en al vergundet gij het ons gaarne, ons zelve zouden wij het niet kunnen vergeven, zoo wij niet van een oude liefde onzer jeugd met nieuwe geestdrift gewaagden. Immers, da Costa's poëzie, wij hebben er oogenblikken aan te danken gehad, die ons levenslang onvergetelijk blijven, en wij verbergen u niet, dat hij in dit opzicht in onze schatting eene éénige plaats bekleedt. Het zou eene schoone taak zijn, gesteld dat wij ons die bevoegdheid toekennen dorsten, om, gelijk hij eenmaal *Bilderdijk* deed, hemzelve op zijne beurt met twee, drie grootvorsten op het gebied der poëzie te vergelijken, en juist daarnaar zijne grootheid te meten. Maar eer wij het beproeven, roept zijn eigen woord ons terug: „op welk ander gebied ook (het is u niet onbekend!) warm en beslist monarchaal, hier in de sferen der dichtkunst, of zal ik zeggen in de republiek der letteren, blijf ik handhaver eener hooge aristokratie. Daar is op de breede wateren van dien oceaan voor meer dan één Leviathan, voor meer dan één natuur- of kunstgevaarte plaats. Daar is aan dien aardomvattenden hemelbol ruimte voor meer dan ééne groote ster. Ja, daar zijn aan dit uitspansel ook afstanden en wentelingen, waardoor voorzeker het eene licht aan het andere niet behoeft in den weg te staan” 4). Daarom den strijd onbeslist gelaten, of da Costa beneden of nevens of boven *Bilderdijk* stond, en aller-

minst eene vergelijking tusschen hem en Tollens beproefd: wat kan zij opleveren dan eene reeks van vermoeiende tegenstellingen, waarvan de slotsom reeds bij het begin kan voorzien worden, dat ieder liefst op zichzelf beschouwd en geschat worden moet? Zeker, wij geven het dadelijk toe, zulk eene populariteit als de dichter van het volkslied heeft da Costa zich nimmer verworven. Hij was bij voorkeur de dichter van het hogere, gelijk de andere van het huiselijk genre. Daar was in zijn geest te veel, dat van de begrippen der tijdelijke meerderheid afweek; in zijn trant te weinig, dat gelijkelijk onder aller bereik viel; in geheel zijn dichtgeest en dichtgave iets zoo gansch bijzonders, dat het onmogelijk aan de eene zijde weêrklank kon vinden, zonder aan de andere weêrstand te wekken. Maar zij, die bij den tijdgenoot het meest in den smaak zijn, staan daarom niet altijd het hoogst in de schatting der nakomelingschap, en zoo da Costa als dichter niet geheel de man van zijn tijd is geweest, 't komt ook daarvan, dat hij, niet buiten, maar boven zijnen tijd heeft gestaan. Meer bovendien, dan wij berekenen kunnen, heeft de antipathie tegen da Costa's godsdienstige richting op zijne waardeering als letterkundige en dichter gewerkt. En had hij zelf zoo geheel ongelijk, toen hij, zeker in geen zeer vroolijke stemming, eenmaal in het openbaar zich beklaagde ⁵⁾: „Nederland is het land der sympathie voor kolossale geesten niet; onze genieën mogen eene zekere bepaalde lengte niet te boven gaan. *Nemo inter nos emineat!* Zoo immer eene natie hare gunstelingen had, wien zij alles, hare stiefkinderen wien zij niets passeert, het was zij, die ik liefheb!” Te verblijdender, voorwaar, dat me-

nigeen reeds begint op dat mingunstig oordeel terug te komen; dat het jonge Holland, jegens anderen vaak zoo streng, zich jegens hem rechtvaardig betoont; dat hij in den laatsten tijd niet slechts lof, maar liefde van tot dusver min bevriende zijden heeft inge oogst. Bijna zouden wij durven voorspellen, dat de waardeering van da Costa als dichter niet enkel eene bestendige, maar zelfs eene gedurig klimmende zijn zal. Er zijn figuren, die er bij winnen als zij op een afstand gezien worden, buiten verband met een omgeving, die hen min of meer terugdringt of drukt.

Of zeg ik te veel? Maar wat schatten van poëzie, die daar zijn nêergelegd in deze betrekkelijk weinige bundels; wat ontelbare bewijzen, dat de dichter zelf de vereischten, die hij in den waren zanger verlangde, gevoel, verbeelding, heldenmoed, op schier weêrgalooze wijze heeft bezeten! Wat is menig andere dichttoon bij den zijnen, dan

„het wufte huppelen der kapellen,
bij 't aarde en luchtverbazend snellen
des aadlaars, die de zon ontmoet!”

Ik waag mij aan geene eigenlijk gezegde karakteristiek of beoordeeling van da Costa als dichter: ik noem u slechts als op den tast een en ander, waardoor zijne aanspraak op den naam van dichterlijk genie der edelste soort in ons oog boven alle weêrspraak verheven is. Hebt gij wel gelet op die gave der intuïtie, dat talent van combinatie, die kracht tot vorming van harmonie en eenheid, die in zijne dichtwerken doorstraalt? Wel gelet op die diepe menschenkennis, waar-

door hij in de harten kon lezen, meer wellicht dan men zelf wist, dat daarin te lezen was? Wel gelet op dat grondige, dat breede, dat „savante” — ik weet geen beter woord — van meer dan ééne dichterlijken arbeid, zoo als het slechts bij een klassisch gevormden geest wordt gevonden; op die hooge kunst bijvb. die u zijn echt Homerische lijst van oorlogshelden in „de slag van Nieuwpoort” vertoont, als had de dichter het bewijs willen leveren voor de vaak weersproken stelling, dat poëzie ook arbeid kan zijn? Wel gelet op die fijnheid van blik, die in Bilderdijks Epos tot nog toe niet of slechts half gewaardeerde schoonheden opdiepte, en hem, indien iemand, in staat zou gesteld hebben om het onuitgesproken plan des Meesters aangaande de ontknooping van zijn drama uit te vinden en uit te werken? Wel gelet op die zeldzame gemakkelijheid, waarmede hij zich in de meest verschillende vormen beweegt; op die vaardigheid, waarmede hij ook voor nooit bezongen zaken het rechte woord weet te vinden; op die gevatheid, waarmede hij zijn onderwerp van de gelukkigste zijde weet aan te grijpen; op die meesterhand, waarmede hij de taal weet te kneden? Waarlijk, de dichter zelf doet mij telkens weër denken aan dat Paard, dat hij in een zijner eerste bundels zoo prachtig beschreef, dat zijn meester „tegen kogels in en over lijken heen” ter overwinning geleidt, maar tevens door zijn bereider met vaste vuist en ijzeren knie wordt bedwongen. Zoo is hij meester over zijne zaak, en tegelijk over zichzelf; zwarigheden in den vorm, waartegen anderen zouden opzien, belacht hij, en grepen vergunt hij zich als in het hart van de stof, door niemand vóór hem gewaagd. Wat majestueuze vers-

bouw, waarbij metrum en scansie gedurig in harmonie is met de bezongen zaak; wat frischheid van dichtelijke improvisatie, met noestheid van dichtelijken arbeid vereenigd! In twee, zeer verschillende tijdperken splitst zich als van zelf voor ons oog zijn dichtelijk leven, het tijdperk vóór en ná zijne bekeering, terwijl ook het laatste wederom door het onovertroffen lied van „Vijfentwintig jaren,” in 1840 verschenen, in twee ongelijke helften gedeeld wordt. Over meer dan veertig jaren strekt alzoo deze dichtelijke loopbaan zich uit; jaren, waarin evenmin de stroom der gebeurtenissen als de ontwikkeling des dichters heeft stilgestaan. Maar mogen wij niet ieder, die met liefde tot poëzie eenige geschiktheid om die te beoordeelen paart, met volle vrijmoedigheid vragen, of hij één vers van da Costa kent, dat hij niet spoedig zou onderscheiden van anderen; één, dat geen min of meer getrouwen afdruk zijner persoonlijkheid draagt, gelijk wij die straks leerden kennen? En wie zegt, wat hij ons wellicht nog geschonken zou hebben, had eene groote dichtelijke gedachte, waarvan hij jaren lang zwanger ging, vóór zijn streven kunnen verwezenlijkt worden! Maar reeds wat wij hebben is meer dan genoeg, om hem onder de starren van de eerste grootte aan den dichtelijken hemel voor ons bewonderend oog te doen prijken. Lierdichter bij uitnemendheid, had hij wellicht niet minder groot kunnen worden op het minder door hem betreden dramatisch gebied; kent gij iets schooners in onze letterkunde, dan de reien der Engelen, waarmede hij den vertolkten „Kain” van Byron heeft afgewisseld; één zang, dien gij boven zijn slotzang der hemelsche koren zoudt plaatsen? Welk een greep, om tegenover de ongeloofige

wereldbeschouwing van den somberen Brit, eene Theodicee in dezen vorm te vervaardigen, die de tonen der hel niet slechts verstommen doet, maar eindeloos ver overtreft. Hoe statelijk en psalmodisch die aanhef :

„In den aanvang was J e h o v a, Hij bestond, en Hij alleen.”

Doch ik beteugel mijn verlangen om aan te halen, wat ook zonder dat in zooveler herinnering leeft. Ik wijs u liever met den vinger op dien pronk aller hymnen, de hymne: „Voorzienigheid,” met dat aanbiddend en dankend en jubelend: „God zal zorgen” ten slotte. Ik zou alleen nog willen vragen, of u ééne bladzijde in de nieuwere poëzie onzer natie bekend is, meer schitterend dan die, waarop da Costa u den spoor-trein, den toovertelegraaf, de uitvinding der boekdruk-kunst, de zegepraal der hervorming, en wat niet al, in een enkel lied heeft geschetst? En ten einde voorts u en mijzelf te bewaren, dat wij ons niet in algemeenheden verliezen en met vage kreten van bewondering afmatten, zou ik u voorts willen noodigen om nog ééne schrede verder te wagen op dit zoo uitlokkend gebied, en thans een oogenblik bij da Costa's eigenaardigheid stil te staan, als Israëlitisch, als Nederlandsch, als Christelijk dichter, bepaaldelijk voor den tegenwoordigen tijd.

't Zal wel nauwelijks breede aanwijzing nodig hebben, wat wij door de beschrijving van da Costa als Israëlitisch dichter bedoelen. Wij willen daarmede in geen en deele beweren, dat westersche beschaving of klassieke vorming hem geheel of ten deele ontbra-

ken. Hoe zou het in den dankbaren leerling van den smaakvollen David Jacobus van Lennep denken zij, dat hij Grieksche poëzie en moderne litteratuur had versmaad! Zelf verhaalt hij ergens ⁶⁾, dat hij aan de Latijnsche muze geofferd heeft eer hij in zichzelf eenigen smaak voor Nederlandsche poëzie had ontdekt, en van deze laatste was wederom de eerste vrucht de navolging van eenige Grieksche modellen, met name van een en ander treurspel van Æschylus. Wij herinneren ons bovendien, dat deze zelfde dichter, die verklaarde, „dat de forsche krijgsluit van Homerus zijns boezems eisch onmogelijk geheel kon voldoen,“ echter een paar meesterlijke vertalingen van fragmenten uit dezen zelfden Homerus geleverd heeft, en dat wij hem dichterlijke navolgingen, niet slechts van Tasso, Camoëns, Milton, Dryden, maar ook van Byron en Lamartine verschuldigd zijn, wier waarde door niemand betwist wordt. Maar verdient het van de andere zijde geen opmerking, dat het eerste, door hem vertaalde treurspel van Æschylus tegelijk het minst westersche is, en dat zijne betrekkelijke sympathie voor Lamartine juist in beider, echt oostersche Sehnsucht naar het onzienlijke en eeuwige wortelt? Hoe spiegelt da Costa's eigen gemoed zich ten deele in de door hem nagezongen verzen des Franschen puikpoëets af:

„Al mocht ik ook de zon verzellen in haar loop,
 en wat deez' aarde draagt met éénen blik omvatten;
 niets, van wat d' aarde heeft, verlokt ooit meer mijn hoop,
 hetgeen mijn hart behoeft, is meer dan al haar schatten.

Dan slechts, wanneer mijn ziel gelouterd en ontboeid
 haar wieken uit kon slaan door 't ruim der aetherstroomen,
 tot waar een and're zon aan andre heem'len gloeit,
 verwezenlijkte ik eens het voorwerp van mijn droomen.

Daar zou 't herlevend hart, zoo lang getergd door 't lot,
het onbegrensde heil van liefde en hoop hervinden ;
dan, zinken in 't volop van 't Goddelijk genot,
waarvoor dit doode stof geen naam zelfs weet te vinden !

O, dat ik op een wiek vervoerd werd der Auroor
naar dat onnoembaar oord, waarvoor 'k mij voel geboren
ben 'k nog de harde straf der ballingschap niet door?
Of heeft mijn leven iets, dat d'aard kan toebehooren ?

Het loof valt rimplend af, in 't najaar uitgebloeid,
maar d'avondwind steekt op, en 't is van d'aard verdwenen.
Ook ik, ik ben een blad, verwelkt, verdord, verschroeid,
voer, woeste Noorderstorm, voer m' in uw dwarling henen" 7).

Wien verwondert het, dat zulk een hart in hetgeen
deez' aarde kan geven slechts „'t misvormde lijk van
't uitgebloeide schoon" nog hervindt, en Jeruzalems
profeten boven alle anderen als de ware dichters be-
groet? Neen, niet eerst in later jaren zien wij hem
vol verlangen den blik richten naar het land,

— — »waar hoog de ceder wies,
een adem Gods door 't moerbeiboomdal blies,"

reeds in zijne jeugd heeft het een overvloedig deel
zijner liefde. Opgevoed „in een denkwijze, geheel
strijdig met den geest dezer eeuw", en prat op zijne
afstamming uit een dier familiën, die het Spaansch
schiereiland bewoonden, leerde hij weldra den smaad
van Israël met meer dan onderwerping, met ingenomen-
heid dragen. „Het vonnis", riep hij in zijn eerste
lied aan zijn volk uit :

»het vonnis wordt weldra geslagen,
wie heerlijk zijn moet, wie veracht;
de filosofen onzer dagen,
of Jacobs lijdend nageslacht."

En — wij zijn nu toch aan het aanhalen — het is eene echt Israëlitische hoop, die hem, nog vóór zijn overgang tot het Christendom, in dat overheerlijk vers aan zijn vriend *Capadose* doet uitroepen, ten aanzien van *Juda's* edelen leeuw :

„hij viel neêr, en hij slaapt, en zijn glorie heeft uit;
 maar hij zal, ja hij zál weer ontwaken;
 op den davrenden klank van 't bazuinengeschal,
 dat den kerker der dooden zal slaken!”

Welk een hoop, o mijn vriend, is de hoop, die ik zing!

Aanvankelijk nog in de strikken van een modern Joodsch deïsme en moralisme verward ⁸⁾, ziet hij eindelijk voor zijn zoekend oog het licht der waarheid verrijzen, maar ook waar de Israëliet een Christen geworden is, blijft hij als dichter een zoon van *Abraham* in den edelsten zin van het woord. Behoef ik, om het te staven, te wijzen op zijne dichterlijke bearbeiding van den „Tocht naar Babel;” op die eenvoudige schoone opdracht van zijn „Israël en de volken” aan zijne oude geloofsgenooten; op zoo menig blad zijner Bijbel-poëzie, zijn „Ezechiël,” zijn „David,” en, boven deze beiden, zijn „Hagar”; of, om niet meer te noemen, op dat wegslepend lied: „bij de rivieren van Babel,” met het bekende referein: „ween, Sionite, ween; bloos, Sionite, bloos,” en straks als de dag der herstelling is aangebroken: „Loof, Sionite, loof!” Sterker wellicht nog dan al deze proeven spreekt het echt Israëlitische van geheel de wereldbeschouwing, die inzonderheid aan zijne politieke poëzie ten grondslag verstrekt, en waarbij het ons somtijds kan zijn, als

ware de profetenmantel der *Jesaja's* en *Johannessen* op deze schouders gevallen. Van eentonigheid heeft men deze politieke verzen beschuldigd, voor zooveel hun slotakkoord aangaat, maar, de beschuldiging toegelaten, wat is die eentonigheid anders, dan een nieuw bewijs zijner verwantschap aan Israëls Ziener, wier orakelen zich telkens en telkens weder in „den grooten en vreeselijken dag des Heeren” als eind- en rustpunt verliezen? Ja, Israëls Ziener, dat waren, zal ik zeggen de geestverwanten of de modellen van den bard, die den psalm van het Oost in het West weêrgalmen deed; de profetische Schrift, zietdaar de bron zijner verhevenste inspiratiën; geen hippokreen, maar de stroom des levenden waters, zietdaar waardoor zijn brandende dorst was gelaafd. Hij heeft niet maar gezegd, hij gevoelde het :

„De hemelen, de heemlen moeten dalen,
Zoo d' echte geest der dichtkunst u verrukt!”

En zoo men de blijken overziet, dat God het merkwaardigste van alle volken der aarde, stiefmoederlijk in zoo menig ander opzicht bedeed, niet zelden met een dubbele mate van gaven en krachten op het gebied des geestes bevoorrecht heeft, wij plaats en op de lijst der getuigen bovenaan den naam van *Isaac da Costa!*

Meent echter niet, dat een dichter, die, juist ten gevolge van zijn Israëlitisch standpunt zoo geheel in het voorleden en in de toekomst kon leven, het heden met zijne eischen vergat. Integendeel, wie was meer *Nederlandsch* dichter dan hij, die in onze volks-

historie de aanschouwelijke openbaring van Gods bijzondere Voorzienigheid; in de vorsten van den Oranjestam de redders uit den nood, de handhavers onzer dierste rechten en vrijheden groette? 't Was gewis niet enkel een vrucht der tijdsomstandigheden, dat zijn eerste hollandsche vers, in het openbaar verschenen, aan Nederlands verlossing in 1814 gewijd was. Blijkt niet dezelfde geest uit zijne vijf dichterlijke bijschriften op de Stadhouders Willem den eersten, den tweeden, den derden, Maurits, Frederik Hendrik, den edelen van Hogendorp toegewijd:

„Dichterlijke bladen,
Waarop de trouw haar stempel heeft geprent;”

En spreekt wel een andere toon in zijne dichterlijke hulde aan zoovele andere Nassau's gebracht; in „Rouw en Trouw” bij den dood van een door hem zovurig geliefden Koning Willem den tweeden; in dat zangerig Lied „aan Nederland in de lente van 1844;” een lied, dat des dichters eigen politieke geloofsbelijdenis uit dit tijdperk doet hooren en met zijn verrassend slot: „Zij zullen het niet hebben, ons oude Nederland,” het vaderlandsch hart in heilige geestdrift ontgloeit? Zeker zijn wij wel de éénigen niet, die althans enkele strophen van dat lied, met eenige wijziging, voor volkslied bij uitnemendheid geschikt zouden achten. De „hulk van Staat” zou wellicht langs rustiger baren zijn voortgespoed, indien menige wenk, door dezen echt Nederlandschen zanger gegeven, meer algemeen ware verstaan en behartigd geworden. Maar kon hij niet eenmaal getuigen, dat zijne wenken en waar-

schuwigen hem de liefde zijner natie verwierven, de zijne heeft zij onverminderd genoten, al heeft hij het haar niet in het aangezicht met zoovele woorden gezegd. Vaderlandsgezind, altijd behoudens de Israëlitisch-christelijke zienswijs des dichters, was zoo menige wenk, in verschillende jaren, met het oog op de teekenen der tijden aan volk en vorsten gegeven. Voorzeker, de zanger van: „vijf en twintig jaren;” „de chaos en het licht;” „wachter, wat is er van den nacht?” „1648 en 1848” kon zijn blik niet uitsluitend op het kleine Nederland richten. Op zijn verheven standpunt overzag hij heel de kaart van Europa, om in alle richtingen den strijd tusschen licht en duisternis gade te slaan. Maar hoever ook zijn oog naar vreemde kusten mocht afdwalen, telkens keerde het weder met de oude liefde terug tot de erve der vaderen, en niets, dat vreemde volken heeft verhoogd of vernederd, wekte zijn sympathie in die mate, als wat hier werd aanschouwd en doorleefd. Treft gij reeds in zijn eersten Bundel een koningslied aan, den zesden December gewijd, zijn zwannenzang, het is een eindeloos schooner lied, maar van een gelijksoortig karakter, het koningsschot zeide ik bijna van dezen edelen jager, zijn „slag van Nieuwpoort” bedoel ik. Wat schildering van Nederlandsche jammeren, beproevingen, reddingen; wat geestdrift voor den heldenmoed van Nederlandsche vorsten en edelen; wat vaderlandsch hart, waarin het denkbeeld kon rijzen, om ten slotte de schimmen van Willelm den eersten en Marnix op Nieuwpoorts duin te doen dalen, terwijl het bazuingeschal op eenmaal wordt vervangen door het gewijzigd „Wilhelmus van Nassauen, en straks:

D' overwinnaar, in het stof gebogen, bidt!"

Waarschijnlijk is de nauwgezette studie, die dit dichtstuk voorafging, de oorzaak, dat menigeen het pas bij een tweede of derde lezing in al zijne volheid geniet. Maar wie het doet, hij ziet zich dan ook een wereld van edele, echt vaderlandsche gedachten ontsloten, en te hooger zal hij wellicht die nog schatten, als wij hem mededeelen wat da Costa ons eenmaal in een uur van vertrouwelijk bijeenzijn verhaalde, dat dit dichtstuk in zijne schatting de vrucht was eener zeer bepaalde gebedsverhooring, en dat hij niet slechts met de taal, maar met den Heer had geworsteld, om dat vers, waarin hij zich nog ééns geheel en in al zijne kracht wilde uitstorten, zóó te geven, als hij zelf het in den geest van zijnen God had ontvangen!

Hier, gij gevoelt het, M. H., nadert onze rede het punt, waarop wij den onvergetelijken man nog meer bepaald als Christelijk dichter, inzonderheid voor zijne dagen beschouwen. Maar wat zullen wij er nog van zeggen, dat gij niet reeds in stilte bij uzelfen bedacht hebt? In waarheid, zoo het immer gebleken is, dat het Christendom alle krachten en gaven, die God aan den mensch geschonken heeft, ontboeit, ontwikkelt, verheerlijkt, het is in da Costa geweest, ja, om u geheel onze gedachte te zeggen, het is of ook de dichter eerst zichzelf geheel en goed heeft gevonden, sinds de Jood zijnen Messias herkende. Neen, de dichter was in den Christen niet ondergegaan; een voormalig geloofsgenoot (Calisch) mocht het vermoeden en op een toon van welmeenend beklag het vermelden, zelfs in dien tijd laat de lier, „die zoolang tot

geen harten in dichtmuziek sprak," het nadrukkelijk antwoord vernemen:

„Neen, 'k ben niet levende gestorven,
'k Ben stervend levendig gemaakt,"

en waren de zeven eerste jaren na zijne bekeering de minst vruchtbare van zijn dichterlijk leven, straks schiet de ader weêr uit en zwelt, in den zandgrond geraakt. Zijn brandend vers „aan Parijs" kan bewijzen, dat hij ook in een vroeger tijdperk, naar het hem geschonken licht, als dichter tegen zonde en onrecht getuigde, maar straks vermenigvuldigen zich de getuigenissen, die zijn speeltuig ter eere der heiligste waarheden aangaf. Weten zij er nog niet van te spreken, die zijn wederop-treden in 1840 aanschouwden, wat electrischen schok het hun gaf, toen die lier weêr herleefde, „door de deining der eeuw uit haar sluimering gelokt?" Ja, een adem van Boven had de zilveren snaar overzweefd, en het bleek sinds dien tijd bij herhaling, dat zijn hart niet vruchteloos vroeg:

„Geef uw dienstknecht woorden
van trouwe waarheid, Heer, in zuivre dichtkakoorden."

Sinds de Christen was opgerezen uit het bad der wedergeboorte, waarin de Israëliet was nedergedaald, neemt ook de dichter eene kennelijk hoogere vlucht. Zijn ideaal, het ligt niet meer áchter, maar vóor hem. De ervaring, door velen gemaakt, dat ééne geloofswaarheid, in al hare waarde verstaan, den oprechte van hart als van zelf op het spoor van andere, nog niet begrepen waarheden leidt, wordt ook aan d a C o s t a bevestigd.

Hij, die begint met de Godheid van zijnen Heer te belijden, gaat straks voort met op zijne weêrkomst te staren, en in die heilsverwachting den sleutel tot alle raad-selen van het heden en de toekomst te vinden. 't Behoort niet tot deze plaats te beslissen, of de hoop des dichters wellicht wat al te chiliastisch gekleurd was; genoeg, dat zij aan zijne Christelijke, bepaald aan zijne Politieke poëzie haar eigen toon en tint heeft gegeven. Herleest eens uit dit oogpunt zijne twee Hymnen, in 1848 onder den titel: „Lijden en Heerlijkheid” afzonderlijk uitgegeven; de eerste meer bepaald aan de eerste, de ander twee en twintig jaren later aan de tweede komst van den Godmensch gewijd. Het lied: „Zit aan mijne rechterhand” strekt tot aanvulling der gedachtenreeks, die in het: „God met ons” was geopend, maar wat Bilderdijk van de eerste Hymne zeide, „dat haar lichaam als van vlammend zonnevuur gloeide,” mij dunkt, hij zou het ook van de tweede herhaald hebben, indien hij deze gekend had. Het Christelijk geloof aan de toekomst des Heeren, de dichter gaat te midden van alle stormen der tijden er telkens van uit, hij komt er steeds op terug. Actualiteit, wie had ze meer dan hij, die elke nieuwe wending der gebeurtenissen op staatkundig gebied in die verwachting begroette, en ze aanstaarde, het zwaard des Geestes in de eene, het speeltuig in de andere hand? Wat dichter heeft bijv. de groote gebeurtenissen van 1848 dieper doorleefd, dan hij, die daar zong:

„d' Eeuw herneemt hetgeen zij gaf;
 Orleans naar alle kanten
 Schudt zijn koningsdiamanten
 Als onrijpe druiven af.”

Maar altijd blijft het zijn troost :

„Plast het tranen, ruischt het bloed,
 Dondren woede en lasterkreten,
 God als Koning is gezeten
 Over d' opgezeten vloed.
 Wederkaatst door hemelsalmen,
 Antwoordt uit het heiligdom,
 Midden onder d' onweërsgalmen
 't Jongste woord zijns woords: „Ik kom.“

Behoeft het nog aanwijzing, dat zulk een Christelijk standpunt zijne poëzie geheel onderscheidde van menige andere, op een gansch verschillende voorstelling van waarheid en leven gebouwd? Wie ook van het beginsel mocht uitgaan: „de kunst alleen om de kunst,” niet alzoo da Costa, wien de kunst niets minder dan eene diensdijneresse des Heeren was, en die als dichter zich „de bij had ten voorbeeld gesteld, die haar zeshoek van was niet bouwt, om de schoone, regelmatige figuur op zichzelf, maar om den eetbaren honig, die het hare bestemming is daarin neder te leggen ⁹⁾” En datzelfde wederom is het antwoord op de bedenking, anders niet ten onrechte ingebracht, dat zijne latere verzen in voortreffelijkheid van vorm nu en dan bij de vroegeren achterstaan, ja dat vaak de welluidendheid der woorden aan de kracht der zaak was ten offer gebracht. „Rampzalig de poëzie,” riep hij reeds in 1847 uit, „die geen ander uitwerksel van zich nalaat, dan dat van den welluidenden klank of bevalligen vorm ¹⁰⁾.” Hij had er later, meenen wij, kunnen bijvoegen, dat het hem hoe langer zoo minder om schoonheid, steeds meer om waarheid te

doen was; dat hij met zijne zangen u niet slechts bedwelmen en wegslepen, maar treffen, maar overtuigen, maar, moest het zijn, opschrikken wilde uit een denkbeeldige rust, om u tot de ware ruste te leiden. Daarom zou hij het u volstrekt niet ten kwade geduid hebben, zoo gij uit het kleine bundeltje zijner „Hesperiden” licht enkele bewijzen kondt aanvoeren, dat het ook voor hem bij den avond geworden was, toen zijne hand aan zijne vrienden dit nederig gebloemte kwam bieden. „Het nevensgaande deelte,” schreef hij mij zelf bij de toezending, „zal u doen bemerken dat ik mij haast, nog even met wat avondgebloemte bij het licht eener avondster te voorschijn te komen, eer ik door de uitgave van *Bilderdijk* mijzelf en al wat dichter heet in den lande der verduistering prijs geef.” Maar werd de toon ook zwakker, de geest bleef onveranderd dezelfde, en voelde zich de dichter, na de teekenen des tijds „met de tonen van zijn snarenspeel eenigen tijd bijgehouden en als begeleid te hebben, eindelijk buiten adem geraakt, hij wierp zich, als in zijn mantel gewikkeld, in een hoek van het vaartuig ter neder, waarin wij allen op de snel en fel bewogen wateren drijven, met den blik naar een kustlicht gericht, dat onbedriegelijk en zeker op een veilige haven wijst ¹¹⁾” Waartoe meer? Waarlijk, men behoef niet te vragen, of nog eene andere, dan „de Teitsterbantsche krijgsbanier” zich boven dit edel hoofd heeft ontplooid. Ten einde toe heeft hij zijn eed, aan *Bilderdijk* gezworen, gestand gedaan:

„Vrede in des Heeren naam, aan 'd ongodisten krijg!”

En nog de laatste tonen zijner poëzie doen-een hoorbaren weêrklank op een der eerste vernemen :

„Voor mij, één doel slechts heeft mijn leven
 Eén uitzicht vult geheel mijn ziel
 En moog' mij d' adem eer begeven
 Dan dat dit uitzicht mij ontviel.
 't Is, met der dichtkunst geestverrukking
 Het ongeloof en zijn verdrukking
 Omver te stooten van zijn troon!
 Hij, die de Goliaths doet treffen,
 Kan d' aard van 't ongeloof ontheffen
 Door éenen dichterlijken toon !”

Het heeft, na al het gezegde, wel nauwelijks aanwijzing noodig, dat wij het sterven van de Costa als een onberekenbaar verlies voor den vaderlandschen zangberg betreuren. Er zijn plaatsen, die door anderen ingenomen, maar niet vervuld kunnen worden : waar vinden wij ze in dezen, „trots zijn trots, niet dichterlijken tijd”, van wie wij met grond kunnen hopen, dat zij ons eenmaal geheel het verlies van dezen dichter vergoeden? Toch is de lof, hem tot hertoe gebracht, in onze, ook in uwe schatting de hoogste niet. Wij herdenken het veeleer met weemoedige vreugd, hoe hij, dien wij én als mensch én als dichter lief gehad hebben, ook Christen was in al de kracht van het woord. Maar zoo zien wij ons dan als van zelve tot het derde en laatste deel van deze onze zwakke hulde genaderd, waartoe inzonderheid het reeds opgemerkte over het Christelijk karakter zijner poëzie ons geleid en voorbereid heeft. Wij weten het, zoo-

veel geldt de mensch eerst in waarheid, als hij geldt in de oogen van God, en de ware mensch in zijn oog is eerst de mensch in Christus. Maar zoo zal dan ook de vraag geoorloofd, belangrijk, vruchtbaar zijn: wie was eigenlijk deze *da Costa* als Christen? En zonder dat wij òf het onderscheid tusschen kathedr en kansel vergeten, òf een oordeel ons aanmatigten, dat best aan den Kenner der harten verblijft, mogen wij echter onze taak voor dit uur niet voleindigd achten, zonder dat wij ook daarop het antwoord gezocht en gestaafd hebben.

Verwacht echter niet, M. H., dat wij u nog verder zullen inleiden in het binnenste heiligdom van des dichters innerlijk leven, voor zoover het ons zelve ontsloten was. Hier inzonderheid worde de eisch eener heilige kieschheid betracht, in onze eeuw van openbaarheid maar al te dikwijls verloochend. Moesten wij in beeld en gelijkenis spreken van wat hemzelve ongetwijfeld het heiligst en dierbaarst was, mogelijk zouden wij den besten spiegel van zijn inwendigen mensch kunnen vinden in dien twee en veertigsten Psalm, die in doffe graftonen bij zijne plechtige uitvaart weerklonk; verlangen naar, en zoeken van, en worstelen met, en klagen aan, en roemen im Hem, dien hij aangreep en aansprak met het steeds herhaalde: „mijn” van het meest persoonlijk geloof. Doch, gelijk gezegd, daarin treden wij niet. De openbaring en werking van zijn Christelijk leven naar buiten bedoelen wij; die zijde bepaaldelijk, die ons recht geeft om hem, gewis naar zijn eigen wensch, een „krijgsknecht van Christus” te noemen. Welaan dan, als zoodanig beschouwd, hoe stond *da Costa* tegenover den Heer.

en zijn Woord? Hoe tegenover hen, die naar zijne innigste overtuiging dat Woord en de waarheid bestreden? Hoe tegenover zulken, ten slotte, met wie hij wist en betuigde onder ééne banier zich te scharen?

Hoe, allereerst, tegenover den Heeren zijn Woord? Reeds hebben wij in het voorbijgaan van da Costa's bekeering gesproken, maar wij zouden dwalen, indien wij hem als een Saulus ons voorstelden, die op eenmaal door een machtige hand gegrepen, en in een Paulus omgezet werd. Niet de geschiedenis van Saulus, maar van Cornelius; niet van den stokbewaarder, maar van Lydia is het beeld der zijne geweest. Ook in het eerste tijdperk zijns levens vinden wij in hem den ernstigen man, die van alle lichtzinnigheid en Godvergetelheid gruwet, en in waarheid aan zijne jeugdige gade kan toezingen:

„Voor de waarheid leven wij!
 Voor de waarheid wil ik strijden,
 Voor de waarheid wil ik lijden,
 En gij, dierbre, gij met mij!”

Oprecht heeft hij gezocht naar een vasten grond voor zijn voet; zelfs waar hij met wijsgeerigen twijfel te worstelen had, bleef zijne ziel dorsten naar God, den levenden God, en de heerlijke hymne: „Voorzienigheid” bewijst, wat het denkbeeld van een machtigen, wijzen, getrouwen Schepper en Regeerder der wereld reeds toen, niet slechts voor zijn geest, maar ook voor zijn hart was geworden. Waarheid en zedelijkheid

zoekt hij te handhaven, waar hij „met de wapenen der dichtkunst de sofismen der ongodisterij” in den „Kain” van Byron bestrijdt, en het mag niet voorbijgezien worden, omdat de laatste strophen van zijn tegenzang wel eens tegen de bedoeling des dichters gebruikt en als wapen tegen hem zelven gekeerd zijn, hij schreef te dezen aanzien in dit zijn overgangstijdsperk: „deze mijne wederlegging geloof ik te berusten op gronden der Goddelijke openbaring, althans ik zou gruwen van het denkbeeld, iets te hebben nedergeschreven, daarvan onafhankelijk ¹²⁾” Die zoo eerlijk zoekt en woekert met wat hij alreede ontving, hoe zou hij niet eindelijk vinden? Bilderdijk, gij weet het, was het middel, waarvan God zich bediende om de heerlijkheid van den Christus voor dat zoekend oog te onthullen, en het Nathanaëls gemoed legde de vooroordeelen af, waaronder het maar al te lang gebukt had gegaan. Had hij, de koninklijke geest, zich reeds vroeger geneigd getoond tot gehoorzaamheid des geloofs aan het Woord van Gods openbaring tot Israël, thans geeft hij zich geheel en voor altijd gewonnen, en wat hem die overgang was — hoort hem zelven:

„In diepten verzonken van leed en ellende,
 het hart in bedwelmende droomen verward;
 door prikkels van onrust, wier bron ik niet kende,
 gedreven, gefolterd tot eindlooze smart,
 heeft d'aarde mij lang in mijn dorheid gedragen,
 in morrende wanhoop aan wereld en lot.”

En straks, waar „de God des ontfermens op hem had nedergezien”:

„Mijn Redder, mijn Goël, mijn Zondenvernieler,
 mijn Meester, mijn Heiland, mijn Heer en mijn God,
 mijn Onheilverwinnaar, mijn Levenbezieler,
 gezegend, geheiligd, beslist is mijn lot!
 Voor U wil ik strijden, voor U wil ik lijden,
 voor U wil ik d'aarde doorgalmen van lof.
 Aan U" —

Maar herleest zelve nog eens dien schitterenden Voorzang van „God met ons”, en ziet er in, wat natuurlijke gaven vermogen en worden, wanneer zij bezielde en ontkluisterd waren door de macht van een allesoverwinnend geloof. Genoeg, wat het middelpunt is van het Evangelie, hij had het gevonden; geen dogma alleen, geen moraal alleen, maar het feit aller feiten, de persoonlijke menschwording Gods, den historischen Christus, opgevat in al zijne volheid, den Godmensch! En nu, nu buigt de man zijn hoofd als een kind, zijn hart als een zondaar, zijn wil als een dienstknecht onder den wil van Éenen, wien hij eens voor het eerst, maar nooit voor het laatst zichzelf heeft overgegeven. O, deze *d a C o s t a* heeft geweten, wat zooveel in onze dagen verleerden, indien zij het ook al immer verstonden, geweten wat gelooven is, gelooven op gezag eener welgestaafde getuigenis, gelooven ook zonder doorgronden, ook zonder gevoelen, ook zonder aanschouwen, gelooven als *A b r a h a m* „op hoop tegen hoop,” alleen omdat een waarachtig God het gezegd had, en uitstekend individu als hij was, heeft hij ten einde toe de bekeringen van het thans heerschend Individualisme ontweken. Maar de zegen van zulk een geloof, dat het als van zelf tot weten geleidt der dingen, die ons van God zijn geschonken,

hoe is die ook over hem vermenigvuldigd, en in hem aan anderen zichtbaar geworden! Wat schatten heeft hij weten op te delven uit de goudmijn der Heilige Schrift; wat diepten gepeild, voor anderer oogen verborgen; wat waarheden verstaan, door de wijsheid der eeuw met een hooghartigen glimlach verworpen! Gij herinnert het u, de naam van Dilettant op gewijd en theologisch gebied is hem door zijne bestrijders tallooze malen op smadelijke wijs voor de voeten geworpen. Hij was immers slechts een dichter, en waar werd het recht van intuïtie en phantasie ooit minder dan in dit doodnuchter Nederland toegestemd? Hij was daarenboven rechtzinnig; reden genoeg tot de stelling, dat hij „niet op de hoogte der wetenschap” stond, die immers sinds lang met deze tallooze malen begraven en toch telkens weder herlevende Orthodoxie had gebroken! Welnu, M. H., op het gevaar af van dien smaad te deelen beweert ik, dat deze dichterlijke dilettant-theoloog nu en dan meer van de heerlijke harmonieën der Schrift gezien en aan het licht gebracht heeft, dan menig Godgeleerde van beroep, zoo grijs als het stof zijner boeken; voorspel ik, dat veel van da Costa's arbeid op Schriftgebied later met het waarmerk van zilver of goud zal gestempeld worden, als menige oude dwaling, die thans onder den naam van „modern” wordt binnengehaald, reeds lang tot het vermolmd hout, het bedorven hooi, de dorre stoppels onder de bouwstoffen des grooten Tempels gerekend is. Op meer dan één gebied van Schriftbeschouwing hebben wij da Costa gadedeslagen, maar wij herinneren ons niet ooit of immer door hem eene gewijde stof te hebben zien ont-

vouwen, zonder dat hij die in een verrassend licht wist te plaatsen, of oogpunten aanwees, die vaak eene nieuwe wereld van denkbeelden openden. Het oog van het genie, door de liefde tot Christus gescherpt, het drong spoedig dóór tot de diepte, en waar hij het groote Middelpunt van alle waarheid bereikt had, werd de omtrek voor hem in gedurig klimmende mate verhelderd. „Eigenlijk”, schreef hij mij eens, „is alle waarheid een groote cirkel, die zich om een vast middelpunt beweegt; geef mij dat middelpunt, en ik ben niet bang voor de figuur, die een regelmatige kromme lijntrekking daarom te voorschijn zal roepen. Op de waarheid is, misschien niet minder dan op de eeuwigheid, het beeld toepasselijk van de slang, die zichzelf in den staart bijt. Ik zie meer en meer den grond van het verderf in de theologische wetenschap, dat men daarin de Logica wil toepassen op streng mathematische wijze, hetgeen even ongerijmd is, als wanneer men iemand mathematisch de schoonheid van een dichtstuk of de welluidendheid van eene muzikale compositie wilde doen begrijpen.” Wie in zulk eene beschouwing stof wil vinden tot de „would-be” geestige scherts, dat derhalve volgens da Costa „de wegen des Heeren niet recht waren,” het moge voor zijne rekening blijven. Terwijl anderen langs de rechte lijn hunner negatiën zich consequent in den afgrond verloop (zoo zij althans den moed van volslagen consequentie bezitten), is hij langs de kromme lijn van zijn geloof van waarheid tot waarheid, van klaarheid tot klaarheid gekomen. Immers in zijn geloofsleven, evenmin als in zijne beschouwing der Schrift, geen versteende onbeweeglijkheid; reeds merkten wij het op,

veel meer dan in de eerste, werd in de laatste jaren zijns levens de hoop van de toekomst des Heeren, profetisch-israëlitisch gekleurd, voor hem het anker der ziele. Waar het voor een in zijne schatting verouderend Europa van lieverlede avond en nacht werd, bleef zijn oog op dien morgen gevestigd. En voorts, wat rondom, of aan, of in hem veranderd is, de wensch, bij de herdenking aan zijnen doop ontboezemd, is overvloedig verhoord :

„Bid voor ons, dat de doop, ontvangen van uw hand,
Niet opdorre in ons hart, maar 't immer blijv' besproeien,
En als een morgendauw de pas ontloken plant
in liefde door 't geloof voor s' Hemels hof doe bloeien!" 13)

Maar hoe was het met dat geloof en die liefde vereenigbaar, zoo vraagt mogelijk deze of gene, dat hij jaren achtereen zoo vinnig en hard heeft gestreden, en dat deze Isaäc bijna ten laatste een Ismaël heeten mocht, tegen wien aller hand was gekeerd, gelijk zijne hand tegen allen? Gij, die zoo spreekt, vestigt onze aandacht op da Costa's verhouding tot hen, die, naar zijne innigste overtuiging, Gods Woorden de waarheid bestreden. Het is een teeder punt, dat wij aanroeren; toch wanhopen wij niet verstaan en begrepen te worden, indien men ons slechts met eenige onpartijdige welwillendheid aanhoort. Voorzeker, wanneer men stilzwijgend van deze vooronderstellingen uitgaat, dat de waarheid tot zaligheid nog altijd gezocht worden moet en, voor zoover zij gevonden werd, gewoonlijk aan de zijde eener toongevende meerderheid is; dat de meeste strijd op kerkelijk en Godgeleerd grondgebied een strijd blijft

van afgetrokken begrippen, daar het ten laatste toch onverschillig is, wat men gelooft, zoo men slechts zedelijk leeft; dat eindelijk het beginsel van het Protestantisme aan alle leeraren het prediken hunner bijzondere begrippen vergunt, schoon zij het algemeen geloof in het aangezicht tegenspreken, terwijl daarentegen de gemeente de vrijheid houdt van zwijgen, afscheiden, of 't huis blijven — voorzeker, indien dit alles zoo is, dan begrijpen wij, dat men menschen als da Costa volstrekt onverdragelijk vindt en als rustverstoorders verwerpt. Maar voor hem — en immers voor hem niet alleen — was het nu eenmaal geene onverschillige zaak, of de Christus waarachtig God was, dan wel een geschapen hemeling of het ideaal der menschheid alleen; geene onverschillige zaak, of Gods Woord met al zijn nog onbegrepen geheimenissen onvoorwaardelijk als waarheid erkend werd, dan of de individueele Rede oppermachtig op den troon werd geplaatst; geene onverschillige zaak, of men in den Gekruisigde het zoenoffer der zonde, dan wel alleen een martelaar der waarheid, een vlekkeloos voorbeeld aanschouwde. Dat stond in zijne schatting niet nevens elkander, als zoovele verschillende richtingen, die wederkeerig zich aanvullen, maar tegenover elkaar als waarheid en leugen, als kinderlijk geloof en ongeloovige filosofie. Verwondert het u, dat da Costa, op dit standpunt geplaatst, zich ten strijde geroepen gevoelde; wat zeg ik, zou het u niet billijk bevreemd hebben, indien hij, die zulk een geloof met zulke gaven vereenigde, van den grooten strijd onzer eeuw slechts een werkeloos getuige geweest was? Maar gebiedt dan aan het vuur niet te branden, aan den stroom niet te vloeien, aan het hart

niet te kloppen! „Neen,” zegt gij wellicht, „niet dat da Costa streed voor wat hij geloofde waarheid te zijn, maar de wijze, waarop hij het deed, heeft meermalen mijn weêrzin en verontwaardiging opgewekt.” M. H., wij zijn hier niet bijeen om over ^{de}dezen gestorven koning — want dat was hij op zijn gebied — een doodengericht te houden, gelijk de oude Egyptenaren. Wij gelooven, dat de tijd nog niet daar is, waarin alle passiên in genoegzame mate bekoeld zijn, om recht te doen. Wij erkennen gaarne, dat ook deze strijder met die dadelijk gewapende hand en dat steeds geopen-de hart, mede als zoodanig zijne menschelijke, d. i. zwakke en zondige zijden had, en menig dier gebreken, het is ons in niemand beter begrijpelijk dan juist in hem, die het is naar waarheid gezegd — „zijne aangevochten stellingen gehandhaafd zou hebben, al waren ze onder zijne voeten in een brandstapel verkeerd.” Men kan da Costa in oprechtheid bewonderen, zonder hem in alles gelijk te geven. Men kan bijv. erkennen, dat in zijne „Bezwaren” in de „Sadduceeën” in de „geestelijke wapenkreet” treurig miskende waarheden met nadruk zijn uitgesproken, zonder dat men — hij zelf deed dat twintig jaren later niet meer — „dat werk in al zijne bijzonderheden, in al zijne veronderstellingen zou willen verdedigen” ¹⁴⁾. Van de andere zijde zal niemand thans de wijze, waarop hij is beantwoord geworden, onvoorwaardelijk voor zijne rekening nemen. Maar vraagt gij ons, na dat alles, of da Costa als Apologeet van het Christendom tegenover een ongeloovigen tijdgeest uitstekende gaven bezat en onschatbare diensten bewees — zoo weinig aarzelen wij, een toe-

stemmend antwoord te geven, dat wij niet eenmaal besluiten kunnen om den Verdediger der waarheid eene plaats zoo eindeloos ver beneden den Dichter te wijzen. Integendeel geeft bepaaldelijk de wijze, waarop hij van zijn standpunt eerst *Strauss*, later de *Tubingsche school* heeft bestreden, hem in onze schatting recht op een eereteeken, en hoeveel hij ook op deze wijze tot bevestiging van veler diepgeschokte overtuiging heeft toegebracht, eerst de eeuwigheid zal het geheel openbaren. Waarlijk, men kan niet zeggen, dat hij het met menige bedenking licht heeft genomen: enkele bladen van zijne „vier Evangelien” schijnen ons nog vochtig van het angstzweet, dat in menig nachtelijk uur de aanvallen des vijands hem kostten. Hoe weinig hij, waar hij het noodig achtte, een grondig en consciëntieus onderzoek schroomde, het blijkt uit zijne afzonderlijke verhandeling over *Mattheus*, die dan ook, zooveel wij ons herinneren, tot loon van zijnen ijver eenvoudig geignoreerd werd door zulken, die hem nu eenmaal het recht om over deze dingen mede te spreken, niet toekennen wilden. Elders is hij wellicht de eigenaardige klippen, die eene populair-wetenschappelijke behandeling van sommige vragen bedreigen, niet altijd gelukkig ontweken, en in enkele zijner laatste strijdschriften straalt wel eens een zekere bitterheid door, die gij vruchteloos in vroegere zoekt. *Da Costa* zou haar waarschijnlijk verdedigd, althans verklaard hebben door het wederkeerig beklag, dat nu en dan de onbeschaamdheid van leugen en onrecht alle, ook de vroeger nog schijnbaar geëerbiedigde palen te buiten ging. „Men duizelt,” schreef hij mij kort voor zijn dood, „van de wisselingen en onvastigheden

en onbestaanbaarheden der wetenschap, bepaaldelijk in Nederland. Bij oogenblikken ben ik als overstelpt, over al wat ik zie en hoor; wat chaos!" Maar straks was het toch weder: „wij hebben altijd goeden moed; geen overmoed, dat zij verre; geen moedeloosheid, maar goeden moed in ootmoed. En voorts, willen de mannen van het vak, de eerstgeroepenen niet; het zal zijn, (zoo het goed is in Gods oog), dat Hij ons de overwinning zal geven, zelfs door de jongens der landschappen, 1 Kon. XX: 14."

Wil men nog iets naders van de Apologetische methode vernemen, die hij boven andere verkieselijk achtte? De laatste voorlezing, die hij in het openbaar heeft gehouden „over de waarde van de getuigenis des Geheels bij het onderzoek der H. Schriften" kan eenigszins tot type zijner geheele richting verstrekken. Van het geheel ging hij uit, om over de deelen licht te verspreiden, en meer nog dan door zijn woord, prees hij de Baconiaansche methode van observeeren en combineeren door zijn voorbeeld aan anderen aan, in tegenoverstelling, aan wie in eenzijdig isoleeren en kritiseeren hun heil zochten. De ingeving der Schrift, (maar geene mechanische) stond bij hem vast als een historisch feit, dat hij door tal van verrassende opmerkingen, aan wie eenigszins hart had voor hoogere harmonieën, als het ware deed tasten en proeven, en tegenover iederen aanval des ongeloofs bleef alzoo het onherroepelijk: „daar staat geschreven" de leus. In het ijzeren harnas der wetenschap kon hij, naar den aanleg zijner geheele natuur, zich minder gemakkelijk voegen: de Davids-slinger was hem liever dan de zware wapenrusting van Saul, waar hij den Goliath des ongeloofs tegentrad.

Maar dien slinger heeft hij dan ook vaak met eene vastheid en vlugheid gebezigd, die billijke bewondering wekt. Vooral deed hij gaarne, in verband met de bovengenoemde methode, telkens meer uitkomen, hoe de eene waarheid haar bondgenoot in de andere vindt. Houdt mij ten goede, dat ik mij ook hier van woorden uit zijne brieven bedien, zonder telkens de aanhaling opzettelijk aan te kondigen. „Twee planken, die gij elk op zichzelf niet zult kunnen staande houden, zullen schuins tegen elkander aan geplaatst, elkander stutten en steunen. Zoo ondersteunen twee getuigen elkanders getuigenis door de harmonie van hunne respectieve, partiëele verklaringen. Waar zou het heên, indien wij in rechten den tweëden getuigen niet hooren mochten, voor dat de volle geloofwaardigheid van den eersten bewezen was?” Bleef er dan ook nog een enkele zwaarigheid over, zij roofden hem de aldus gewonnen vastigheid niet. „Het geval is denkbaar, dat voor eene thesis, op welk een gebied gij wilt, negen en negentig argumenten vóór afdoende zijn, maar daarentegen één enkel tégen van zoodanigen aard blijkt, dat de oplossing voor als nog volstrekt niet te vinden is. Zullen nu de negen en negentig hare kracht verliezen om dat ééne onoplosbare, of liever onopgeloste bezwaar? Zal de kwestie zelf met een „non liquet” beantwoord worden? Immers neen, maar men zal eenvoudig zeggen, dat de zaak op redelijke, op besliste gronden vaststaat, doch dat er tevens één of meer zwaarigheden bestaan, die nog op een voldoende toelichting wachten. De oplossing te blijven zoeken, is intusschen ook, waar de waarheid gevonden is, altijd plicht en roeping der wetenschap.” En verweet men hem, dat zijne eigene

argumenten voor eene betwiste stelling niet altijd steek konden houden, ook dan was, naast degelijker repliek, zijn geestig antwoord gereed: „Wij leven in een tijd, waarin als gij *f* 100, die gij schuldig zijt, met *f* 150 betaalt, en gij het ongeluk hebt van onder die som één tiencentstuk gegeven te hebben, dat niet gangbaar of slechts dubieus is, men u ten slotte over dit laatste nog een proces aandoet en vergeet u voor de som, die gij gestort hebt, zooveel als te quiteeren.”

Niemand leide intusschen af uit het zoo even gezegde, dat *da Costa*, gelijk zoovelen, geneigd was, om elke letter, die hij geschreven had, als met hand en tand vast te houden. Van geen enkele concessie was hij afkeerig, waartoe zijn streng waarheidsgevoel hem verplichtte, en lichtelijk was het hem aan te zien, dat het hem in geen en deele om personen, maar om de zaak zelve te doen was. Wellicht is het daaraan ten deele toe te schrijven geweest, dat zelfs heftige tegenstanders, die anders gewoon waren hunne aanvallers op zeer hoogen toon af te schepen, tegen *da Costa*, bij uitzondering, nog wel eens een toon van meer dan gewone wellevendheid, bijna zeide ik, welwillendheid aansloegen. Waarlijk, men kon ook nauwelijks boos blijven op den man, die het immers zoo duidelijk toonde, dat hij ook hier zijne eigene eer niet zocht. Hij zelf intusschen liet zich evenmin door de buigingen als door de slagen der weêrpartij tot wijken bewegen. Met dat al, eenzijdig conservatief was hij niet. Integendeel, hij schrijft: „ik zie den tijd te gemoet, dat het juist de beweging zal zijn, die de conservatie te hulp komt; de kritiek, die de wonden, door de kritiek geslagen, homoe-

opatisch geneest. Voorttrekken als de kinderen Israëls eenmaal, is ook op wetenschappelijk grondgebied de orde van Boven." Zoo bestreed hij bijv. de nieuwe Bijbelvertaling, niet omdat de oude in zijn oog onverbeterlijk was, maar omdat hij duchtte dat de nieuwe nog minder voldoende zou zijn, en leverde zelf te midden zijner polemieken, merkwaardige proeven van eigen nieuwe vertolking ¹⁵⁾. Eene dogmatiek stond hij voor:

„in haar wezen vrucht der tijden, in haar vorm van dezen tijd,”

terwijl hij het later als regel aan zich en anderen aanpreeft:

„Zich door geen tijdgeest en zijn dwaalloop laten leiden,
Maar van den tijdgeest steeds den tijdloop onderscheiden,
Met dezen aan Gods hand vertrouwend meêgegaan,
Maar d'andren in Gods kracht weêrsproken en weerstaan” ¹⁶⁾!

In het kort, antiliberalist in klimmende mate, was hij in geen deele in den kerkelijken strijd kleinzieelig illiberaal, en toonde veeleer soms op verrassende wijze — laat Groningen en Leiden getuigen — hoe hij het goede in zijne tegenpartij tot zekere hoogte kon schatten. Maar waar hij door diezelfde tegenpartij, „uit het Christendom den Christus zag weggenomen;” waar hij eene leer hoorde prediken, „die het gebed op de lippen der geloovigen zou doen verstommen;” waar hij de billijkste bezwaren, na herhaald betoog, als niet ingebracht voorbijgezien vond, daar — wie ook den moed

mocht verliezen, daar was het zijne zinspreuk: „ik kan niet anders,” en nog in gevorderden ouderdom trad hij telkens op nieuw in het strijdperk met immer jeugdigen moed. Ongetwijfeld, hij had zijne eierzucht, en het „laudari a laudatis” was in zijne schatting begeerlijk, maar waar het in zijne schatting het zijn of niet zijn des Christendoms gold, daar had hij „le courage de son opinion,” daar kon hij ook smaadheid niet bij droppe-len, maar bij volle stroomen verdragen. „Ik kom” — schreef hij mij in 1857 na zijn herstel uit gevaarlijke krankheid — „ik kom terug van de poorten des doods door de genade van onzen God, met sterker overtuiging dan ooit van de absolute en algenoegzame waarheid van ons even dierbaar geloof, dieper doordrongen dan ooit van onze onmacht en onbekwaamheid, maar tevens van onze roeping om in zijne kracht den strijd te voeren tegen al zijne tegenstanders in den geest van Ps. CXLIV : 1 en 2 Tim. I : 7. Ik heb de stellige overtuiging, dat de val van het vooze lichaam, dat zich hier te lande op theologisch gebied de wetenschap noemt, op handen is. Zij kunnen het op den duur onmogelijk houden, schoon voor het tegenwoordige ons volk, althans de leiders, onder eene soort van „fascinatie” leven, die ook zelfs op een gedeelte der welgezinden van invloed is. Doch dit mag ons tot geene stille aanschouwing vrijheid geven, Jericho valt niet door kracht van wapenen, maar toch alleen op en bij het geluid der bazuinen. Zoo gemeenschappelijke werkzaamheid onmogelijk schijnt, ik kan in individueele berusten, mits werkzaamheid. De vereeniging toch ligt hooger, de aanvoerder is Christus, maar — geen toegeven, geen wijken, geen rusten, geen moedeloosheid. Onze roeping

is getuigen, overal waar God een deur opent, een stoel laat aanbieden, een plek gronds vergunt." Voorwaar, wèl kan men van hem, die zoo dacht en sprak en deed, verklaren, dat zijn eigen woord meer dan hij zelf kon verwachten, vervuld is: God zal niet gedoogen, dat ik van hier scheide, zonder Hem nog alvorens met woord en daad door een levendig geloof verheerlijkt te hebben" ¹⁶⁾!

En verlangt gij nu ten, slotte, te hooren, hoe hij, die zelfs aan menigen tegenstander bewondering en achting heeft afgeperst, tegenover zulken gestaan heeft, met wie hij wisten betuigde onder ééne banier zich te scharen? Maar de bijdragen tot beantwoording dier vraag zijn reeds overvloedig in het boven gezegde gegeven. Indien ik meer dan één in deze vergadering, die zich hartelijk aan hem verplicht of verbonden voelde, voor eenige oogenblikken het woord kon verleenen, om op hunne beurt van persoonlijke ervaring te spreken, ik ben overtuigd, dat die veelstemmige getuigenis de welsprekendste lof-rede in kracht te boven zou gaan. Het is zoo, partijhoofd of leider in den eigenlijken zin des woords was hij niet; vrije werkzaamheid trok hem veel sterker aan dan gemeen- of genootschappelijk samentreden. Hij was evenmin streng kerkelijk, als scherp protestant, in den zin van antipapistisch; zijne leus was: waar Christus is, daar is de Kerk, niet: waar de Kerk is, is Christus. Maar daardoor is wellicht zijn invloed op wie hem kenden en vertrouwden te grooter geweest, en heeft hij even weinig secte als school willen stichten, het is bekend met wat innige liefde ook zijne laatste leerlingen

en vrienden hem aanhingen. Hij leerde niet enkel, maar steunde hen door zijn woord en zijn voorgang, en wie hem wederkeerig een dergelijken liefdedienst wijdde — da Costa heeft het wel eens „de ondersteuning zijner handen” genoemd — hij nam het met alle dankbaarheid aan. Gewis, hij heeft er velen hier achtergelaten, hij zal er meerderen wellicht dan hij wist daarboven ontmoeten, voor wie hij een trouwe broeder in, neen een trouwe Leidsman tot Christus geweest is!

M. H., ik weet niet, of wij allen, die hem gekend en lief gehad hebben, levendig genoeg ons voorrecht besefden, dat wij hem zoo langen tijd mochten behouden, maar ook de verantwoordelijkheid, die de geestelijke ontmoeting met zulk een vriend en voorganger oplegt. Maar wat ik aan mij zelven herinner, mij dunkt, ik mag het u mede herhalen: een voorbeeld als dit, het mag voor ons niet verloren zijn. Ik leid u thans niet opzettelijk naar dat ziek- en sterfbed terug, waar de thans ontslapene maanden achtereen de gelegenheid had, om van zijn onbezweken geloof en onderwerping de aandoenlijkste proeven te geven; ik herinner geene bijzonderheden aangaande zijn uitgang en uitvaart, nog aan niemand onzer ontdacht. Ik vraag u alleen, wat anders blijft welbeschouwd da Costa voor uwe en mijne herinnering, dan eene profetische verschijning, die op hare wijze getuigenis aflegt van de waarheid en de waarde des levenden en persoonlijken Christendoms? Wat anders dan een sprekend toonbeeld van Goddelijke kracht, in menschelijke zwakheid volbracht? Wat anders dan een voorbeeld van onverdeelde toewijding aller gaven en krachten aan de hoogste en heiligste zaak? O, ik weet het, niet allen zijn wij geroepen om die zaak op juist dezelfde wijze,

als hij gedaan heeft te dienen; en allen hetzelfde te zijn, te zien, te zeggen als hij, 't zou deels onmogelijk, deels ten eenenmale noodeloos zijn. Maar toch, nog altijd duurt ook onder ons oog wat hij eenmaal beschreef, als

„De worst'ling om den burg van tweemaal duizend jaren
zich af te schudden van den hals,”

op allerlei grondgebied voort, en wie Christen wil zijn en wil blijven, kan even weinig als hij die worsteling werkeloos aanzien. Waar geen nabootsing voegt, blijft navolging heilige plicht, en 't is naar waarheid bij zijne open groeve gezegd: „wij hebben behoefte, vooral in onzen tijd, aan krachtige mannen, als hij, die ons herinneren aan de vroegere deugden van ons volk, en den nauwen band tusschen ons en ons vorstenhuis aantoonen. Wij hebben behoefte aan hen, die met kracht de waarheid voorstaan en verkondigen, en zich daarvan door niets laten afschrikken”¹⁸⁾. Rust en eer der wereld, wij weten het, is daarvan weinig te hopen; zij zijn ook zijn deel slechts in luttele mate geweest. Maar wat schaadt het hem thans, of eeretitels met kwistige hand aan anderen uitgedeeld, voorbedachtelijk aan hem zijn onthouden; of deuren, voor kleiner geesten geopend, voor hem ten einde toe zijn gesloten gebleven? In het Museum van Christelijke oudheden te Berlijn zag ik onlangs een treffende afbeelding van een aandoenlijk blad der lijdensgeschiedenis. Een krijgsknecht reikte den Zoon des menschen den doornenkroon, maar nauwkeurig beschouwd ('t was een diepe gedachte des kunstenaars), bleek het eigenlijk een lauwerkrans te zijn. Zoo worden ook de doornenkronen voor de zaak van Christus gedragen voor zijne dienaars tot lauweren, en zelfs hier op aarde

is de naam en roem van d a C o s t a te beter gewaarborgd, omdat hij in het uitspreken en verdedigen zijner heiligste overtuiging ten einde toe moedig volhard heeft. Of het juist geheel in den geest is van hem, die jaren lang den geest zijner eeuw met alle kracht heeft bestreden, thans mede naar den smaak des tijds op zijn graf een nationaal gedenkteeken op te richten, wij hebben het niet te beslissen. Iedere, zijner waardige hulde, niemand gunt ze hem liever dan wij. Maar de beste hulde, 't zal deze zijn, dat wij op onze beurt onbewegelijk staan, voor wat waar en recht is en heilig, en onveranderlijk vasthouden aan die groote beginselen, die de kracht van zijn leven, zijn lijden, zijn sterven geweest zijn. Moge dan ook zijn naam vroeger of later worden verdrongen door andere namen; moge de onze spoediger dan de zijne vergeten zijn, wat nood, evenmin als hij hebben wij vruchteloos onze plaats hier beneden bekleed, en wat ons de aarde onthield, de hemel zal het meer dan vergoeden. Eere nog eenmaal, driewerf eere aan den man, die er ons door woord en voorbeeld toe wekte! Maar neen, zijn lof mag het laatste woord onzer rede niet zijn. Levenslang wees hij zijne vrienden van zichzelf af op Één, die alléén en mateloos groot is: laat het ons zijn, alsof hij nog na zijn sterven ons toeriep ¹⁹⁾:

„Brengt aan dien Koning op uw knieën,
 O koningen, uw heerlijkheid!
 Zij voor zijn voetboek, o Genieën,
 Uw schatting nedrig neergeleid
 Gij wetenschappen en gij kunsten,
 Gij krachten, machten, gaven, gunsten,
 Door d'adem Gods in ons verwekt!
 Weg met den dienst der heiligschennis,

Gij hoort den Goël toe, wiens kennis
Eerlang het aardrijk overdekt!

Gij, o vooral, gij harpenaren,
Die d'aandrift voelt tot hooger lof!
Voor uwe aan God gewijde snaren
Wat ongelijk'bre zingensstof!
Laat — wat de wentelende jaren
Van worstelingen of gevaren
Van dreiging of verleiding baren —
Trots Eeuwgeest en Algodendom —
Laat met de galmen van uw snaren
Het wachtwoord van Gods Geest zich paren,
En lovende ten hemel varen:
„Kom, Koning Jezus, kom, ja kom!”

AANTEKENINGEN.

1) Deze Rede, in een Christelijk-letterkundigen kring te 's Hage in Dec. 1861 uitgesproken, en daarna op verzoek ook elders voorgedragen, werd kort daarna afzonderlijk gedrukt, en bij hare eerste en tweede uitgave aan mijn hooggeachten, sinds ontslapen vriend Mr. H. J. Koenen opgedragen.

2) D. Chantepie de la Saussaye, J. A. Alberdinck Thijm, E. J. Potgieter, Mr. H. J. Koenen, J. P. Hasebroek en anderen. Vergelijk ook de brochure: „ter nagedachtenis van Mr. J. da Costa Amsterd. 1860.

3) „Voorlezingen over de vier Evangelien, I, bl. 28 en verv.

4) »Bilderdijk herdacht.»

5) Zie zijne „Improvisatie” in de Handel. van het vierde Nederl. Taal- en Letterk. Congres.

6) Voorrede voor de Zangen van verscheiden leeftijd, bl. III.

7) „Eenzaamheid,” naar het Fransch van Lamartine. Zie Poëzie I, bl. 87—91.

8) Men zie bijv. zijne Zangen bij het Examen der Nederl. Portug. Israël. Armensch. te Amsterd. 1818—1820.

9) Voorrede voor de „Chaos en het Licht.”

10) Voorrede voor de Zangen v. ondersch. Leeftijd.

11) Voorrede voor den bundel Politieke poëzie. 1854.

12) Voorrede van het tweede deel der Poëzie.

13) Voorrede van het tweede deel der Poëzie.

14) „Rekenschap” bl. 3.

15) Zoo had hem bijv. de weg van taalkundig onderzoek en studie tot de overtuiging gebracht, dat de profetie van Zacharia, XI: 12, 13, door Mattheus XXVII: 9, 10 aangehaald, als van Jeremia afkomstig, werkelijk niet aan den eerst- maar aan den laatstgenoemden profeet moest toegekend worden.

16) „De Chaos en het Licht.”

17) Zie zijn bericht aangaande zijne bekeering, in der tijd op verzoek van Dr. Herschel in »The voice of Israël” medegedeeld.

18) Woorden van den Burgemeester van Amsterdam, bij het graf van da Costa.

19) Lied van 25 jaren. Slot.

EENE ZIEL NA DEN DOOD.

J. L. HEIBERGS GEDICHT VAN DIEN NAAM
BESPROKEN.

Het jaar 1865 zal in de letterkundige wereld, bepaaldelijk in het zuiden van ons werelddeel, een plechtig Jubeljaar zijn ¹⁾. Wanneer de lieve Mei in het land komt, is het zes eeuwen geleden, dat een dichter het eerste levenslicht zag, wien niet slechts zijn vaderland, maar heel de beschaafde wereld den eernaam van gelauwerd Poëet heeft gegeven; een man, die de reusachtige personificatie van de kerkelijke wereldaanschouwing der middeleeuwen mag heeten; een genie, minder populair ten onzent dan Schiller of Shakspeare, wier eeuwgetijde voor luttel jaren herdacht werd, maar zeker niet minder kolossaal, dan die beiden. Wanneer ik uw oog naar de pasverkoren hoofdstad van het verjongd Italiën richt, dan hebt gij in ééne adem met Florence reeds den naam van den dichter der Divina Commedia, den onsterflijken Dante genoemd. Dante, de dichterlijke denker, wiens naam en werk in de laatste eeuw inzonderheid een schat van belangrijke geschriften te voorschijn riep; „de Hoogepriester,” gelijk Schelling hem noemde, „in het Allerheiligste, waar zich Poëzie en Godsdienst vereenigt, die de gansche moderne kunst tot hare bestemming heeft ingewijd;” Dante, de geheimzinnige wandelaar, die afdaalt in de diepste krochten der Hel, met onvermoeiden tred den doorgang waagt

tot den Louteringsberg, en niet rust voor zijn schemerend oog zich in den vollen lichtglans van Gods hemelsch Paradijs heeft gebaad, — het verwondert u immers niet, M. H., dat zelfs onze tot geestdrift en bewondering zoo weinig zich verheffende eeuw dien naam niet herhalen kan, zonder een frisschen lauwer rondom het hoofd van den balling uit Florence te vlechten? Mij aangaande, ik doe niets te kort aan den roem van het dichtерlijk genie, waardoor die krans is verdiend; ik waag zelfs geen enkele poging tot het houden eener Lofrede, waaraan het ook wel buiten dat niet ontbreken zal; ik beweër alleen, dat Dante een deel van zijnen voortdurenden roem aan het onderwerp zijner dichtерlijke schepping te danken heeft. Want dat onderwerp, wie onzer kan het in ernst ontkennen, is een van die betrekkelijk weinigen, die men niet aanroeren kan, zonder dat men zich, zelfs bij minder geniale behandeling dan de zoo even genoemde, van aandacht en belangstelling reeds terstond verzekerd kan houden. Onwillekeurig richt zich telkens ons oog naar den sluier, die de geheimen der toekomst bedekt, en wie het beproeft met niet al te vermetelee, maar toch vaste hand dien sluier ook slechts voor een oogenblik op te lichten, hij heeft allerminst te vreezen, dat niemand zou willen luisteren naar het verhaal van wat hij in dichtерlijke geestverrukking gehoord en gezien heeft. Geen wonder, voorwaar, dat zoo menig een zich als het ware met Faust hoorde toeroepen:

„Die Geisterwelt ist nicht verschlossen,
 Dein Sinn ist zu, dein Herz ist todt!
 Auf, bade, Schuler, unverdrossen
 Die ird'sche Brust im Morgenroth!“

Des optellens zou nauwelijks einde zijn, wilden wij ook slechts de merkwaardigste namen vermelden van hen, die getracht hebben eenig antwoord te geven op de zoo natuurlijke vraag: wat staat den mensch na het sterven te wachten, en hoe mag het hem zijn in dat ontzaglijk oogenblik, waarin hij gedwongen wordt om alles af te leggen wat aan en van hem was, om geheel zichzelf te zijn en te voelen? Natuurlijk moest dat antwoord meer bevredigend uitvallen, naarmate het nauwer aan het Woord der waarheid zich aansloot, dat het geloof boven alles waardeert. Doch spreekt ook de H. Schrift op dit nevelig grondgebied doorgaans in beeld en gelijkenis, dan laat zich althans de poging niet wraken om de hieroglyphe te ontcijferen, en het Onbekende Land dan toch eenigermate te brengen onder het bereik onzer voorstelling. Dat streven gaf een Jung-Stilling het penseel in de hand om zijne schijubaar zoo bizarre, wezenlijk zoo diepzinnige „Tooneelen uit de geestenwereld” te schetsen. Het bood aan Lavater de stof tot zijne „Uitzichten in de eeuwigheid” aan. Het inspireerde een Johan Peter Lange zijn machtig aangrijpend verhaal: „De reis naar het land der keus”²⁾, en ontlokte aan de fantasie van den Deenschen dichter Andersen het sprookje: „De jongste dag,” zoo meesterlijk, gelijk trouwens ook de creatie van Lange, door onzen ten Kate in Nederduitsche verzen overgebracht. Wilde ik mij van het gebied der poëzie naar dat der schilderkunst wenden, en schroomde ik de vermelding van het huiveringwekkende niet, ik zou lust hebben u te vragen, of gij wel ooit te Brussel het Museum Wiertz bezocht, en voor de schilderij van dien Victor Hugo onder de helden van het paneel: „une

seconde après la mort" opmerkzaam stilgestaan hebt? Doch liever wil ik dien uitstap niet wagen; liever bij de poëzie, liever bij datzelfde kleine, maar belangrijke volk, dat ik zoo even noemde, vertoeven; bij dat Denemarken, waarheen zich hier te lande in het vorige jaar zoo dikwijls het oog met warme sympathie heeft gericht. De letterkunde van dat volk is voor weinige jaren met een dichtstuk over de vraag, die wij stelden, verrijkt, ons alleen uit eene, naar het schijnt bij uitstek getrouwe Hoogduitsche vertaling bekend, maar ook in dien vorm de aandacht alleszins waardig ³⁾. Een boekske, bedoel ik, dat, reeds wat zijn omvang betreft, tot Dante's dichterlijke wandeling staat, als een nederige protestantsche landkapel tot den prachtigen Dom van Milaan, en wat zijn inhoud aangaat, als de sceptische negentiende eeuw tot de streng dogmatische dertiende. Maar toch een gedicht, waarvan een beroemd Godgeleerde onzer eeuw, landgenoot van den Auteur ⁴⁾ heeft verklaard, dat het in zijne schatting eene „Deensche divina comedia" was, en in dit ééne opzicht althans te vergelijken met Dante, „dat er een diepe zin achter den sluier der geheimnisvolle verzen verscholen ligt" ⁵⁾. Reeds heeft zeker meer dan één in uw midden den naam van Johann Ludwig Heiberg genoemd, en vermoed, dat ik op zijn dramatisch gedicht: „Een ziel na den dood" het oog heb. En inderdaad, ik verberg het niet, dat drama is in mijne schatting eene soort van Mysterieospel van niet alledaagsche waarheid en waarde, en het verwondert mij minder, dat het in het Noorden van ons werelddeel eene zeldzame mate van populariteit heeft verworven, dan dat nog niet één van onze vaderlandsche dichters zich tot dusver opgewekt voelde

om onze letterkunde met eene vertolking van Heiberg's gedicht te verrijken. Zal het in dit geval, waar (om een bekend woord van Schiller in omgekeerden zin te gebruiken) de Koningen niet bouwen, aan de karlieden vrijstaan te zien, hoe ver zij het brengen, en eene poging van min bevoegde zijde om dat verzuim eenigszins te herstellen, genoegzame belangstelling wekken? Wij durven die met eenige vrijmoedigheid vragen, volkomen overtuigd als wij zijn, dat zelfs een gebrekige vertolking nog altijd zal medewerken om den dichter en zijn werk eene hooge plaats in uwe dankbare waardeering te geven. Die hem reeds kent zal zeker met genoegen de kennis hernieuwen; die hem nog niet kende wellicht aan het einde mij danken, dat ik hem dezen avond in interessant gezelschap gebracht heb. En wie daarbij een even goed verstaander als een opmerkzaam hoorder mag wezen, — ziet, ik loop mij zelven en u niet vooruit, maar bijna zou ik durven voorspellen, dat het hem straks allerminst aan stof tot denken ontbreken zal over veel en velen, wie weet, ook over zich zelven.

Den dichter, wiens lied wij beluisteren zullen, kan ik slechts met weinige woorden bij u introduceeren, want, oprecht gesproken, mijne eigene kennis aan zijn persoon en verdere werken is vrij oppervlakkig. Heiberg, wiens naam in Denemarken voor menig oor een dergelijken klank heeft als die van Lessing in Duitschland, werd in 1791 te Kopenhagen geboren. Reeds vroegtijdig uitmuntende door dichterlijken aanleg, maar tevens door zucht tot strengere studie, werd hij in 1817 na het verdedigen eener Latijnsche Dissertatie over de Spaansche tooneelpoëzie tot Doctor in de wijsbegeerte

bevorderd, en in 1822 te Kiel tot Docent in de Deensche taal en letteren aangesteld. Van dien tijd af verdeelde hij zijne krachten tusschen poëtischen en philosophischen arbeid, en zag zich in 1829 tot koninklijk tooneeldichter, en in het volgend jaar tot Hoogleeraar in de Logica, Aesthetiek en Deensche letterkunde te Kopenhagen benoemd, waar hij, na een onvermoeid en belangrijk litterarisch leven in Aug. 1861 overleed, door velen geëerd en betreurd.

Aan deze hand nu hebben wij, (behalve andere geschriften, ons alleen bij name bekend) de dramatische voorstelling te danken van de geschiedenis eener ziel na den dood; eene voorstelling, gelijk van zelf spreekt, niet geschikt noch ook bestemd om opgevoerd, maar alleen om gelezen en — overwogen te worden. Wij volgen dien afgescheiden geest op zijne omzwerving door verschillende gewesten der eeuwigheid, totdat hij aanlandt aan zijne eigene plaats. Het is de geest van een zeer alledaagsch mensch, door zijne vrienden officiëel betreurd, maar wien het verder ontbreekt aan eenig hooger levensbeginsel. Wij geven u het verhaal van zijn wedervaren, gedeeltelijk in dezelfde versmaat als van het oorspronkelijk stuk, hier en daar afgewisseld door eene enkele opmerking. Alleen gebruiken wij, nog meer dan de Deutsche vertaler, de vrijheid om nu en dan in te korten of weg te laten, inzonderheid in het derde gedeelte, wat uitsluitend voor Deensche ooren verstaanbaar of bijzonder belangrijk is. Laat de tijd het toe, wij wenschen ten slotte nog een en ander in het midden te brengen, dat aan de rechte opvatting en waardeering van Heiberg's zinrijk gedicht kan bevorderlijk zijn. Overbodig, hier nog bij te

voegen, dat het geen theologisch of kerkelijk, maareen vrij, litterarisch en humoristisch karakter vertoont, en slechts kan genoten worden door wie den gulden regel behartigt: „wie een dichter wil verstaan moet in 't land des dichters gaan.” Toen de kinderlijk vrome en naïeve Matthias Claudius eens het compliment van iemand ontving, die zijne schriften gelezen had, „dat hij daarom veel had moeten lachen,” antwoordde de trouwhartige Wandsbecker Bode met weemoedigen ernst: „en 'daarvoor had ik ze toch niet geschreven.” Ik geloof, dat hetzelfde zou kunnen betuigd en geantwoord worden, ten aanzien van Heiberg's dramatische voorstelling van de lotgevallen eener ziel na den dood.

Een koor van treurende vrienden opent de handeling.

Een waardig man is aan deez' aarde ontnomen,
 Hij is den weg van alle vleesch gegaan.
 Laat, vriendenrij, gerust uw tranen stroomen,
 En hef met ons het somber lijklied aan.
 Wat echtgenoot en vader was zoo teeder?
 Wat vriend zoo trouw, wat burger hem gelijk?
 Helaas, helaas, wij zien hem hier niet weder,
 Hij leeft omhoog in 't stille geestenrijk.
 O zalig hij in gindsche hemelstreken!
 De priester zei 't, en — wie die 't loochnen zou?
 Komt, broeders, laat een kostbaar praalgebouw,
 Uit aller beurs gesticht door vriendschapstrouw,
 Op 't aardsche graf van zijne deugden spreken!

Op dat koorgezang wordt de pasbegravene wakker,
en komt van lieverlede tot bewustzijn der groote ver-
andering, die met hem heeft plaats gegrepen.

Wat lierelarums langs mijn ooren?
Wat hoor ik? 't is niet aan te hooren.
Hé vrouw, hé holla, Emilie,
Doen dat de kind'ren? Anders, wie?
Misschien zoo'n ak'lige orgelman,
Dan ga hij heen, zoo snel hij kan,
Naar andrer deur, dat is mijn wil.
Maar houdt hem hier in Gods naam stil
Met zijn geplaag. Ik voel mij zwakker,
En lig toch alle nachten wakker.
Maar, hemel, hoe? Niet in mijn ledikant!
Als d' armste schooier van het land
Lig ik hier neer op niets dan aarde.
Dat deed mijn vrouw! O, 'k vind u straks, mijn waarde!
Laat zien, of ik mij nog wat op kan geven,
Nu — ja, het gaat. Wat moet ik nu beleven?
Van schrik en angst verga ik!
'Br! op een kerkhof sta ik!
En voor een Monument, zoo schoon en prachtig,
Zoo'n luxe is mij bijna wat al te machtig.
Wat daar mag staan? Laat zien: „hier rust in vrede.”
Hoe, wat, heb ik daar mijnen naam gelezen?
Hoe kan dat mogelijk wezen?
En toch, 't staat hier ter stede,
En elke letter schijnt op nieuw te staven,
Dat ik, ik-zelf daaronder werd begraven.
Zoo ben ik dan toch dood! Nu, 't mag zoo wezen,
Dat einde toch heeft ieder mensch te vreezen.
't Is, dunkt mij, best niet lang te redeneeren

En nu terstond ten hemel in te keeren,
 En tot mijn rusten in te gaan.
 Zie 'k niet daar ginds de poort reeds openstaan?
 O wis, en daarbij ook een dorpelwachter.
 Dát treft. Ik kom er nu zoo daadlijk achter,
 Dat ik niet dwaal op een verkeerde baan.
 Hé, goeden dag, mijn vriend, och, zeg mij dra,
 Is dit het Hemelrijk, waarvoor ik sta?

PETRUS.

Meer achting, vriend, voor Petrus zou betamen!

DE ZIEL.

Ach, 'k moet mij om mijn onbeleefdheid schamen,
 Maar weet, ik ben hier vreemd, mijnheer!
 'k Was hier nog nooit, 'k verklaar het op mijn eer.
 In zoo'n geval is 't lichter te verschoonen,
 Wanneer men zich vergist in de personen.
 Maar o wat vreugd, dat ik u hier ontmoet,
 Want, 'k zie nu klaar, mijn weg was dan toch goed.
 Kom, laat de poort mij ingaan, ras en blijde,
 Ik zie, gij hebt den sleutel aan uw zijde.

PETRUS.

Toon dan maar vóoraf uw bewijs
 Van aanspraak op het Paradijs.

DE ZIEL.

Bewijs? Dat 's klaar. Gij ziet, ik ben gestorven..

PETRUS.

Doch daarmee is uw recht nog niet verworven.

DE ZIEL.

Op aarde zeggen toeh de wijzen
Dat hier de dooden weêr herrijzen.

PETRUS.

Gewis, doch daar is nog een ander oord,
Dan dat men intreedt door deez' poort.
Wie heeft u zekerheid gegeven,
Dat hier uw plaats is?

DE ZIEL.

Wie in 't leven
Rechtschappen was en goed voor iedereen,
Die heeft ook recht ten hemel in te treên.

PETRUS.

En waart gij dat?

DE ZIEL.

Ik zou het waarlijk hopen.
Ik deed genoeg om 's hemels gunst te koopen.
Ik heb mij als een eerlijk man geweerd,
En nooit mijns naasten goed begeerd.
'k Gaf elk het zijne, deed vrij goede zaken,
Doch zorgde altijd, niet in de schuld te raken.
Ja, laat nog zelfs wat achter bij mijn sterven.
Mijn weduw zal het noodigste niet derven.
En zoo zij stil, gelijk ook voegt, wil leven
Na mijnen dood — en meer is overbodig —
Dan heeft zij haar pensioen niet eenmaal noodig,
En mag 't gerust der leege staatskas geven.

PETRUS.

Heel wel, doch niet genoeg om 't Godsrijk in te gaan.
Gij moet althans vooraf een enkle proef doorstaan.

DE ZIEL.

Wat hier nog, waar de hemel wordt ontsloten?

PETRUS.

Wees welgemoed! Gij hebt veel lotgenooten.

DE ZIEL.

Maar heb ik dan in 'slevens tegenheden
Niet reeds beproevingen genoeg geleden?
Ik dacht voor vast, dat als de doodsklok bromt,
Het einde der beproevingen ook komt.

PETRUS.

Ik kon reeds vaak ontdekken
Hoe noô de mensch zich uit zijn waan laat wekken.
Slechts enklen mag 't gebeuren
Den kortsten weg te gaan naar 's hemels deuren.
De meesten hebben, eer zij voorwaarts streven,
Nog éene daad bedreven,
Waardoor zij hun oprechte vroomheid staven
En toonen aan wat God zij 't harte gaven.
Ik heb het recht om wie zich laat gezeggen
Naar 't mij behaagt, een vuurproef op te leggen,
Deez' dit, dien dat. Dus, om niet lang te toeven
Noch u voorts noodloos te bedroeven,
Zeg ik u daadlijk, hoor mij aan,
Wat taak nog eerst dient afgedaan.

Gij zult naar Palaestina u begeven:
 De moeite is toch van nul en geener waarde,
 Want eindloos lichter dan op aarde
 Kunt gij op vlugge wiek thans voorwaarts streven.
 Begin te Nazareth, waar Gabriël
 Aan Jozefs bruid deed hooren Gods bevel.
 Ga dan te Bethlehem de kribbe groeten,
 Volg stap voorstap het spoor van 's Heilands voeten.
 Herhaal zijn wandling op het levenspad,
 Dat Hij weleer als vreemding hier betrad.
 Zijn daaglijksch voetspoor hier beneden worde
 Door u gedrukt, maar juist in zulk een orde,
 Als tot des Heeren glorie
 Geboekt staat in de heilige historie.
 Ook moet gij steeds bedenken
 Wat al herinnering die plekken schenken.
 Dus: volg uw Heer, die naar Egypte vliedt.
 Keer dan met hem naar Sions hoogten weder,
 Kniel in den tempel, waar men offert, neder
 Terwijl gij Simeon en Hanna ziet.
 Toef dan in 't stille Nazareth;
 Volg daarna weêr des Meesters tred,
 Waar Hij voor 't eerst in feestgewaad
 Op 't Paaschfeest naar de hoofdstad gaat.
 Daarop Jordaanwaarts heêngesnelde,
 Zijn doop is helder voorgesteld,
 Dan naar de heilige eenzaamheid,
 Waar Hem de Satan strikken spreidt.
 Dan naar Kapernaüm weêr heen.
 Zijt gij zoover Hem nagetreên,
 Fluks Galilea doorgereisd.
 Samaria, Judea wijst
 U verder 't spoor, dat gij moet gaan.

Maar volg vooral getrouw zijn baan,
 Hetzij het berg- of zeewaarts ga.
 Ook naar het land van Gadara,
 En naar het stil Bethania.
 Vergeet ook Naïn, Sichem niet
 Noch het Fenicisch grondgebied.
 Noch Kana, dat in Galilea
 Gelegen is, noch Caesarea,
 Waar Hij mij deze sleutels gaf.
 Grijp dan op nieuw getroost den staf
 Om ook zijn laatste reis te maken,
 Naar Salems hooge tempeldaken.
 Van Jericho naar Beth-phagé,
 Van waar Hij, als een Vorst van vreë,
 Vooruittrekt langs een pad vol palmen,
 Terwijl alom Hosanna's galmen.
 Woon 't reinigen des tempels bij;
 Ga daarna 's avonds, als eens Hij,
 Ten tempel der aanbidding op,
 Ontsloten bij d' Olijfbergtop.
 Trek door het donker Kedrondal;
 Kniel in Gethsemané vooral.
 Geen K a j a p h a s voorbijgegaan!
 Dan wijst de donkere lijdensbaan
 Zich voorts van zelf. Ga stipt haar na.
 P i l a t u s, Galilea's Vorst,
 Den Kruisberg, waar Hij 't zwaarste torscht,
 Het Graf. Beween daar al uw zonden;
 Doch zie, hoe 't ledig wordt bevonden,
 En volg des Overwinnaars spoor,
 Naar Emmaüs heen, de vlakke door.
 Terug, waar bij gesloten deuren
 Nog altijd zijn Apostlen treuren.

Gehoord hoe ras één woord des Heeren
 Dien rouw in vreugde doet verkeeren.
 Nu voor het laatst naar Galilea mede,
 En dan herdacht den laatsten groet van vrede,
 Waarmeê Hij eindlijk van de zijnen scheidt
 En henenvaart in heerlijkheid.
 Zóó is 't genoeg. Hebt gij dien weg betreden,
 Dan zijt gij rijp voor 's hemels zaligheden.
 Gij zijt dan zoo gesterkt in 't vroom gelooven,
 Dat gij als burger wonen kunt hierboven.
 Zoodra gij keert, gij kunt er vast op hopen,
 Dan sluit ik u des hemels poorten open.

DE ZIEL.

Ach, kan ik met niets minder dan volstaan?

PETRUS.

Onmooglijk!

DE ZIEL.

'k Heb zoo lang al moeten gaan,
 En droomde reeds van rust. Nu weder zwoegen!
 Och, daarin heb ik waarlijk geen genoegen.
 Doch, moet het wezen, dat ik nogmaals zwerf
 En langs dien weg wat ik nu mis verwerf,
 — Ik heb er, op zichzelf beschouwd, niet tegen,
 Al reizend kan men leeren, allerwegen —
 Zend mij dan liefst naar één van die planeten,
 Waarvan wij nog zoo bitter weinig weten,
 Opdat ik moog' ervaren
 Of daar óók wonen groote menschenscharen.
 Of is het noodig, juist op aard te toeven,
 Waar 'k levenslang zoo vaak mij moest bedroeven,

Zoo hoor voor 't minst mijn smeeken,
 En zend mij naar d' Amerikaansche streken!
 Ik heb reeds lang begeerd
 Het land te zien, dat zooveel goeds ons leert,
 Waar men zoo vrij gelijk een vorst kan leven,
 En alles als met stoom ziet voorwaarts streven.
 Kort vóór mijn sterven was ik nog van zins
 Te scheep te trekken naar dat oord daarginds
 Met iemand, die het waagstuk óók zou wagen.
 Doch 't kon er niet toe komen in die dagen,
 Want ieder raadde om strijd den tocht mij af.
 't Was mogelijk goed, dat ik gehoor hun gaf,
 Want schipbreuk, plundring of bandieten zijn niet lekker.
 Maar thans, 't gevaar heeft uit; 't verlangen spreekt; ik trek er,
 Zoo gij 't vergunt, nu zonder uitstel heen.
 O dat uw woord mij déze gunst verleen!
 Ik hoop dan meer beschaafd hier weêr te keeren
 En rijp te zijn voor 't koninkrijk des Heeren.

PETRUS.

Ik kan u niet vernoegen;
 Gij moet u naar den wil des hemels voegen,
 En trouw des Heilands baan op nieuw doorzwoegen.

DE ZIEL.

Maar word niet boos, Heer P e t e r!
 Ik vrees . . . wie weet, 'k vergeet er
 Licht meer dan één der plaatsen, die gij noemt.
 Zeg, ben ik ook in dat geval gedoemd
 Om weêr op nieuw van meet af aan te vangen?
 'k Raak in de war; gij zult toch niet verlangen,
 Dat ik geen enkel plekje oversla,
 En stiptlijk naar uw naamlijst voorwaarts ga?

PETRUS.

Maar immers kent gij 't pad, dat Jezus ging,
Toen Hij eens leefd' als sterveling?

DE ZIEL.

Ja, zoo ten naaste bij, doch niet nauwkeurig.

PETRUS.

Alleen ten naasten bij? Wel, dát is treurig.
Weet gij niet eens des Heilands levensgang?

DE ZIEL.

Wat zal ik zeggen? Ach, 't is reeds zoo lang,
Dat ik als Lidmaat werd geconfirméerd,
En wat ik in die dagen heb geleerd,
'k Beken, ik heb het slecht gerepeteerd.
't Godsdienstig onderwijs moest beter wezen,
't Laat veel te wenschen over. 'k Zou schier vreezen,
Een knap catechisant schiet nog te kort,
Wanneer zooveel gevorderd wordt.

PETRUS.

Ik zie, gij hebt er weinig aan gedaan.

DE ZIEL.

Doch, komt het er dan nu ook juist op aan
Dat alles systematisch aan te kweeken
En met chronologie zich 't hoofd te breken?
Wat maakt een enkle kleinigheid? Zoo iets
Doet wel beschouwd, ter zake niets,
Als men slechts diep genoeg mag binnendringen
In 't grootre, in den geest van deze dingen.

PETRUS.

Den geest? Het zij dan zoo; op hoop van slagen
 Wil ik mijn eisch, zooveel ik kan, verlagen.
 Vergun m' u naar dien geest der leer te vragen.

DE ZIEL.

Ik bid u, spaar m' een proef, die, vrees ik, nooit gelukt!
 Waar werd ooit geest naar eisch in woorden uitgedrukt?

PETRUS.

En toch, „het Woord was God!”

DE ZIEL.

't Is waar, ik was 't vergeten.
 'k Heb anders dézen tekst toch sinds mijn jeugd geweten.
 Alleen, slechts allegorisch
 Versta ik haar, want dit staat toch historisch
 Wel vast: de doode Letter en de Geest
 Zijn altijd met elkaâr in strijd geweest.

PETRUS.

Op aarde zie ik, gunt men zich de vrijheid
 Om z' af te scheiden. Doch in Gods nabijheid,
 Hoe meer de Geest daar komt tot volle klaarheid,
 Te meer veréént hij zich met 't Woord der waarheid.
 Kunt g' uw gedachten niet in woorden uiten,
 De hemel sluit met volle recht u buiten.

DE ZIEL.

Dàt wordt benauwd. Hoe best er uit te raken?

PETRUS.

Welaan, ik vraag slechts de allerklaarste zaken.
 Wil m' een begrip van 't Evangelie geven!

DE ZIEL.

„Gij zult niet stelen;” alzo staat geschreven.

PETRUS.

Maar dat 's geen blijde boodschap, dat 's een wet;
'k Ben op een Evangeliewoord gezet.

DE ZIEL.

Ook dit nog: allen moeten trouw hun plichten
Voor God, zichzelf en elkaâr verrichten.

PETRUS.

Aan God althans hebt gij uw plicht ontzegd,
En nooit u op zijn kennis toegelegd.

DE ZIEL.

Maar God is ondoorgrondlijk, hoord' ik leeren
Aan allen, die wat meerder licht begeeren.

PETRUS.

Wat wilt gij dan bij ons? Waarom toch spaart
g' U zelf den weg hierheen niet, o gij dooden,
Tot God, als God zich toch niet openbaart?

DE ZIEL.

Wel daarom juist is 't licht te meer van noode!
Omdat w' op aard als arme blinden droomen,
Wil men omhoog tot volle klaarheid komen,
En hoopt hier con amore te doorgronden,
Wat nooit heeft in ons brein een plaats gevonden.
Ja, velen gaan zoo verre
Van uit te zien naar een' of andre sterre,
Waar z' aan méér licht en hooger vreugd zich wennen,
En eindelijk God (maar nu volkomen!) kennen.

PETRUS.

Genoeg, gij dwaas! wat ijdel kinderstreven
 Al hebt gij heel uw leven
 Den Keizer, wat des Keizers was, gegeven,
 Gij hebt aan God onthouden
 Talenten, die zijn handen u betrouwden.
 Ontwijk dit zalig oord,
 Nooit opent zich voor u des hemels poort.

DE ZIEL.

En ik, die hoop had hier nog uit te blinken,
 Ik moet dan in een jammerpoel verzinken?

PETRUS.

Gij gaat, waarhenen uw geloof u brengt!

DE ZIEL.

Wanneer dán God slechts in zijn gunst gehengt...

PETRUS.

Wees onbezorgd! uw voeten
 Gaan naar de plaats, waar vrienden u ontmoeten.
 Houdt gij het pad langs dezen kant,
 Dra vindt g' een Hof aan d' oeverrand.
 Daar wonen zij, die lang vóór Christus' dagen
 Als brave Heidnen leefden
 En naar de deugd steeds streefden.
 In hunnen kring moogt gij een plaatsje vragen.
 't Is waar, een hemel valt dan niet te hopen,
 Doch 't aardsche paradijs sluit daar zich open.
 De koeltjes zweven door de rozelaren,
 Het zon- en maanlicht speelt er door de blaren.

Vaak ruischt u daar, langs lommerrijke wegen,
 De toon der schoonste Grieksche liederen tegen.
 Men viert er schoone feesten,
 Omgeven door een stoet van blijde geesten,
 Die zich met loof omkransen;
 Men ziet er schoone maagdenrijen dansen . . .

DE ZIEL.

Dàt zou mij heerlijk lijken!
 Voor zulk een raad moet ik u dankbaar wezen,
 Want van die plek had ik nog nooit gelezen.
 'k Had anders nooit zoo'n ongeduld doen blijken,
 Daar zulk een oord, ik wil het gul belijden,
 Mij veelmeer dan uw hemel zal verblijden.

PETRUS.

Men spreekt, gelijk men denkt.
 Waartoe nog meer gestreden?
 Rep liever uwe schreden
 Om derwaarts heen te gaan. Want zie, het daglicht zwenkt.

DE ZIEL.

Gij hebt gelijk. Zoo ras ik kan,
 Wil ik dan derwaarts streven.
 Doch gij, o edeldenkend man,
 Die mij deez' raad woudt geven,
 Aanvaard nog eerst mijn warmen dank!
 Ik wijd u dien mijn leven lang.
 Vaarwel, nu moeten wij toch scheiden.

PETRUS.

Vaarwel, mijn vriend, moog' u 't geluk geleiden!

Hier, aan het eind van het Eerste deel der handeling blijven wij een oogenblik staan, om ons rekenschap van den ontvangen indruk te geven. Doch zijn er wel veel woorden noodig, om den diepen ernst der voorstelling onder het humoristisch kleed te onthullen? Dat ontwaken van den geest tot volle waarheid en werkelijkheid, tegenover de illusiën eener louter wereldsche vriendschap; dat ontwaken tevens van de oude zonden en passieën; die indolentie, die duidelijk toont, dat de dood alleen de uiterlijke gesteldheid, maar niet het hart heeft veranderd; die naïviteit, die meent, dat het genoeg is gestorven te zijn, om ook recht op den hemel te hebben, en eerst trapsgewijze ontzuurd wordt, zij zijn in deze voorstelling diep treffend, en tegelijk — ontzaglijk waar. De optreding van Petrus als dorpelwachter kan alleen bedenkelijk voorkomen aan wie de vrijheid der dichterlijke inkleeding naar een kerkelijk dogmatischen maatstaf beoordeelt. Dit blijkt bovendien, en het verheft de voorstelling boven de traditioneele: Petrus bewaakt de poort wel, maar hij laat eigenlijk den doode zijn lot persoonlijk beslissen, en dwingt hem zijn eigen vonnis te vellen, door hem zijne ongeschiktheid voor den hemel op telkens kleiner schaal te doen inzien. Nog wordt de gelegenheid tot eene proef opengesteld, maar vooral, opdat de doode, door zijne houding tegenover die proef, zichzelf zal openbaren en — oordeelen. De zinrijke eisch van den tocht naar Palestina is duidelijk. De ziel had op aarde haren wettigen heer moeten volgen; had zij dat gedaan, het was goed geweest. Zal zij het nu nog willen of kunnen? Neen, want eigenlijk heeft men het levensbeeld des Heilands niet klaar voor den geest; moet men reizen,

men wil liever Amerika, dan Palaestina bezoeken, want men is in den grond van zijn hart Materialist. De letter der bloot werktuigelijk aangeleerde waarheid heeft men niet onthouden, den geest niet gevat, omdat men zich eigenlijk voor geen der twee interesseerde. Zoo weinig is er van den geest des Christendoms, waarachter hij zich verschuilt, in den onnadenkende overgegaan, dat hij Wet en Evangelie verwacht, en duidelijk toont, dat hij slechts eenige klanken van alledaagsche Moraal heeft begrepen. Dat is zijne kracht, zoo hij er nog eene heeft, maar dat is ook de sleutel tot zijne eigengerechtigheid, die zich met vergulde ongerechtigheid paart, en hem niet eenmaal erg ongerust kan doen worden, hoe slecht zijne kansen ook staan. Steeds gemakkelijker worden de vragen, steeds sterker komt de onkunde uit. Eindelijk moet hij-zelf beseffen, dat hij niet geschikt is voor het geluk, waarop hij in stilte gerekend heeft, en 't is hem een wezenlijke uitkomst, waar hij van een minder geestelijken, meer zinnelijken hemel verneemt, een hemel van brave heidenen, waar veredeld zingenot in de schoonste vormen hem wacht. Dat lijkt hem eigenlijk veel beter, dan het heil, dat hij zich thans ziet ontzegd, en daarom weet hij ook spoedig in zijn gemis zich te schikken, want onze vriend had alleen op den hemel gehoopt, omdat hij toch onmogelijk altijd op aarde kon blijven. Of hij aan de lagere, zedelijke voorwaarden van den ingang in dien buitenchristelijken, maar nog betrekkelijk gelukkigen kring kan voldoen — de twijfel komt nu evenmin als straks bij hem op. Van den bode des gericht's neemt hij met een verruimd gemoed als van zijn wel-doener afscheid: hij gaat nu naar een kring, waar juist

een man als hij zich op zijne plaats zal gevoelen. Zeker vindt hij dan ook niets onrustwekkends in het symbolisch verschijnsel, dat bij zijn vertrek „de dag al verder en verder verdwijnt,” en vat evenmin den diepen zin van het „vaarwel,” dat Petrus hem toeroept. Daar gaat hij heen van de deur des Hemelrijks, om nog eenmaal zijn geluk in een oneindig lager, maar nog altijd begeerlijke sfeer te beproeven. Doch -- wij zouden hem zelve vergezellen.

II.

Wij worden thans door den dichter in eene soort van tusschentoestand verplaatst, noch hel, noch hemel in den eigenlijken zin van het woord. Een denkbeeld waarvan wij de betrekkelijke waarheid en waardij natuurlijk hier niet bespreken kunnen, doch waarbij de kenner van Dante zich herinnert, dat het in gewijzigden vorm ook bij dezen wordt aangetroffen, niet in het Purgatorium, maar in eene soort van Elysium, waar Virgilius van zijne kunstgenooten der klassieke oudheid gehuldigd wordt, en in wel niet volmaakten, maar toch zeer dragelijken, bijna gelukkigen toestand allen bijeen zijn, die buiten hunne schuld de zegeningen des Christendoms, en daarmede tevens de hoop der hemelsche gelukzaligheid misten. Ook Heiberg denkt zich zulk eene verzamelplaats van niet herboren, maar toch ook niet stelselmatig afkeerige en vijandige geesten, en plaatst ook aan den ingang daarvan, gelijk aan dien van den hemel, een wachter. Hij kiest daartoe, zeer eigenaardig, Aristophanes, den prins der

Grieksche blijspeldichters, wiens bloeitijd ruim vier eeuwen voor Christus viel. De dames moeten weten, de heeren zich herinneren, dat deze Aristophanes daartoe bij uitstek geschikt was, om meer dan éene reden. Een edel karakter, even rijk aan gevoel als aan vernuft, trad hij tijdens den Peloponesischen oorlog, te midden van het toenemend bederf zijner dagen, als krachtig handhaver van deugd en rechtvaardigheid op, maar geeselde tevens met de roede der scherpste satire de dwaasheden en zonden der menschen, terwijl hij bovenal de Demagogen en Sophisten zijner eeuw op allerlei wijze aan de openbare minachting prijs gaf. Dit laatste had hij o. a. gedaan in zeker stuk, „de Wolken” genaamd, doch daarin tevens op onbarmhartige wijze den spot gedreven met Socrates. Van dien oogenblik af aan stonden natuurlijk die wijsgeer en die dichter als antipoden tegenover elkander, en wie zich vriend van Socrates toont, kan er op redenen, dat hij in een kwaad blaadje bij Aristophanes komt. Evenzeer is deze gebeten op sommige geleerden, die naar zijne meening aan de reeds genoemde „Wolken” geen genoegzaam recht lieten wervaren, of het stuk op verkeerde wijze verklaarden. Voor dezen — Rechter niet, want ook hier moet de afgescheiden geest zichzelve richten, maar voor dezen Wachter moet onze wandelaar zich als nu komen voorstellen, nadat hij pas door Petrus is afgewezen. Zal het hem ditmaal beter vergaan? Ik vrees, want van de vierschaar der genade komt hij thans voor die der wettelijke rechtvaardigheid. Aristophanes is anders juist niet kwaad, hoezeer wat ondeugend geluimd. Hoort hem zingen:

ARISTOPHANES.

't Is voorwaar nog lang zoo kwaad niet
 Aan t' Elysium te waken,
 Waar zoovelen steeds naar haken,
 Die men ginder langs de straat ziet.
 Menig trotsche kerkverachter
 Klopte aan onze poort reeds aan.
 Ieder onzer mag als wachter
 Op zijn beurt een week hier staan.
 Nu is 't mijn beurt! 'k Heb de macht
 Hier van sluiten en ontsluiten,
 En ik geef nauwkeurig acht.
 Menig blijft er zeker buiten.
 Heden reeds drong ik een Heer
 Rector zich weêr weg te pakken.
 Philologen, op mijn eer,
 Mogen allen af gaan zakken.
 't Heet, zij zoeken attisch zout,
 Dwaas, wie op zijn wijsheid bouwt!
 'k Zal ze spoedig expediëeren.
 'k Laat ze zonder troost hier staan,
 Als zij aan den arbeid gaan
 En mijn Stuk commentariëeren.
 Doch — wat moet die wandelaar,
 Die daar ginds komt aangetogen?
 Wis bedriegen mij mijn oogen,
 Of hij lijkt als op een hair
 Naar een filosofisch denker,
 Als zoo pas nog heënging daar.
 Hei daar, landsman!

DE ZIEL.

Wel wat henker!
 Wat jaagt gij m' een schrik op 't lijf
 Hier in dit zoo stil verblijf!

ARISTOPHANES.

Zeg, wat zoekt gij? Spreek toch op

DE ZIEL.

Ach, ik hoopte hier den top,
 Van mijn' wenschen te bestijgen,
 En eens eindlijk rust te krijgen,
 Als 'k aan gindsche voorpoort klop.
 Petrus zei: hier moest ik wezen,
 Waar de Heidnen, die God vreezen,
 Nimmer logen, nimmer stalen,
 Vrij en rustig ademhalen.
 Hier, in 't zalig zielenland,
 Aan den schoonen oeverkant,
 Waar zij altijd feesten vieren,
 Schertsen, zingen, drinken, zwieren,
 Waar zoo menig lieve maagd
 Door haar dans het hart behaagt.
 Kortom, 'k wenschte dáár te zijn.
 Waar zij zóo hun tijd passeeren
 Zonder aardschen nood of pijn.

ARISTOPHANES.

Kent gij Grieksch?

DE ZIEL.

Ik durf niet zweren
 Dat ik 't ken.

ARISTOPHANES.

Latijn dan?

DE ZIEL.

Neen!

ARISTOPHANES.

Best!

DE ZIEL.

Gij moest mij condoleeren,
Want ik vrees: gij jaagt mij heen!

ARISTOPHANES.

Neen, ik meen 't; dát doet u voordeel.
Want, 'k besluit daaruit met recht:
Uw Syntaxis is niet slecht,
Als bij anderen. Naar mijn oordeel
Is ook d' uitspraak taamlijk goed,
Beter dan men vaak ontmoet.
Neem u toch vooral in acht
Voor grammatikale zonden,
Dan is 't voetspoor ras gevonden
Naar het oord, waar ik u wacht,
En gij leert de landstaal spreken
Zonder staam'len en gebreken.

DE ZIEL.

God zij dank! Dát is eerst prachtig:
Open fluks: Ik ben bereid.

ARISTOPHANES.

Maar geduld! Gij hebt den tijd.

DE ZIEL.

Ach, vergeef, 'k verlang zoo machtig.

ARISTOPHANES.

Gul gezegd, die haastigheid,
Zij behaagt mij lang niet krachtig.

Dus — geduld nog. Laat ons praten!
 Geef mij eerst de reden aan,
 Die u herwaarts heen deed gaan.
 'k Mag u zóó niet binnenlaten.
 Die niet eenmaal Grieksch verstaat
 Hoort hier niet, mijn beste maat.

DE ZIEL.

Ach, gij doet mij waarlijk beven;
 En pas zegt ge: 't was zoo goed?

ARISTOPHANES.

Ja, maar meld toch, wát uw voet
 Drijven kon naar deze dreven?
 Trekt u zoo onze Oudheid aan?
 Voelt ge 't hart voor Hellas slaan?

DE ZIEL.

'k Heb, mijnheer, nooit gestudeerd.
 Maar, van d' aanvang van mijn leven
 In den handel mij begeven.

ARISTOPHANES.

Jammerlijk, en gansch verkeerd
 Geeft gij antwoord.

DE ZIEL.

Al mijn leven
 Ben 'k nog nooit zoo gevexeerd.

ARISTOPHANES.

Wat bij ons ook 't meest u passe,
 Noem het! Kunst? Philosophie?

DE ZIEL.

Wis en drie!

Ik bezocht de handelsklasse.

ARISTOPHANES.

Dat ontsluit de deur nog niet.
 Noem mij uit de gansche masse,
 Die Athene en Rome biedt,
 Kunstnaars en geleerden samen,
 Helden van de school of 't lied.
 Minstens dan toch één der namen,
 Die u lokt hier in te gaan.

DE ZIEL.

Ach, al weder een Examen
 Moet ik arme hier doorstaan?

ARISTOPHANES.

Voeldet g' ook verlangen gloeien
 Naar die groote mannen, die
 Door de macht van hun genie
 Nog het late nakroost boeien?
 Is 't H o m e r u s ook geweest,
 Die het hart u heeft betooverd,
 Of — heeft P l a t o 's reuzengeest
 U geheel voor ons veroverd?

DE ZIEL.

Ja, ik plag met lust te lezen
 't Boek van de geschiedenis.
 Wat daaruit nog bruikbaar is
 Maakte ik mij ten nut voor dezen.
 Maar als ik het zeggen mag,

'k Lees nog ruim zoo lief de kranten;
 'k Vind daar Nieuws van alle kanten,
 Al de snuffjes van den dag.
 Nochtans houd' ik wel in weerde
 Wat ik meê van de Oudheid leerde.
 Ja, ik schatte 't boven goud,
 Was 't maar niet zoo bijster oud.
 Dat mishaaft mij op mijn eer.
 Doch dán ga ik maar weêr denken:
 Al die wijze mannen schenken
 Ons toch menig nutte leer,
 En durf ik mij onderwinden:
 Eén verzoek dan. Kan 't geschiên,
 Laat mij S o c r a t e s hier zien.

ARISTOPHANES.

S o c r a t e s kunt gij hier vinden.

DE ZIEL.

Och, laat mij toch tot hem gaan!
 Arme man, steeds blijft gij leven
 In mijn ziel. Moest gij niet sneven
 Door een gifkelk u gegeven,
 Van een volk, vol euveldaân?
 O die boeven van Athenen!

ARISTOPHANES.

Meng wat water in uw wijn;
 Voor mijn landslui, zou ik meenen,
 Mocht ge wat beleefder zijn!

DE ZIEL.

Nu, ik dacht...

ARISTOPHANES.

Wat dan?

DE ZIEL.

Ik dacht,

Dat 'k mocht spreken in dien trant,
 Daar toch een komediant
 Reeds in zijn tijd hem veracht,
 Ja bespot heeft! Socrates
 Kreeg van Aristophanes.
 Maar 't is waar. Der schoonheid macht
 Heeft hem tot zijn plicht gebracht.

ARISTOPHANES.

Wat, der schoonheid macht? Dat 's leugen!
 Zeg, wie heeft u zoo misleid?

DE ZIEL.

Neen, nu foft mij mijn geheugen
 Toch niet meer. Dat is gezeid
 In 't publiek, niet lang geleden.

ARISTOPHANES.

Och, heb toch de vriend'lijkheid,
 En verhaal mij op mijn beden,
 Wat deed die komediant?

DE ZIEL.

't Is niet zeer interessant.
 Waarom wilt gij daarvan hooren?

ARISTOPHANES.

Neen, spreek op, ik spits mijn ooren.

DE ZIEL.

Zoo ik u dan niet geneer,
Anders zwijg ik.

ARISTOPHANES.

Refereer!

DE ZIEL.

Nu dan! een theaterheld
Heeft de zaak dus voorgesteld: 6)
Dat deez' Aristophanes,
Vijand eens van Socrates,
Op diens dochter werd verliefd.
Door dien pijn in 't hart gegriefd,
Komt hij nu vol waar berouw
Tot den wijsgeer, zweert hem trouw,
Zegt: ik heb u kwaad gedaan,
Doch het zal nu beter gaan.
Geef uw oudste mij ter Bruid,
Dan zijn al die standjes uit.
Ik ben groot, en gij zijt groot,
Reik de hand m' als Bondgenoot!
Dan omhelzen zij elkaár,
En — men treedt naar 't Echtaltaar.

ARISTOPHANES.

Bij den Styx! Dat is indigne!
Handelde ik zoo?

DE ZIEL.

Gij?

ARISTOPHANES.

Ja IK.

Ik, die aan deez' deur 't consigne
 Heb, mij treft gij met dien hoon?
 Doch geduld, gij krijgt uw loon!

DE ZIEL.

Ach, hoe wordt mijn ziel geschokt!
 Hebt gij 't zélf niet uitgelokt?
 Spaar mij toch uw grimmigheid;
 Al wat ik daar heb gezeid
 Zag ik, bij mijn levensdagen
 Op 't tooneel van Kopenhagen!

ARISTOPHANES.

Kopenhagen noemt gij daar?
 O, dáar woont een kunstenaar,
 Van wiens wijdberoemden naam
 Op de vleuglen van de Faam
 Hier 't gerucht is doorgedrongen.
 O e h l e n s c h l ä g e r ! Dichtgenie,
 Dat ik u mijn hulde biê!
 Ook aan u, zijn evenknie,
 Groot tot zelfs in uw gebreken,
 Die het marmer kunt doen spreken.
 T h o r w a l d s e n , wie meldt uw lof?
 Aller luister schijnt gij dof!
 Komt gij waarlijk uit hún streken?
 Stondt gij waarlijk hun zóó na?

DE ZIEL.

Voor zoover ik al uw spreken
 Recht begrijp: mag 'k zeggen, ja!

ARISTOPHANES.

O, nu wordt mij alles klaar!
 d' oude zin voor 't Schoon en Waar
 Heeft op nieuw in uwe dagen
 Wortels bij uw volk geslagen.
 En gij-zelf zoekt, naar ik gis,
 Rijk gekoesterd door hun stralen,
 Hier het Rijk der Idealen,
 Zeg, mijn vriend, zóó was 't gewis?

DE ZIEL.

'k Bleef getrouw mijn part betalen
 Voor 't Museum.

ARISTOPHANES.

Ergernis!

DE ZIEL.

't Is niet ál te veel, ik weet het,
 's Jaars zes daalders stond ik af,
 Schoon een ander, gij vergeet het,
 Zeker nog veel minder gaf.

ARISTOPHANES.

Grijp gerust uw wandelstaf,
 En ga heen: in onze streken
 Wijst men uws gelijken af.

DE ZIEL.

't Is voorwaar niet uit te spreken,
 Wat men hier al door moet staan!
 Waar zal ik toch eindelijk blijven?

ARISTOPHANES.

Schilder mij uw aardsch bedrijven.
 Waarin hebt gij u bekwaamd?
 Kunt gij minstens spreken, schrijven,
 Als 't een echten Man betaamt?

DE ZIEL.

Of ik 't kan? Bij heel wat feesten,
 Meest in uitgelezen kring,
 Die den naam van Klub ontving,
 Toastte ik beter dan de meesten.
 In het Volksblad schreef ik vaak
 Anoniem. Dit in vertrouwen,
 Ik heb daarvan liefst geen spraak.
 Doch nu dien ik te gaan schouwen
 Waar ik in een ander oord
 Tabernakelen kan bouwen.

ARISTOPHANES.

Ziel! Ga naar de Helle voort.

Dat vonnis klinkt hard, maar het is ten volle verdiend, daar er nu niets anders meer overblijft, nadat de volslagen ongeschiktheid van onzen zwerver ook voor dezen lageren heidenschen, evenzeer als voor den hooger en christelijken hemel gebleken is. Hij behoort ook in dit land niet te huis, omdat hij de taal van het land niet kan spreken, en de zeden niet heeft geleerd. Ook zijne kunstmatige opgewondenheid over Socrates baat hem niets, want hij kent hem alleen van hooren zeggen, en haspelt de zaken op de jammerlijkste wijze dooreen. Toch is hij — en 't is juist

een bewijs van onverbeterlijkheid — niet verootmoedigd, maar diep gekrenkt in zijn trots, gelijk blijkt uit den Monoloog, waarmede wij hem den vertoornden Griek zien verlaten.

Die Monoloog vormt den overgang tot het derde gedeelte der handeling, waarvan men reeds den uitslag vermoedt. Deze ziel zal verloren gaan, maar verloren, dat is hier het treffende en tragische, niet om het bedrijven van een of anderen gruwel, maar om het volslagen gemis van alle vatbaarheid voor hooger levensontwikkeling; een gemis ten gevolge van eigen schuld, en dat bij ieder deel der handeling meer aan het licht treedt. Bovendien — het is een der verrassingen, die de dichter ons voorbehoudt, de hel is bij hem niet louter eene plaats van lichamelijke kwelling en pijniging, maar een oord, even geschikt voor dezen man, als hij er zich zelve geschikt voor toont. Ook aan den ingang van dit oord heeft hij een wachter geplaatst, een boozen, spottenden Geest, Mephistopheles, waarbij hem kennelijk Göthe's „Faust" voor de oogen stond. Bij dezen vindt de ziel een vriendelijker onthaal, dan bij Petrus of Aristophanes, die haar juist door de Waarheid tot zelfkennis leiden wilden, terwijl nu integendeel de Leugengeest optreedt, maar die toch weder, in den vorm van romantischen luim, de meest ontzagverwekkende waarheden uitspreekt. Doch zoo ver zijn we nog niet. Wij moeten eerst den wandelaar hooren en volgen, die zich ten tweedenmale op geen al te vriendelijke wijze de deur zag gewezen.

III.

DE ZIEL.

Dat in des levens moeitevolle dagen
 Een suppliant moet doorstaan veel ellend,
 Zoodra hij eens begon een gunst te vragen,
 Dat is een waarheid, overlang bekend.
 Wat helpt het, als men voor zijn recht wilt pleiten?
 Het zij men kruipt of flikflooit, lacht of treurt,
 Men hoort de deur zich voor den neus toesmijten,
 En zeggen: man, wacht maar gerust uw beurt.
 Doch wordt m' op aard ook dikwijls afgewezen,
 Zij doen 't voor 't minst nog vriendlijk en beleefd,
 Maar nooit sprak ik een vlegel nog voor dezen,
 Die mij zoo insolent bejegend heeft.
 Zoo'n ruwe vent, om zoo iets uit te kramen!
 „Ter helle voort,” zoo sprak hij, norsch en gram.
 Een man van smaak zou inderdaad zich schamen,
 Als zulk een woord hem op de lippen kwam.
 Beschaving schijnt hier nog niet veel te wezen,
 Gelijk die heerscht op aarde sedert lang,
 En die hier toeft heeft waarlijk wel te vreezen
 Dat zijn kultuur zal gaan den slakkengang.
 Men huldigt hier een hol Idealisme,
 Maar weet men van Realiteiten wel?
 En wie zegt bovendien, of 't Nepotisme
 Bij zulke knechts niet speelt zijn treurig spel?
 Men moest misschien hen met douceurs verstrikken,
 Zal men zich zien behandeld naar zijn zin,
 En wil men zich in zulk een dwang niet schikken,
 Men komt, al is men dood, niet eens er in.
 Een respectabel mensch zou 't nauw gelooven!
 Eerst wordt men met afzetterij gekweld

Bij zijn begrafenis op aard daarboven :
 Kost het nu in den hemel ook nog geld ?
 Dat schijnt wel zoo; 'k las 't althans bij mijn leven,
 Om veilig aan te landen na zijn dood
 Moest men een fooi aan seekren bootsman geven
 En seekren hond nog voedren met wat brood.
 Ook hier heerscht menig misbruik. Lang geleden
 Vernam ik 't reeds, doch 't is mij nu bekend.
 Laat mij in 's hemels naam maar verder treden!
 'k Raak toch wel éens uit die ellend.
 Wat zie ik? Opent zich daar ginds mijn vreugdezaal'
 O welk een heerlijk, schoon portaal!
 Zoo'n kunstwerk zag ik nooit nog staan.
 Wat vormen, vol van symmetrie!
 Een voetpad, breed genpeg voor drie!
 Dát lag gewis M a c A d a m aan.
 Zoo comfortabel als 't behoort!
 Kom, nu naar binnen door die poort,
 Zoo hier althans geen ruw portier
 Of wel een blaffend mormeldier
 Mij aanpakt, brullend: ga weer weg!
 Neen, 't lukt. Geen angstig overleg
 Was noodig. 't Is hier ruim genoeg.
 Geen ziel, die naar zijn paspoort vroeg.
 'k Moet zeggen: dát is liberaal.
 Doch laat mij nu dit fraai portaal,
 Eer 'k verder treed, bekijken gaan.
 Licht zal er wel een opschrift staan
 Aan d' andren kant: ik lees het vlug,
 En kan dan altijd nog terug,
 'k Moet weten, wat dit hier beduidt.

MEPHISTOPHELES.

Men kan hier in, maar niet weer uit.

DE ZIEL.

Uw dienaar!

MEPHISTOPHELES.

Ga, waar 't u behaagt,
 Gij wordt hier nergens weggejaagd.
 Kies u gerust de liefste plek,
 En vestig er uw woonvertrek.
 Door deze poort staat d'ingang vrij,
 Elk wordt ontvangen zooals gij.

DE ZIEL.

Hier gaat het mij naar hartelust,
 'k Zocht waarlijk lang genoeg naar rust.

MEPHISTOPHELES.

En de gastheer alhier heeft zijn tijd
 Steeds geheel aan zijn gasten gewijd.
 En wou mooglijk een gast voor plezier
 Eens naar buiten, hij dwingt u : blijf hier.

DE ZIEL.

Dit schijnt dus zeer gastvrij een Rijk?

MEPHISTOPHELES.

Onze liefde is voor allen gelijk.

DE ZIEL.

Ook naar kennis wordt hier niet gevraagd?

MEPHISTOPHELES.

Neen, een ieder komt in, wien 't behaagt.

DE ZIEL.

En geen proef moet men eerst ondergaan?

MEPHISTOPHELES.

Neen, voor allen is even ruim baan.

DE ZIEL.

Dat is heerlijk en schoon, inderdaad!

MEPHISTOPHELES.

Ja, niet waar, dat is goed, kameraad?
 Hebt gij nooit naar de kennis gesmacht
 Van wat iemand vóór gisteren dacht,
 Waart gij steeds met het Heden vernoegd,
 Wees dan blij, dat g' u hier hebt vervoegd,
 Want dan vindt gij uw kring hier gereed,
 Waar men niets van die voorwaarden weet.
 Zonder band volgt hier stonde na stond,
 Hier is vlakke, maar nimmer een grond.
 Hier is alles zelfstandig en vrij,
 Van wat kleur het oorspronkelijk ook zij.
 Men is vrij en gelijk in der daad.
 Hier is steeds een beginnende staat,
 Die, hoe alles ook voorwaarts zich dringt,
 Steeds het liedje van Aanvangen zingt.
 Omdat iedere stip van den tijd
 Zich alhier van den vorigen scheidt,
 Als de scheem'ring zich scheidt van den nacht,
 En slechts zoo nog wat goeds heeft gebracht.
 Dus begint hier de oneindige A,
 Doch de B sloeg men nimmer nog gaá.

DE ZIEL.

'k Vat niet...

MEPHISTOPHELES.

't Komt er weinig op aan.

Wat gij hoort, zult gij later verstaan.
 Hier is alles Zichzelf en diskreet,
 Maar tot continuatie gereed.
 Het woestijnbrood is hier onze spijs,
 't Is hier alles zoo glad als op 't ijs,
 En toch weder zoo hoekig en hard
 Als een scherpe Anapest voor den Bard!

DE ZIEL.

Anapest! wat is dát?

MEPHISTOPHELES.

In der haast

Hebt gij zélf pas uw toon zoo geplaatst.

DE ZIEL.

Dat 's fout. Ik wil hem anders zetten.

MEPHISTOPHELES.

Ja, doe het; niemand stelt u wetten.

DE ZIEL.

Wat gij mij zegt is schoon en goed,
 Doch iets wil mij nog niet behagen.
 En daarom ben 'k zoo vrij te vragen:
 Waarom men hier juist blijven moet?

MEPHISTOPHELES.

Dát, lieve vriend, zal ik u zeggen.
 Een oude wet stelt dit zoo vast,
 En 't is ook goed. Waarom het past,
 Is duidelijk. Wil slechts overleggen.

Hier, zei 'k u, is het eeuwig oord,
 Waar slechts van aanvang wordt gehoord,
 Maar daarom kan m' ook nooit terug,
 Want — achter d' Aanvang ligt geen brug.
 Dus — blijft men hier voor Eeuwigheden.

DE ZIEL.

Dat is iets anders, naar ik zie.

MEPHISTOPHELES.

Verstondt ge slechts Philosophie,
 Ik toonde u zonneklaar de reden.
 't Onmiddellbare is ons gebied,
 Zelfs d' Eeuwigheid ontsluit het niet,
 Voor háar toch is niets zonder grond.
 Maar hier blijft alles, wat het wás,
 Dus komt geen Eerst of Laatst te pas.
 Doch 'k zie met open mond u staan,
 Het schijnt u boven 't hoofd te gaan.
 Dus, man, steek daar een stekje voor,
 Men wordt er toch niet wijzer door.
 Slechts dit nog tot uw troost inclus:
 Men voelt bij ons zich zóo goed t' huis,
 Dat wie een dag hier heeft gesleten,
 Niet eens van heêngaàn meer wil weten.

DE ZIEL.

Dat 's waarlijk geen geringe lof.
 'k Verlang van zulk een land nog meer te hooren,
 Doch, eer het mij ten volle kan bekoren,
 Heb ik nog rijke vragensstof.
 Zeg toch: hoe slíjt men hier zijn levensdagen?
 Wat heeft men hier alzoo voor zijn behagen?
 Kan m' eten, drinken, soms een kaartje spelen,

Mag men ook nu en dan een dagblad zien?
 Of, wil m' als vreemdling goed zijn tijd verdeelen,
 Staat dan ook hier of daar soms aangeplakt
 Het nieuwste nieuws van Kunst of van Theater,
 Of van de Beurs, hoe 't alles rijst en zakt,
 En — doch vergeef den onbescheiden prater!

MEPHISTOPHELES.

Geneer u niet, al waren 't honderd vragen,
 'k Beantwoord ze allen even snel.
 Men leeft bij ons ten naastenbij zoo wel
 Of kwalijk, als — in d' aardsche levensdagen.
 Men zet het oude leventje steeds voort,
 En heeft het Alledaagsche u meest bekoord,
 Gij zult ook wel te huis zijn in dit oord.
 't Is juist zoo, als bij u.

DE ZIEL.

Wel, dat is heerlijk!
 't Was, wel is waar, mij wel nog zoo begeerlijk,
 Wanneer 't wat beter dan op aarde was.
 Dat zegt men toch, en 'k dacht dus: op het pas,
 Dat eens de dood mijn aardsche boei komt slaken
 Begin ik een veel beetre vreugd te smaken.

MEPHISTOPHELES.

Men zegt zooveel. Gij staat nu zelf aan 't punt,
 Waar gij de waarheid vinden kunt.
 Beslis dus zelf, maar — onbevangen,
 Te veel moet gij hier niet verlangen,
 Want, stelt g' uw eischen al te hoog,
 't Waar mogelijk, dat uw uitzicht u bedroog.
 Doch mengt gij slechts wat water bij uw wijn,

Dan zult gij toch zeer wel tevreden zijn.
 Verlangt gij hier uw liefste dischgerecht,
 Zooveel gij wilt, het wordt u niet ontzegd.
 Doch dat men 't u juist beter klaar zal maken,
 Dan men het u op aarde gaf te smaken,
 Zietdaar, wat ik u niet beloven kan :
 't Waar ook wat veel geveegd, mijn goede man.
 Gij treft uw daagschen wijn hier aan,
 Sigaren ziet g' er nevens staan,
 Zooals gij daaglijks placht te rooken.
 Niet beter wel, dat 's afgesproken,
 Maar ook niet erger, dat 's al veel,
 En dat blijft zoo uw eeuwig deel.
 Beurs is er, klubs zelfs bij de vleet,
 Journalen, ellen lang en breed,
 Uw lievlingsblad ligt ook daarbij.
 Doch denk niet, dat het beter zij,
 Dan 't werd geredigeerd op aarde;
 Die fondsen rijzen niet in waarde.
 Maar voorts, van iedere partij,
 Het centrum, rechter, linkerzij,
 Kunt gij hier al d' organen vinden,
 Met kost voor vijand en voor vrienden.
 Waartoe voorts alles opgeteld ?
 Zijt g' op een telegram gesteld,
 Hier brengt het telegraafgetoover
 U trouw de nieuwste tijding over.
 Elk' officieele handeling
 Wordt daadlijk kond aan onzen kring,
 En protocollen en petities
 En zelfs geconfiskeerde edities,
 Brochures alle steeds compleet,
 En, opdat ik toch niets vergeet,

Zelfs de stenographie tot uwen dienst gereed.

DE ZIEL.

Dat noem ik orde! Dat 's charmant!

MEPHISTOPHELES.

Ja, 't is iets heerlijks in ons land.
 Op dát punt leeft men zonder zorgen.
 Gij vindt er daaglijks, iedren morgen
 In een der uitgebreide zalen,
 De meesten uwer aardsche journalen,
 Van 't uitvoerigste blad tot het kleinste pamflet.
 Geleerde geschriften, romans en kritieken,
 Wel vaak oude kost, maar nieuw opgezet,
 Het zij dan uit origineele klieken,
 Of anders uit de vertalingsfabrieken.
 En nog iets, dat ik niet moet vergeten,
 't Is zeker voor u interessant om te weten.
 Op aarde, daar worden, schoon 't velen verveelt,
 De Nieuwsblaën zeer onregelmatig verdeeld.
 Dat maakt een verschil soms van ettelijke uren,
 Dat iemand z' ontvangt ná bevoorrechte bureen.
 Doch hier gaat dat alles zoo stipt en zoo snel,
 Dat het blad reeds verzonden is, eer men van 't vel
 Behoorlijk de Artikels kon af laten drukken,
 En zoo krijgt men steeds — onvoleindigde stukken.

DE ZIEL.

Dat 's knap, moet ik zeggen.

MEPHISTOPHELES.

Ook mij wil 't behagen.
 Men kan niet te vlug zijn in deez' onze dagen.

Het stamelend kind moet dien maatregel prijzen,
 Wijl daardoor de blaên in belangrijkheid rijzen.
 Doch 'k sprak van dit alles reeds meer dan genoeg.
 Wat verder mij nog uw belangstelling vroeg,
 Dat meld ik u gaarne. Hier zijn ook theaters,
 Juist als op uw aarde. Men komt er, en ziet,
 Doch zonder te luisteren; d' eentonige praters
 Verdienen niet, dat men zijn ooren hun biedt.
 Men kent ook uw ANDERSEN 7).

DE ZIEL.

d' Eer is niet klein!

Uw smaak is zoo goed, uw beschaving zoo rein.

MEPHISTOPHELES.

O, wist gij reeds alles, nog meer zou 't u treffen,
 Te zien, hoe wij hier haar banieren verheffen.
 Een Universiteit is hier, moet gij weten,
 Waar juist dat wordt geleerd, wat men best kan vergeten.
 Wij zorgen vol ijver voor al onze klassen,
 En iedereen vindt, wat hem 't beste mag passen.
 Wij hebben pedellen, van kennis ontbloot,
 Een dwaze directie.

DE ZIEL.

O, dat is de dood!

MEPHISTOPHELES.

Ook kunt gij hier mede Academiën vinden,
 Geleerde genootschappen, waar zich de vrienden,
 Zoodra z' er slechts ééns 't produceeren aan gaven,
 Als Mummiën levenslang laten begraven.
 En hier duurt een leven — een Eeuwigheid lang.

DE ZIEL.

'k Gevoel tot dat alles geen krachtigen drang.
 Doch iets wil ik liever nog van u verstaan:
 Wat wordt hier voor 't practische weten gedaan?
 Is hier ook bij voorbeeld een school met haar klassen,
 Die immer der jonkheid haar onderwijs biedt?

MEPHISTOPHELES.

O vele! dat ontbreekt ons niet,
 Zoo min als boeken, die u passen.
 De Bibliotheek, die gij hier ziet,
 Is veel te groot voor onze kassen.
 Schier alles wat er wordt gedrukt,
 Komt ook terstond in onze handen,
 Schoon 't beste ons telkens wordt ontrukkt,
 Om in den hemel aan te landen.
 Doch, wat doet dat er eindlijk toe?
 Men wordt het eindloos lezen moê
 Van wat zoovele handen schrijven;
 Althans, zoo men „au fait" wil blijven
 Van wat het oogenblik ons biedt.
 't Gebeurt ook dikwijls, dat men ziet
 De boeken wel daarboven kronen,
 Maar hun Auteurs — hier blijven wonen.

Dan scheidt zich de Persoon van 't Werk, dat hij beschreef,
 Zoodat het tweede stijgt, maar d' eerste — bij óns bleef.

Deze laatste ondeugende opmerking nu strekt om
 éen der diepzinnigste gedeelten van het voortreffelijk
 Dicht in te leiden, doch dat wij hier niet kunnen
 overnemen, uit vrees van al te uitvoerig te worden.

In eene breede uitweiding toont namelijk Mephistopheles aan, dat ook een litterarisch kunstwerk eerst dan waardij en beteekenis heeft, als het de trouwe en klare uitdrukking van de individualiteit des kunstenaars is. Is dit laatste het geval niet, al ware het boek op zichzelf dan ook nog zoo schoon en belangrijk, de Auteur moet veroordeeld worden. Slechts waar werk en persoon harmoniëeren, m. a. w., waar op het eerste de stempel van innerlijke waarheid is uitgedrukt, zal de ander rijp zijn voor een hooger en zalig leven des geestes. Dat zinrijk denkbeeld nu wordt opgehelderd en gestaafd door het optreden van een Dichter, die zich zingend beklagt, dat zijn lied wel goed is, doch hij zelf nog innerlijk slecht, zoodat er tusschen zijn persoon en werk de pijnlijkste tweespalt bestaat. Juist dat gevoel van innerlijke disharmonie bewijst intusschen, dat in dezen mensch nog niet alle vatbaarheid voor redding verloren is, en dat hij nog door innerlijken strijd en boete voor den hemel gelouterd kan worden, waarnaar hij niet ophield te smachten. Op zulk eene stemming ziet intusschen Mephisto neer, als op de onzinnigheid zelve; hij vindt den zang even slecht als den zaager, en spot met zijn schier wanhopigen wensch. Ook de ziel, die geluisterd, doch natuurlijk niets van eenige hoogere aspiratie begrepen heeft, beweert dat het den man aan intelligentie ontbreekt. Mephistopheles van zijne zijde blijft volhouden, dat het voor iemand als deze ziel oneindig beter is in zijne omgeving, dan in de koude gewesten boven de wolken. En nu gaat onze gestorvene voort :

DE ZIEL.

Ik stem het u volkomen toe,
 En vind me hier recht wel te moê.
 Doch kan ik deze plek ook met de hoop begroeten,
 Hier oude vrienden weêr te ontmoeten?

MEPHISTOPHELES.

O, daarop geef ik u mijn woord van eer!
 Ook nu nog levenden vindt gij hier later weêr.

DE ZIEL.

Wel, dat is goed; geloof ge, dat wellicht
 Ook mijne vrouw haar schreden herwaarts richt?
 Wêl had ze 't nu en dan met mij te kwaad,
 Gelijk dat gaan kan in den echten staat,
 Maar gaarne toch had ik dat oudje hier,
 Ofschoon — niet vroeger, dan het tot haar voordeel
 Verstrekken kan.

MEPHISTOPHELES.

O zeker, naar mijn oordeel,
 Doet zij u eenmaal dat plezier.

DE ZIEL.

En ook mijn kindren?

MEPHISTOPHELES.

Vruchtloos dat te vragen.
 Dat blijkt eerst uit hun laat're levensdagen.

DE ZIEL.

Nu, 'k wensch van harte, dat zij 't alzoo maken,
Dat zij hier ook gelukkig binnen raken.

MEPHISTOPHELES.

Die wensch kan zeer wel in vervulling gaan.
Gij hebt althans nu klaar genoeg verstaan,
Dat ú voor 't minst een leventje hier beidt,
Juist als gij 't eens op aarde hebt geleid.
Daar ik niets houd van pralen en van liegen,
Zoo schetst' ik, om in niets u te bedriegen,
Hoe 't hier niet beter dan op aarde is,
Doch ook niet slechter. Dat is nu gewis
Goed in uw oog?

DE ZIEL.

Dat is het, ja, zéér goed.
Ik dacht toch soms, en dan ontzong de moed,
Wie zegt m' of eens niet álle vreugd verstomt?
Men weet wel wat men heeft, niet wat er komt.

MEPHISTOPHELES.

Gij wist toch wel wat u te wachten waar?

DE ZIEL.

Ja wel, dat 's vreemd. Ik wist het op een haar.

MEPHISTOPHELES.

Doch ééne zaak heb ik nog optemerken;
Zij vloeit van zelf uit al het vroeg're voort.
Verveling heerscht hier zonder maat of perken,
Men geeuwt verschrik'lijk in dit oord.

DE ZIEL.

Verveelt men zich dan altijd zoo? Dat 's kwaad!

MEPHISTOPHELES.

Integendeel, 't is lang geen slechte staat.
 In 't paradijs, zooveel ik kan bereeknen,
 Schijnt ook de vreugd zooveel niet te beteeknen.
 Aan conversatie hier ontbreekt het niet,
 Die voor verveling vaak een dekkleed biedt,
 Zoo men op aarde die geheel moest derven,
 't Waar juist zoo'n ramp niet. Maar hier, ná het sterven,
 Waar alles eeuwig blijft gelijk het is,
 Wat, bid ik u, vergoedde hier 't gemis?
 Ook hoort men vaak bij u op aard beweren,
 Dat men met haar zeer wel kan digereeren.
 Nooit bracht verveling nog één maag van streek,
 En niemand ook, die aan deez' kwaal bezweek.
 Integendeel, zij rekt des menschen leven,
 En bleef hem op den duur slechts tijd gegeven,
 En bleef hij zich vervelen al dien tijd,
 Op aard kwam reeds geen eind aan d' eeuwigheid.

DE ZIEL.

Nu goed dan, ik ben al gewoon aan dat gapen.

MEPHISTOPHELES.

Dan past gij voortreflijk op dit ons domein.
 Gij zult u hier voelen als vóór uw ontslapen,
 En wat gij geleerd hebt kan nuttig u zijn.

DE ZIEL.

Dat hoopt' ik, en daarom ook zegt men gewis,
 Dat het leven op aarde slechts Oefenschool is.

MEPHISTOPHELES.

Dat 's duidelijk; de weg, dien gij daar zijt gegaan,
Die voerd' u van zelf aan dit eind uwer baan.

DE ZIEL.

Doch ééne zaak had ik haast nog vergeten,
'k Mocht van dit land dan den naam toch wel weten.

MEPHISTOPHELES.

Gemaklijk verdiend' ik ook daarvoor uw dank!
Doch wat zegt een naam? Is een naam niet een klank?

DE ZIEL.

Maar 't is toch natuurlijk, dat iemand wil leeren
Hoe 't oord wordt genaamd, waar hij steeds zal verkeeren.

MEPHISTOPHELES.

Slechts vrees ik, of 't soms ook uw ruste verstoort,
Wanneer gij dien naam reeds zoo dadelijk hoort.
Zijt gij eenmaal hier t'huis, ik zal duidlijker spreken,
Doch thans zou die naam u van schrik doen verbleeken.

DE ZIEL.

Ge ontroert mij reeds zoo door uw lang overleggen,
Dat ik u niet loslaat; gij moet het mij zeggen.

MEPHISTOPHELES.

Welaan dan, hoor, maar — word niet bleek!
H e l is de naam van deze streek.

DE ZIEL.

Hel?!

MEPHISTOPHELES.

Ziet gij, wat ik zei op 't oogenblik?
 Daar staat gij nu, geheel verstomd van schrik.
 Hoe blijkt toch wat vooroordeel werken kan,
 Zelfs bij een zoo verstandig, nuchter man.

DE ZIEL.

Wat is dat? Om des hemels wil, neen,
 In de hel? Maar dáár wil ik niet heên.
 Uit vergissing ben 'k herwaarts gekomen,
 'k Heb als burger mij achting verworven,
 En ik ben onbesproken gestorven.

MEPHISTOPHELES.

En hebt daarom deez' weg ook genomen.

Ook hier staan wij een oogenblik stil, waar wij zijn aan een keerpunt. Ik zou mijne hoorders beledigen, indien ik breedvoerig uitweidde over den fijnen tact van den dichter om deze ziel zonder één enkelen sprong of gaping telkens een schrede lager te leiden, niet omdat een willekeurige macht het zoo wil, maar omdat haar eigen aard haar steeds meer benedenwaarts stuwt met onweêrhoudbare kracht. Hare vragen bleven steeds even onbeduidend; de antwoorden schijnbaar oprecht, maar telkens in een anderen zin gemeend, dan waarin zij opgevat worden; koud, ironisch, daemonisch, en juist ingericht om de weerlooze prooi van den Booze al meer en meer te verstrikken. Doch nu is eindelijk geen langer misleiding meer mogelijk. Dat woord Hel was als een bliksemstraal, over een afgrond met bloe-

men gedekt. Zal de ziel nu ontwaken, vluchten, genade vragen? Niets van dat alles. Zij laat slechts trotsche tegenspraak hooren, die juist het bewijs is van innerlijke rijpheid voor het verafschuwde oord, waar zij aankwam. Nog staat zij buiten de poort, doch Mephisto zal haar straks zoo ver weten te brengen, dat zij de beslissende schrede doet, gewillig en met zeker verlangen. Voor het oogenblik echter spreekt slechts een gevoel van verongelijking zich uit.

DE ZIEL.

Zoo wordt men hier gestraft voor deugzaam leven?

MEPHISTOPHELES.

Men straft u niet.

DE ZIEL.

Dat 's alles goed en wel,
Maar men wordt toch geblakerd in de Hel,

MEPHISTOPHELES.

Op zulk gezwets hebt gij geen acht te geven.
Men praat op aard zoo velerlei,
En ziet de waarheid meest voorbij.
Wel zijn er zware straffen hier te lande,
Wanneer men leven bleef in zond' en schande,
En moordenaars, of die hun eed verbraken,
Die zullen hier in eeuw'ge vlammen blaken.
Maar brave lui, als het hier daaglijks regent,
Die worden op beleefde wijs bejegend.
Zoo zal 't ook ú hier gaan, benevens d' uwen;
Wil dus niet langer van een pijnbank gruwen.

't Zal alles voor u blijven als te voren.
 Hetzelfde deuntje zult gij altoos hooren.
 Wil dus verder van straffen niet spreken,
 Maar geef liever eens acht op dit teeken,
 Dat gij u en wie nevens u stonden,
 Reeds op aard' in de Hel hebt bevonden,
 En dus hier slechts hebt voorwaarts te treden.
 Op het spoor van uw' eigene schreden.

DE ZIEL.

Was ik in de Hel dan?

MEPHISTOPHELES.

Als allen bijna.

Alleen kwam de Naam u niet bijster te sta
 Voor het trage flegmatische leven daarboven,
 Dat men steeds als het hoogste Reële hoort loven,
 Doch zonder dat iets van dat al wordt bedacht,
 Dat men meest als abstracte Ideeën belacht.
 Zeg, wist g' u niet best in dat leven te schikken,
 Waarbij men die magere kost maar vergeet,
 Doch Realiteit tot ver zadigens eet,
 Op gevaar wellicht af van in 't vet nog te stikken?
 En als gij u kwelt om wat g' anders verstaat,
 Of mooglijk geplaagd zijt door knagende zorgen,
 En haspelt met vrouw en met kind elken morgen,
 Of soms wordt betrapt, als 't op snoeprisjes gaat,
 O zeg, was het dan zoo plezierig, mijn waarde,
 Of — hadt gij veeleer uwe Hel reeds op aarde?
 Nu zult gij verstaan, wat ik zei op uw vragen,
 Dat toch de angst voor een naam u niet noodloos moest plagen.
 De zaak immers hebt gij reeds vroeger gekend,
 En dwaas dus, wie hier nog gewaagt van ellend.
 Wat blijft er nu nog van uw vroeger verschrikken?

DE ZIEL.

Het zij zoo, 'k zal trachten er mij in te schikken.

MEPHISTOPHELES.

En om nu te staven, wat pas is gezegd,
 Dat van hel reeds op aard wordt gesproken met recht,
 Zoo willen w' ons samen naar d' aarde begeven,
 Dan kunt gij de waarheid aanschouwen in 't leven,
 En u zelf overtuigen, hoe zeker het gaat,
 Dat niemand de grenzen der hel ooit verlaat.

DE ZIEL.

Zoo, mag ik wederom naar d' aard terug?

MEPHISTOPHELES.

Een oogenblikjen slechts, om vliegensvlug
 Te zien hoe één die in de hel zal komen
 Juist door den Dood wordt bij den kraag genomen.
 't Is een Acteur; hij speelde vaak voor Dood,
 Wijl zonder dat geen drama goed besloot.
 Maar nu komt op zijn beurt de dood hém halen.
 Gij kunt het zien, ga mede zonder dralen.
 Gij zijt toch zelf nu een gestorven man:
 Leer, hoe men na den dood hier komen kan.

DE ZIEL.

Och ja, dat zou ik gaarne zien!

MEPHISTOPHELES.

Kom dan!

Den zwarten mantel sla ik open,

Die F a u s t eens door het luchtruim droeg.
 Nu zonder yrees daarin gekropen,
 Dan zijn w' op aarde vroeg genoeg.

Gij bemerkt, hoe het denkbeeld van Hel zich al meer en meer afteekent, als louter voortzetting van het ongoddelijke, alledaagsche, werktuigelijke leven op aarde, zoo dat men slechts verkrijgt, wat men hier zelf reeds door daden toonde gekozen te hebben. Maar tevens ziet gij niet voorbij, hoe de ziel zich al meer en meer begint te schikken in een idee, waarvoor zij eerst had gesidderd. Geen wonder, het is haar eigen levenselement, waarin zij zich bij voorraad beweegt, en steeds willeloozet volgt zij dan ook den wenk van M e p h i s t o, die van zijne zijde haar gerust een laatsten uitstap naar de aarde (onder zijn geleide altijd)! vergunnen kan, welbewust, dat zijne aanvankelijke prooi hem toch niet meer zal ontsnappen. Voorts, wat nu volgt, is slechts een tusschenbedrijf, dat op sprekende wijs veraanschouwelijkt, hoe het toekomstig lot wordt beslist, niet zoozeer door wat men uitwendig doet, dan wel door wat men innerlijk is. De bedoeling van dat tusschenbedrijf zal ons weldra duidelijk worden. Voor het oogenblik zijn de handelende personen slechts de Acteur en de Dood, de andere twee stomme aanschouwers.

IV.

ACTEUR.

Wie klopt aan de deur; kom binnen, verschijn!

DE DOOD.

Ik groet u.

ACTEUR.

Wat moet ge, wat mag dat zijn?
Wel drommels, wat masker, wat leelijk gezicht!

DE DOOD.

Hij kent mij niet, zie ik, 't onnoozele wicht.
Ik trad u wel niet in kostuum voor het oog.

ACTEUR.

Zoo zeg mij dan ijlings, wat toch u bewoog?

DE DOOD.

'k Zou meenen, dat kunt gij gemakkelijk verstaan,
Ik kom u hier halen; gij moet met mij gaan.

ACTEUR.

O dacht ge, mijn krankheid was waarlijk gemeend?
Neen, vriend, wil uw komst dán nog vrij wat verzetten.
Gij kent ze niet, die het Theater vereent,
Wis liet gij u foppen door d' aanplakbiljetten.

DE DOOD.

Dàt baat u in dit geval niets, goede man,
Daar de dood ook gezonden ter neêrvellen kan
Voor u is het heden het eind van den tijd,
Dus kom ik u waarschuwen: maak u bereid.

ACTEUR.

Wel nu dan, ik heb daar ook zooveel niet tegen.
In zulk een geval is talent toch een zegen.

Wis zal de Directie mijn lijkfeest wel vieren,
 Mijn beeltnis dan weeldrig met bloemen versieren,
 En menigeen ergert zich, heimlijk, o wee,
 Als hij zoo die buste ziet staan in 't foyer.
 Gij dacht mij mogelijk bang te maken?
 Gij dwaalt: ik ben te huis in die zaken.
 Wel honderdmaal stierf ik den dood van een held,
 Maar nauw had een pook mij ter neder geveld,
 Of jublend' applausie steeg op als in koor,
 Men trok de gordijn op, en riep mij weer vóór.
 Nu ben ik toch waarlijk benieuwd te verstaan,
 Of dat ook hier namaals mij steeds zoo zal gaan,
 En of met het vallen van 's levensgordijn
 Het loon en de dank even schitt'rend zal zijn.

DE DOOD.

Ja zie, daar houdt mijn weten op.
 Ik ken geen oordeel, dat niet is voltrokken.
 De dooden leid ik heen naar gindschen top,
 Daar scheidt men dan de schapen van de bokken.
 Die daar niet doorkomt, gaat ter hel gewis,
 Waar plaats genoeg voor hem en velen is.
 Ik ben slechts dienaar op dit rechtsgebied,
 Een bode Gods, en verder niet.
 Doch een bode, die lang reeds gediend heeft met vlijt,
 Raadt somtijds vooraf, wat hem straks wordt gezeid.
 Misschien wel voorspel ik uw loon of uw straf,
 Van uw geloof hangt het hoofdzakelijk af.

ACTEUR.

Mijn geloof? Ach, dat is van zeer wislenden aard.
 Nu zwoer ik bij Jezus, dan bij Mahomets baard,
 Soms zond ik gebeden tot Christus den Heer,

Soms Thor, of wel Odin of Brama ter eer.
 Doch daarom toch zal mij de Booze niet halen,
 Of 't oordeel van Nathan den Wijze moest falen.
 Dat bij ieder geloof zich een eerlijk man
 Toch achting van andren veroveren kan.

DE DOOD.

Voorzeker, vriend! waart gij rechtvaardig en goed,
 Wees dan maar tevreden; heb rustigen moed.

ACTEUR.

Ja, daar zit de knoop juist, ik weet het niet recht,
 Hoe ik mij moet noemen — heel goed of half slecht.
 Ik voel mij in stilte door twijfel beknellen.
 Ofschoon vaak het goede de borst mij deed zwellen,
 'k Word onwillekeurig door vreeze gedrukt
 Of 't kwaad mij niet even gedurig verrukt,
 Want nu proclameer ik met juichenden mond
 Den triomf van de deugd op dezen stond.
 Ik vloek de tyrannen met dondrende stem
 En doem hen tot eindloozen jammer met klem.
 Ik raas op de monniken, op presidenten,
 Die schamele weezen ontstelen hun renten.
 Dan buig ik mij neêr als de bedelklok luidt
 — Ik voer dat in der daad ook voortreffelijk uit —
 Doch den volgenden avond dan dwaal ik weêr af,
 Zie donker, en zondig, of spot met de straf.
 En d' eerlijkste lieden zijn nauw in mijn handen,
 Of ik doe ze zuchten in boeien en banden.
 De geesten der hel roep ik rustig er bij,
 Als vonden zij reeds huns gelijken in mij.
 Dan denk ik waarachtig een held soms te zijn,
 En spot euvelmoedig met d' eeuwige pijn.

DE DOOD.

Nu spreekt gij van rollen met al haar gebaren,
 Doch daarop toch komt het nu waarlijk niet aan;
 Wat gij voor uzélf hebt als waarheid ervaren,
 Dát doet naar de hel of den hemel u gaan.

ACTEUR.

Mijn goede Dood, gelooft gij dan
 Dat een Acteur tijd vinden kan
 Om zoo opzettelijk na te denken?
 Hij moet reeds al zijn aandacht schenken
 Aan 't bestudeeren van zijn rol.
 Zij d' Inhoud waar of niet, om 't even,
 De Vorm maakt reeds het hoofd hem vol.

DE DOOD.

Maar wat de deelen u niet geven,
 Dat kunt gij vinden in 't Geheel.
 De dichter zal toch slechten, vromen,
 Elk op zijn beurt aan 't woord doen komen,
 Doch wat de strekking is van 't werk,
 Dat blijkt aan 't eind genoegzaam sterk.

ACTEUR.

Mijn goede Dood, gelooft gij dan
 Dat een Acteur tijd vinden kan
 Om geest en strekking goed te weten?
 Dat mag wel overdreven heeten!
 Men heeft reeds genoeg aan zijn eigene rol,
 Wie prent die van and'ren daarbij in zijn bol?
 En wat aangaat de dichters — och, hùn korypheeën
 Die hebben slechts zelden geregeld' ideeën.

De minsten begrijpen wat z' eigenlijk willen,
Eer het vallend gordijn ons ontslaat van hun grillen.

Die klacht van onzen Acteur lokt de opmerking uit, dat in dit opzicht toch eenig onderscheid tussehen goede en slechte dichters valt waar te nemen. De Dood beweert, dat alleen slechte Acteurs slechte stukken goed uitvoeren kunnen, en de Acteur riposteert dat hij recensenten haat als den dood, doch ook den dood als recensent niet mag lijden. Het blijkt intussehen steeds meer, dat hij levenslang slechts gespeeld heeft, en gebedeld om lof, zonder ooit waarlijk en in ernst iets te zijn of te doen, waarop de Dood hem niet verbergt, dat het in dat geval met zijne uitzichten ongetwijfeld hachelijk staat. Op de vraag, of hij dan toch nooit iets wezenlijks en zelfstandigs op een beter tooneel dan dat der planken geweest is, belijdt onze snapper, dat hij lang niet ongeoeffend is in kabaleeren en intrigeeren, liever gebiedt dan gehoorzaamt, en zelfs, zeer nederig en welwillend, de kunstenaarskroon gereedelijk ten offer zou brengen, indien hij daarvoor slechts de kroon des Heerschers mocht dragen. Dat wordt wat al te erg.

DE DOOD.

Genoeg, ik zeg nu zonder vreezen,
Wat schrikbeeld voor mijn oog verrijst.
Ik ducht, dat PETRUS ras na dezen
U aanstonds naar de hel verwijst.

ACTEUR.

Zoo is dan 't oude woord tóch waar,
Dat van THALIA's priestrenschuur,

Niet één daarboven aan mag landen,
 En z' allen in het helvuur branden!
 Is dat rechtvaardig?

DE DOOD.

Hoor mij aan!

Zoo zij úw weg zijn langs gegaan,
 Dan schijnt het mij volkomen recht.
 Doch allen zijn nog niet zóó slecht.
 Ik ken zelfs uit uw midden namen
 Van wie ten hemel binnen kwamen.
 Ik voerde hen naar gindschen top:
 En PETRUS sprak: „'t is ú bereid,
 „Wat vroom en goed is neem ik op,
 „Doch nimmer schijn en ijdelheid.”
 Alleen — 'k heb mogelijk valsch verstaan.
 Ras zult gij 't weten, laat ons gaan.
 Doch laat toch eerst uw Onze Vader hooren!

ACTEUR.

Onmogelijk! ik heb hier geen Souffleur aan mijn ooren.

DE DOOD.

Gij luidend metaal, en gij klinkende schel!
 Bereid gij u maar voor op den gloed van de hel.

De bedoeling is niet zwaar te verstaan. Onze arme tooneelist wordt veroordeeld niet om zijn stand, maar om zijn karakter, of liever om zijn volslagen gemis van karakter. Hij heeft gespeeld alleen, in plaats van waarlijk te leven, en is uit dien hoofde zedelijk onvatbaar voor elke hoogere levensontwikkeling. Dat is

getoond aan de ziel, die in dezen Acteur noodzakelijk onder andere vormen haar eigen beeld heeft herkend, en nu derhalve ten volle beseft, met wat recht Mephistopheles vroeger kon zeggen :

„Het is duidelijk; de weg, dien gij daar zijt gegaan,
„Die voerde u van zelf tot dit eind uwer baan.”

Nu kan dan ook het Drama ten einde spoeden. Het is gebleken, niet op de rol, maar op het hart komt het aan. Dat verstaat nu, beter nog dan straks, de ziel, die op den uitgespreiden mantel van Mephisto weêr teruggekeerd is tot het „heerlijke schoone portaal.” Zij is nog niet daar binnen, doch wat zij zal doen, en wel uit eigen keuze, dat is voor niemand een raadsel. Vooraf echter nog een laatste gesprek.

V.

MEPHISTOPHELES.

Daar zijn wij dan weder voor goed hier terug!
En deze getuigenis moet ge mij geven,
De tocht ging voorspoedig, en veilig, en vlug.

DE ZIEL..

Doch zeg mij nog één ding. Ik hoorde zoo even
Een phrase, die mij maar volstrekt niet behaagt.

MEPHISTOPHELES..

Ik hoord' er zoovelen. Wat meer nog gevraagd?

DE ZIEL.

De Dood joeg toch waarlijk m'een schrik aan, zeer fel,
 Toen hij daar zoo sprak van „den gloed van de hel.”
 Ik dacht bij mij zelve: dat woord komt u duur,
 Want waar men toch rook ziet, daar dreigt ook het vuur.
 Zoo zal 't ook, waar „gloed” is, voorzeker wel rooken,
 En begint het nu eens in de diepte te kookken,
 En breken de vlammen dan eindelijk uit,
 Dan, vrees ik, verzengen z' ons allen den huid.

De laatste opflikking der traditioneele vrees, niet voor de zedelijke ellende, maar alleen voor de lichamelijke pijn der bewoners van MEPHISTO's gebied. Ontzettend door zijn koud lakonisme is het geruststellend antwoord:

MEPHISTOPHELES.

Wat tilt gij op eens nu ook alles zoo zwaar!
 Wat weet er de Dood van? Die was nog nooit dáár.
 Die brengt slechts tot aan deze poort onze liên,
 Maar onze inrichting zelv' heeft hij nimmer gezien.
 Op aarde verneemt hij die domme verhalen,
 Waar oude vrouwen gedurig van malen.
 Neen, bouw op mijn woord als een zekeren grond,
 Ik breek niet zoo licht een gesloten verbond.
 Dus treed hier vrij in, zonder ijzen!
 Doch, valt overleg steeds te prijzen,
 Zoo hoor nog wat 'k haast had vergeten.
 Gij vindt huisvesting, licht, en uw eten
 En brand, en bewassing, en van de journalen
 De gansche Massa van A. tot Z.
 In 't theater uw abonnementsbiljet.

En hebt voor dat alles mij niets te betalen.
 Tot vergoeding daarvoor is slechts één ding te doen,
 Op uw beurt u geregeld naar d' Arbeid te spoên.

DE ZIEL.

Hoe nu, wordt men hier ook met arbeid bezwaard?

MEPHISTOPHELES.

Natuurlijk. Ook daarin gelijkt het op d' aard.
 't Is niet bijster vermoeiend, en daarbij, gij weet,
 Dat geen welgezind man graag genadebrood eet.
 Wie zou toch op kosten des Staats willen leven,
 En zelf volstrekt niets voor zijn onderhoud geven?
 Zoo men alles uitsluitend om niet hier ging schenken,
 't Zou met reden 't betamelijk eergevoel krenken.
 De weldenkende burger zal zeker graag werken
 Om alzo den behoeftigen Staat te versterken.

DE ZIEL.

Ik geef u gelijk, want een jaar reeds voor dezen,
 Stond datzelfde, zoo 'k meen in de kranten te lezen.

MEPHISTOPHELES.

Gewis, en daarbij kunt g' er zeker op gaan,
 Het zal ook in volgende jaargangen staan.

DE ZIEL.

Welaan, 'k ben gewillig. Doch, zeg mij alleen,
 Naar wat arbeidsveld zendt gij bij voorkeur mij heen?
 Is hier ook militie ten nutte des rijks,

Of brandpiket

MEPHISTOPHELES.

O neen, hier is niets dergelijks.

Een éenig doel slechts vervolgt onze Staat,
 En roept daartoe àller krachten te baat.
 Gij hebt zeker wel, lang voor gij hier zijt gekomen,
 Van dat vat der Danaïden vernomen ?
 Dat is een kuip, o zoo breed en zoo wijd,
 Vervaardigd in 't vroegste begin van den tijd.
 Doch de kuiper — wil daarnaar zijn onkunde meten —
 Die heeft ongelukkig den bodem vergeten.
 Nu is al het streven van heel dit land
 Om 't met water te vullen tot hoog aan den rand.
 Immers heeft een geleerde door reekⁿen ontdekt,
 Dat het vat door het werk van ontelbare ving'ren
 In oneindigen tijd zich zal vol laten sling'ren,
 En dat is nu 't einddoel, waar alles naar strekt,
 Van daar ook, dat ieder die hier verwijlt,
 Dat arbeidsveld dadelijk tegenijlt.

DE ZIEL.

Dat 's pakezels werk.

MEPHISTOPHELES.

Maar gij moet wel bezinnen :

Daar werken pro primo een vijftig Vorstinnen.
 Die slepen steeds rustloos al nader het nat,
 En vullen sinds duizende jaren het vat.
 En bovendien vindt gij ook daar Professoren,
 Licentiaten, Magisters, als mede Doctoren,
 Uit ieder vak haast de meeste scribenten,

Poëten bij duizenden, recensenten,
 Dan belletristen, en vele studenten.
 Geen stand, geen leeftijd, geen enkel gebied,
 Dat zich daar niet vertegenwoordigen liet.
 En wie met dien kring zich eenmaal heeft verbonden,
 Die heeft er zich altijd te huis in gevonden.
 Doch stil wat, en luister: gij hoort hun gezang!
 Daar ruischt door de lucht tot ons over de klank.
 Van de plek, waar het vat staat, verneemt uw oor
 Den toon van het lied, een zuiver Koor.
 De docht'ren van DANAE, die maken 't begin,
 En dan vallen aanstonds al d' ov'rigen in.
 Deez' arbeid moet toch zoo zwaar niet vallen,
 Hoe zou er anders een lied bij schallen!

En nu, na dit echt daemonisch sofisme, waarin
 MEPHISTO zijn laatste argument heeft gebezigd om de
 plaats des onheils zoo dragelijk en bedriegelijk mogelijk
 te kleuren, klinkt het

KOOR DER DANAÏDEN.

Voortgegaan

Op de baan!

Haastig, haastig, rept de leden,
 Fluks tot d' arbeid aangetreden,
 Eeuwig groeien d' uren aan.

Altijd maar

Duizend jaar

Naar den diepen afgrond ijlen,
 Hier geen rusten, hier geen wijlen
 Voor de vastgebannen' schaar.

Streeft en draagt!

Nimmer daagt
 U een einddoel, nimmer heugde
 Hier de vrede, hier de vreugde:
 Onbeloond en onbeklaagd.

Hoop, ontval!
 Hoogstens zal
 Hier de Vorm van d' arbeid blinken,
 Als bij 't doffe ketenklinken
 Steeds gewerkt wordt overal!

Diepe Mond!
 Zonder grond!
 Hier uw emmers, hier uw lasten,
 Om met d' arbeid door te tasten
 Tot aan d' eeuwig laatsten stond.

DE ZIEL.

Wat 'k hoorde verwekt mij een machtigen lust!
 Reeds laat mij de drang van mijn harte geen rust.
 Het zal mij zeer interesseeren
 Tot vereenigden arbeid te concurreeren.
 Ook ben ik een vriend van Associaties,
 Ik meen toch, zij sterken bijzonder den Staat.
 En wis, zij verdienen wèl d' apprécïaties,
 Die werken aan zulk een reuzendaad.

MEPHISTOPHELES.

Welaan, mijn vriend, zoo zijn wij klaar.
 Ga nu die straat slechts binnen dáár,
 Gij vindt daar alles vrijgesteld,
 Waarvan 'k u zooveel heb verteld.
 Doch nu moet ik naar elders ijlen,

Ik kan niet langer hier verwijlen ;
 Ik moet die zielen ginds ontvangen,
 Die naar den ingang zeer verlangen.
 Ik heb verschrikkelijk veel te besturen,
 Doch gij kunt nu alles hier gaan begluren.
 Het zal u, hoop ik, heerlijk smaken.

DE ZIEL.

Goddank, dat ik eindlijk tot Rust mocht geraken!

En na dit ontzettend Goddank van een ziel, die alzo tot hare „rust” mocht geraken, wordt de dorpel der poort overschreden, en goedsmoeds het eeuwig Eénerlei van alledaagschheid, verveling en wanhopigen arbeid als iets zeer begeerlijks begroet. Nu valt de gordijn? Neen, daar klinkt nog eens, als tot afscheid, met de snijdende ironie der valsche sentimentaliteit, het Koor der treurende vrienden, die juist hun Lijkfeest ter eere van den gestorven broeder besluiten :

HET VRIENDENKOOR.

Bij dit ons Feest, waar vaak de bekers klonken,
 En meen'ge stem zoo krachtig werd gehoord,
 Herdenken wij den Vriend, die neêrgezonden
 In 't graf, ons wenkt van uit zijn vreedzaam oord.
 Ja, hij ging naar den reinen hemel henen!
 D' ontboeide geest ziet op ons neêr misschien,
 En schenkt deez' troost ons, die bij 't glaasje weenen:
 „Het graf verbergt een zalig wederzien.”

Op een Zaterdag avond — dus hooren wij ergens den Hoogleeraar Tholuck verhalen — werd een Engelsch prediker overvallen door een zijner vrienden, die hem druk bezig vond aan het lezen van Gibbon's werk over den ondergang en val van het Romeinsche rijk. Toen de vriend zijne bevreemding betuigde, dat de Evangeliedienaar zich op den vóorsabbath in zulk een geschrift kon verdiepen, was het eenvoudig, maar veelbeteekenend antwoord: „ben ik van Christus, dan is ook Gibbon de mijne, en mede een veld, dat zijne vrucht voor het Godsrijk zal dragen.” Indien iemand zich verwonderen kon, dat een Godgeleerde een oogenblik zijne aandacht aan zulk een excentriek drama als het pas beschouwde wijden en daarvoor de uwe kon vragen, ik zou niet beter weten, dan hem hetzelfde antwoord te geven. Voorzeker, wie hoogst belangrijke waarheden niet anders dan in zekere geijkte vormen kan opvatten, heeft den Deenschen dichtster met bevreemding, mogelijk zelfs met ergernis aangehoord. Maar bij denkende Hoorders, die tusschen eene idee en hare inkleeding behoorlijk onderscheid maken, verwacht ik een anderen indruk, en durf ik zelfs verwachten, dat men mij nog een oogenblik gehoor zal verleenē, waar ik gereed sta hun rekenschap van den mijnen te geven. Ook ons zou het wellicht, wanneer onze aangeboren neiging tot bewonderen niet sterker ware dan de zucht tot berispen en gispen, niet aan stof tot aanmerkingen of vragen ontbreken. Wij weten zeer goed, dat de volle diepte van wat het Woord der waarheid ons aangaande het leven der toekomst verkondigt, hier lang niet geheel is gepeild. Maar toch, alles te zamen genomen, nemen wij dit-

maal, na het vallen der gordijn, oneindig liever de loftrumpet, dan het fluitje in handen. En op uwe vraag: wat dunkt u van „de ziel na den dood”, durf ik zonder aarzelen antwoorden: met al wat er zwaks of onvolkomens in zijn mag, acht ik het een Gedicht hoog dramatisch; echt wijsgeerig; diep zedelijk; onmiskenbaar godsdienstig, christelijk, practisch.

Kan men, de zaak alleen uit een oogpunt van kunst beschouwd, zich eene meer dramatische voorstelling denken, dan de ontwikkelingsgeschiedenis eener ziel, die niets minder dan haar eeuwig lot te gemoet streeft? Onwillekeurig worden wij gedrongen te luisteren, want wij voelen, die ziel is een menschenziel, is in menig opzicht een beeld van de onze, en gaat eene beslissing te gemoet, die allen te wachten staat. De ontkenning is ontzaggelijk, en toch onvermijdelijk, omdat het reeds in den aanvang blijkt, dat éene zaak, en daarmede alles gemist wordt. Maar die ontkenning wordt geleidelijk voorbereid; in plaats van opklimming hebt gij een onophoudelijk dalen, dat aan het einddoel u nader voert, en de éénheid der handeling wordt nergens gebroken, zelfs niet door het gesprek met den Acteur, die slechts optreedt om aan de ziel het beeld harer eigene karakterlooze natuur te vertoonen. Het wonderbaar effect wordt bereikt, dat men in eene ontkenning zonder redding en zonder hoop toch berusten moet, omdat men klaarlijk beseft, dat geen andere mogelijk is. En dat effect, het wordt verkregen door de eenvoudigste middelen. Onmogelijk zeker, zich een vreeselijker opschrift boven het oord der ellende dan het bekende van Dante te kiezen. Maar die schoone

poort bij Heiberg, zonder opschrift aan de buitenzijde, waar ieder in, maar niemand meer uit kan, jaagt zij u toch óók geen kille huivering aan? Ik heb iemand hooren opmerken, dat hij anders de hier geschetste Hel niet zoo schrikwekkend kon vinden. In waarheid, niet zoo schrikwekkend? Het zou mij verwonderen, neen, smarten zoo iemand in die meening kon deelen. Zeker, van duldelooze marteling hoort gij hier niet; niet eenmaal van bange gewetensknaging, omdat in deze ziel het licht des gewetens is uitgedoofd. Maar toch, dat eeuwig Eenerlei, dat eindeloos voortzetten van het nietigste plantenleven met zijne grenzenlooze verveling, een beuzelen zonder doel, een genieten zonder voldoening, een werken zonder hoop — die niet van zulk eene gedachte terugschrikt, mij aangaande, ik begeer zijn weg niet te kiezen. Ik wijs voorts niet opzettelijk op die treffende tegenstelling tusschen de vriendschap, die treurt, terwijl zij droomt van den hemel, en den doode, die dankt, dat hij mag tot rust komen — waar? Ik gewaag niet andermaal van dat afgrijselijk gezang der wanhoop bij het bodemloos vat. Ik zeg alleen: de man, die zoo phantaseert, is een dichter, zooals onze prozaïsche eeuw die juist niet bij dozijnen kan tellen.

Ik vind hier tevens in eenvoudigen vorm een echt wijsgeerig gedicht. Al bleek het niet uit des dichters levensgeschiedenis, dat hij zich een tijdlang met filosofische studiën bezig hield, zijn werk zou hem ons als een diepzinnig en oorspronkelijk denker over het groote vraagstuk van leven en sterven doen kennen. Voor den Materialist spreekt hij onzin, ik weet

het, maar dat is zeker in uwe schatting evenmin een gebrek, als in mijn oog een verwijt. Niet de Stof, maar de Geest is hier alles, en wat nu de hoofdgedachte betreft, waardoor het stuk wordt beheerscht: het leven hier en hiernamaals één onafscheidbaar geheel; het aanzijn aan gene zijde slechts de ontwikkeling, de voortzetting, en even daardoor de vergelding van wat aan deze begonnen werd; het karakter van den mensch bepaald door de richting van zijn wil, en die wil, om dus te spreken, zijn Hemelrijk, zelfs waar hij buiten den hemel gesloten is — M. H., de man, die zulke gedachten in zulke vormen kan uitspreken, verdient eene andere plaats dan onder de middelmatige geesten. Niets gewoner, dan de oppervlakkigheid, die het denkbeeld eener volstrekt eindelooze vergelding reeds op zichzelf als het toppunt van ongerijmdheid beschouwt. Aan wie dus oordeelen zou ik wel wenschen het thans beschouwde Tafereel in de meest ernstige overweging te geven, en daarna hun af te vragen, of deze voorstelling althans van dat schrikbeeld niet geheel natuurlijk, ja ten hoogste redelijk is? Maar hoe zou het mogelijk zijn, nog deze ziel te verlossen, waaraan elke vatbaarheid voor verlossing ontbreekt! Hoe uit een Hel te komen, waarin men reeds hier vrijwillig geleefd heeft, en zich, als de vogel in de lucht en de visch in het water, geheel in zijn element heeft gevoeld! Plaats deze ziel in de omgeving van Petrus, en zij zal zich ongelukkig gevoelen: voer haar onder de kunstbroeders van Aristophanes, en zij zal nog veel erger gapen, dan bij het theater harer tegenwoordige woonplaats. De boom valt naar de zijde, waarnaar hij overbuigt, en — zoo als hij valt, blijft hij liggen. Ik

noem die voorstelling logisch, en ik meen, dat die lofspraak allerminst betwist kan worden door hen, die meenen, dat alles verklaard worden moet, alleen uit de natuurlijke ontwikkeling van eindige oorzaken.

Zoo zit er filosofie in het stuk; ook moraal? Zoo overvloedig, dat wie zoo kan denken en dichten in ons oog niet slechts een zinrijk woord heeft gesproken, maar ook een goede daad heeft verricht. Immers, de grondslag van alle zedelijkheid, de persoonlijkheid, wordt hier in al hare waarde erkend, en naar de persoonlijke richting des inwendigen levens het lot der toekomst beslist. Indien dat niet die p-z e d e l i j k is, ik zou niet weten, waaraan dien naam nog te geven. Gij hebt het immers opgemerkt? Deze ziel gaat verloren, niet zoo zeer om wat zij deed, dan om wat zij was, of liever, om wat zij niet was. Gij verneemt niets van buitengewone zonden of schande; zij heeft eenvoudig haar goed ontvangen en gezocht in dit leven, gelijk de rijke brasser in de welbekende parabel. Zij had vrienden op aarde, doch geene anderen, dan die zich met een glas wijn en een lied kunnen troosten. Op Vormen stelde zij zeker hoogen prijs, en die voorliefde bleef haar bij na den dood — zij bewondert den schoonen vorm van de hellepoort, en is door den vorm der bejegening van den Griek nog veel meer dan door de afwijzing zelve gekrenkt — maar naar het Wezen der zaak, naar haar eigen wezen heeft zij nimmer ernstig gevraagd. Niet de waarheid, maar de naakte werkelijkheid was het voorwerp van haar harts-tochtelijk zoeken en streven; die werkelijkheid alleen, die met de oogen gezien, met de handen getast wordt. Om het Hoogere gaf zij niet; dat waren Idealen, doch

die nu blijken juist de hoogste, ten slotte de éenige Realiteiten te zijn. Zij heeft even als de Auteur hare rol gespeeld op aarde, maar zonder eigenlijk zelve iets, zonder Zichzelve te zijn, omdat zij niet Godes was. Zij had in één woord geene waarheid in haar binnenste, en op waarheid, die meer dan een Begrip, die een Leven was, kwam het bij het groote eindproces aan. Nu wordt de raaf van de pauwenveëren ontdaan, en de Auteur, die zonder souffleur niet eenmaal zijn Onze Vader kan bidden, van zijn bedriegelijk masker beroofd. Ik vraag vrijmoedig: is dat niet rechtvaardig, niet noodwendig, niet zedelijk?

Ik noem het zelfs, wat de hoofdgedachte en de strekking van geheel het drama betreft, godsdienstig, christelijk, practisch. De naam van God wordt daarin nauwelijks genoemd, maar wie in de ontknooping niet de openbaring der hoogste Heiligheid vindt; wie hier den wenk niet verstaan heeft, dat waar God wordt gemist, het Al wordt gemist; wie niet al het schrikkelijke der voorstelling voelt om eindeloos een aardplant, een klubbist, een flaneur te zijn — in waarheid, ik zal zijn oog en oor niet benijden. — Christelijk noem ik deze poëzie, niet naar de letter van Schrift of Confessie, maar naar den geest en den zin, en bijna vermoed ik, dat zoo de dichter voor achtien eeuwen geleefd had, hij één van hen zou geweest zijn, wien de hooge lofspraak kon gelden: »niet ver van het koninkrijk Gods.” Op het Amsterdamsch Congres van het afgelopen jaar is menig woord gewisseld over en vooral tegen het denkbeeld, dat er eene christelijke kunst zou bestaan, maar letterkundige voortbren-

selen als deze beslissen, dunkt mij, het vraagstuk op de ondubbelzinnigste wijze en weerspreken, wat daar is verkondigd, dat het Christendom verouderd, uitgeleefd, ja reeds ver voorbijgestreefd is door alle denkende geesten. Vergeleken met *Dante*, was het bovendien een echt protestantsche opvatting, die wij hier leerden kennen. Bij den Italiaan ziet gij eene kras realistische, bij den Deen eene veel meer spiritualistische voorstelling; bij *Dante* hangt de zaligheid af van de betrekking, waarin men stond tot de kerk; bij *Heiberg* van hetgeen men persoonlijk geweest en geworden is; bij den zuidelijken dichter worden gevoel en verbeelding geschokt, geprikkeld, bedwelmd; de noordelijke spaart u in alle deze opzichten, maar geeft u misschien te meer om te denken. Ja, om te denken over hem, over de zaak, en waarom ook niet over u zelve? — Dit is juist het practische dezer dichting, dat zij ons bijna dringt naar binnen te zien met de vraag: „van waar komt gij, en waar zult gij henen-gaan?” M. H., wij zullen het onderscheid niet vergeten tusschen kathedr en kansel; eene voorlezing en eene preek zijn twee verschillende zaken. Maar gewijde Motto's zijn toch in onze dagen ook bij ongewijde producten niet vreemd, en indien ik u niet slechts eene letterkundige Studie over, maar eene volledige en welgeslaagde Navolging van *Heiberg's* gedicht naar het oorspronkelijke had mogen aanbieden, weet gij, wat motto's ik op het titelblad schrijven zou? Twee woorden uit het Oude Verbond: „God heeft lust aan waarheid in het binnenste,” en wederom: „daar is een weg, die iemand recht schijnt, en het einde van dien zijn wegen des doods.” En twee woorden daarbij uit

het Nieuwe: „Waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn,” en: „indien gij naar het vleesch leeft, zoo zult gij sterven, maar indien gij door den Geest de werkingen des lichaams doodt, zoo zult gij leven.” Wat dunkt u, zoo dergelijke indrukken bij vernieuwing in ons opgewekt zijn, zouden wij dan wel geheel zonder vrucht een uitheemschen dichter gevolgd zijn op zijn geheimzinnigen tocht door de geestenwereld? Heil onzer, en driewerf heil, zoo wij het ook van hem hebben verstaan, wat voor den mensch de ware Wijsheid, de ware Grootheid, de ware Godzaligheid is! Om het even of ons graf door vriendentranen besproeid en met een gedenksteen versierd wordt of niet, het zal van ons kunnen gelden:

„DE WEG DES LEVENS IS VOOR DEN OPRECHTE NAAR BOVEN.”

A A N T E E K E N I N G E N .

1) „Te midden van ernstiger bezigheid” — zoo schreef ik in het begin van 1865 — „heeft de geest nu en dan aan eene kleine verpoozing behoefte. Zoo althans was het mij, toen ik mij voor eenigen tijd door eene oude belofte geroepen zag om tot een weldadig doel een Litterarische voordracht te houden. De sluimerende liefde voor de schoone litteratuur werd weër wakker: eene bespreking en gedeeltelijke vertolking van Heiberg's gedicht, op den titel dezès vermeld, was de vrucht van weinige snipperuren. Na de publieke voorlezing hoorde ik, dat het stuk sommigen bevreedd en geërgerd, anderen daarentegen in hooge mate geïnteresseerd, op enkelen zelfs een diepen indruk gemaakt had. Een reden te meer om aan een uitgesproken wensch te voldoen, en het algemeen verkrijgbaar te stellen. Het werd nedergeschreven met den bepaalden wensch om in pikanten vorm eene hoogstbelangrijke waarheid te herinneren, allermeeest aan zulke hoorders en lezers, die haar in een méer gewoon kleed misschien te spoedig voorbijzien. Ook op deze wijze kan en moet het Schoone het Ware en Heilige dienen. Vinde uit dien hoofde het gebrekkige in het werk van den dilettant voor het geoeffend oog van den kunstkenner welwillend verschooning.” — Te Köping is in 1871 eene Zweedsche vertaling verschenen.

2) Zie zijne „Vermischte Schriften,” Th. II. s. 258 en verv. Eene vertaling in proza werd gegeven in de „Magdalena” van 1856, bl. 76 en verv. Eene bearbeiding in poëzie door ten Kate reeds in 1849, in zijne „Nieuwe Dichtbloemen,” bl. 50 en verv.

3) Bewerkt door F. A. Leo, en verschenen te Berlijn, 1861. De titel van het oorspronkelijke is: „En Sjael efter Doden;” het komt voor in de „Poëtische Schriften” van J. L. Heiberg, Kopenh. 1848, II, bl. 313—381.

4) De Bisschop H. Martensen.

5) „De Hel” Z. IX. 61—63.

6) Het hier volgende bevat Reminiscenzen, waarschijnlijk zeer gebrekkig, van en toespelingen op de tragoedie van Oehlen-schläger: Socrates.

7) Hier volgen in het oorspronkelijke eenige toespelingen op en gesprekken over een paar stukken van Andersen, en den toestand der dramatische kunst in Denemarken, welke, gelijk vroeger een paar uitweidingen over met name vermelde Journa-len, die „de ziel” interesseeren, maar jammerlijk bespot wor-den, hier werden weggelaten, ook ter bekorting, als voor ons publiek van minder belang.

8) „Predigten, I. s. XIX der Voorrede.

DE VROUW EN DE NIEUWE LITTERATUUR.

Het zal in de aanstaande Octobermaand ¹⁾ juist een halve eeuw zijn geleden, dat in het hart van het schoone Thuringerwoud op den grijzen Wartburg een feest werd gevierd, dat in menig opzicht een teeken der tijden mocht heeten, en dat, nog lang daarna herdacht en besproken, door een onvergetelijk Dichtervorst van ons vaderland met een enkelen trek werd vereeuwigd :

„En 't jonge Deutschland joelt, waar eenmaal Luther bad.”

Het jonge Deutschland, wat is het spoedig reeds oud geworden, en wat ligt er al tusschen de jaarcijfers 1817 en 1867, voor wie dat onrustig tijdperk geheel of grootendeels met eenige zelfbewustheid doorleefde! Ver het meeste op letterkundig gebied — om ons nu daarbij alleen te bepalen — dat in zijnen aanvang bewonderd werd, is lang reeds der vergetelheid prijs gegeven, en van het minste, dat thans de opmerkzaam-

heid trekt, waren toen de zichtbare kiemen aanwezig. Geen wonder, voorwaar, dat voor den vriend van letteren en wetenschap, die bij dit keerpunt een oogeblik toeft, de vraag zich niet afwijzen laat, of wij in die vijftig jaren, over het algemeen beschouwd, vooruit dan wel teruggegaan zijn. Maar geen wonder ook, dat het antwoord op die vraag van verschillende zijden in zeer verschillenden, neen, vlak tegenstrijdigen zin wordt vernomen. „Wij gaan hard achteruit,” dus klaagt luide of heimelijk menig bewonderaar van den ouden, beteren tijd. „De inhoud van wat op letterkundig gebied wordt geleverd is in den laatsten tijd steeds armer geworden, en de vorm — maar 't is bekend, hoe de eerbiedwaardige grenslijn tusschen poëzie en proza tot beider schade is uitgewischt; het proza is dol geworden, en de bekende klacht: „la poésie s'en va” wordt schier uit alle landen gehoord.” — „In waarheid,” dus klinkt het van den anderen kant, „ook in Nederland, en — ten Kate's „Schepping” dan, en van Lennep's vermaarde roman, en zoo menig ander verschijnsel? Wees billijk, onverbeterlijk Pessimist, en erken, dat, gelijk overal elders, alzoo ook op het gebied van het Schoone, een gestadige vooruitgang van het gebrekkige tot het betere, van het betere tot het beste valt waar te nemen.” — En „ik geef u geen van beiden gelijk,” spreekt een derde; „exceptiën, gelijk zoo even genoemd werden, bewijzen weinig voor den doorgaanden toestand der zaken, en klachten, als zoo straks werden aangeheven, werden ook in een vorig tijdperk gehoord. Gelijk geheel de beschaving, zoo gaat ook de letterkundige ontwikkeling van een tijd en een volk in eentonigen cirkelloop voort, of ten beste

gerekend, en „zigzag”, zoodat elke betrekkelijke vooruitgang door een even grooten teruggang, hetzij voorafgegaan, hetzij gevolgd staat te worden.” Zoo wisselen de stemmen, zoo weërspreken de meeningen zich. „En nu de uwe, geacht Referent?” Gesteld, M. H., dat ik werkelijk eene vaste partij op dit gebied had gekozen, ik zou mij wel wachten reeds in den aanvang mijner rede haar aan te duiden, en daardoor onvermijdelijk een deel van mijn gehoor tegen mij in stille oppositie te brengen, waar ik aller toegevendheid in zoo hooge mate behoeven zal. De geopperde vraag is toch ook waarlijk niet van dien aard, dat zij zich, in welken zin ook, met weinig woorden beslissen laat. Van lieverlede moet ook in dit opzicht eene persoonlijke overtuiging zich vormen en vestigen, en zeker is het daartoe de beste weg, dat men begint met op afzonderlijke verschijnselen acht te geven, die het eigenaardige van het streven des tijds meer of min karakteriseeren, en nauwelijks nalaten kunnen op de Letterkunde der toekomst een bepaalden, hetzij gunstigen of ongunstigen invloed te oefenen. Op één dier verschijnselen wenschte ik heden uwe aandacht te vestigen; op welk, zult gij zoo aanstonds vernemen.

„Gij weet niet,” dus sprak eenmaal een Zweedsch diplomaat (Oxenstierne) in een vertrouwelijke bui tot een zijner gunstelingen: „gij weet niet, mijn vriend, door welke kleinigheden de volken soms geregeerd worden.” Mag men betrekkelijk mindere belangen een oogenblik vergelijken met groote, men zou schier in verzoeking komen om hetzelfde te getuigen aangaande het wisselend lot van een letterkundig publiek. Het weet niet, door wat betrekkelijke beuzelingen soms een

spreker, die zich ter kwader ure nog eenmaal liet verleiden om „op te treden,” in de keus zijner stof wordt bepaald. „Die keus heeft, heeft angst,” zegt een spreekwoord, waarvan de waarheid allen Verhandelaars maar al te zeer bij ervaring bekend is. Aan mijne onzekerheid intusschen zag ik bijna terstond, en zeker zonder dat hij het zelf kon vermoeden, door een der onmisbaarste, maar tevens een der onbarmhartigste leden van de Republiek der letteren, een verdienstelijken Secretaris een einde gemaakt. Ik kreeg namelijk onlangs ergens de keus, of ik lezen wilde „alleen voor Heeren, of tevens voor Dames.” Het antwoord kon wel niet moeilijk zijn, allermint voor wie ambtshalve geroepen is om bijna dagelijks uitsluitend tot Heeren het woord te richten. Maar gelijk de vraag mij alzoo het uitzicht op eene aangename afwisseling opende, zoo deed zij mij nog een anderen dienst. Van zelve toch riep zij mij twee beelden voor het oog, wel geschikt mijne aandacht te boeien. Aan de eene zijde eene vriendelijke vrouwschaar, in meerderen of minderen getale rondom een bezetten kathedraal vereenigd; aan de andere de letterkunde, de nieuwere inzonderheid, die ook hare belangstelling wekt, gelijk zij die in hooge mate verdient. En nu behoeft men waarlijk geen Phenix te zijn om door deze zeer natuurlijke combinatie van denkbeelden op het spoor eener stof te geraken, waarvan men met reden mag hopen, dat zij een uur van aangename, en niet geheel nuttelooze letterkundige ontspanning zou bieden. De Vrouw en de nieuwe Litteratuur — het stond al spoedig bij mij vast, zou het onderwerp mijner voorlezing zijn.

De vrouw en de nieuwe litteratuur — gij noemt

dat onderwerp zeldzaam uitlokkend, onafzienbaar rijk, maar uiterst moeielijk tevens? Geen gering voordeel voor mij, geachte Hoorders. Zietdaar tenminste ongezocht een drievoudige overtuiging, waarin wij het al dadelijk eens zijn. Is een Redenaar gelukkig te prijzen, die een doelmatig onderwerp heeft; gelukkiger voorzeker is hij, die zeggen kan, dat het onderwerp hém heeft, dat wil zeggen, hem aantrekt, hem boeit, hem niet loslaat, voor hij het zooveel mogelijk van alle zijden bezag. Maar: van alle zijden, dat moet ik reeds terstond onmogelijk noemen; het zou wellicht gemakkelijker zijn een Boek, dan eene Voorlezing over de zaak in kwestie te schrijven. Laat mij intusschen al dadelijk den rijkdom beperken, door iets meer van mijne eigenlijke bedoeling te zeggen. Het is ons voornemen niet, over het eigenaardig licht te gaan spreken, waarin de zwakkere helft van ons geslacht in 'de voornaamste voortbrengselen der nieuwere letterkunde door beroemde mannen geplaatst en voorgesteld wordt; maar alleen over de plaats, die zij zélve zich in de letterkundige wereld van later tijd heeft veroverd; over haar aandeel aan de taak, waaraan zij daar nevens anderen werkt; over de roeping, die zij daar al of niet kan vervullen; over den invloed, dien zij in staat en gehouden is op dit gebied te doen gelden. Ook binnen deze grenzen evenwel, ik gevoel het, heeft het uitlokkend en veelomvattend onderwerp zijne eigenaardige moeielijkheid. Ik spreek niet eenmaal van de klip, die iedereen terstond in het oog valt; de verzoeking tot honigzoete hulde en vleitaal, waarvan iedere verstandige Hoorderes terstond met weerzin zich afwendt. Ik hoop achting genoeg, zoowel voor mijn ge-

hoor als voor mijzelf te hebben, om evenmin kruipend als onwillevend te zijn. Wat mij voor den geest zweeft, zijn niet de wierookwolken eener licht buitensporige vereering, maar de uiterste omtrekken eener tant soit peu litterarische Studie, hoezeer slechts de vrucht van weinige uitgewoekerde uren. Maar er is een ander gevaar bij zulk een onderwinden, dat in geen deele mag voorbij gezien worden; het is dat van een bijna onvermijdelijk misverstand. Met den besten wil toch zou het mogelijk zijn, hier niet te begrijpen, of anders, niet begrepen te worden. Zijn het, naar een wijze Engelse wet, slechts de Pairs, die over Pairs mogen oordeelen, men zou wellicht niet zonder recht kunnen twijfelen, of de beantwoording der geopperde vragen wel geheel binnen den kring van mannelijke bevoegdheid gelegen was. Intusschen hebt gij licht reeds in stilte bedacht, dat de bedoelde regel toch ook van de andere zijde niet al te streng wordt in acht genomen, en zeker hebt ge wel eenige sympathie voor den wandelaar, die om uwentwil zich waagt op eenen weg, met voetangels en klemmen bezaaid. Allermint althans behoeft hij zich te laten weêrhouden door de anders niet onnatuurlijke vrees, dat eene voordracht als deze slechts voor de helft van zijn publiek eenigszins belangrijk zou zijn. Wat eenmaal te Parijs een voortreffelijk prediker zeide, waar hij de roeping en het leven der vrouw opzettelijk van den gewijden leerstoel besprak ²⁾: „wie spreekt tot de vrouw, spreekt te gelijk voor den man,” is ook hier volkomen toepasselijk. Daarom reken ik op beider belangstelling bij de bespreking der dubbele vraag: wat de litteratuur, inzonderheid de nieuwere, aan de vrouw

heeft te danken, en wat die litteratuur van de vrouw heeft te vragen. Mag die bespreking aan al mijne hoorders zonder onderscheid eenige stof tot leerrijke gedachtenwisseling en persoonlijk nadenken bieden, ik zal mijn goed gesternte zegenen, dat mij tot deze keus heeft gebracht, en tevens — doch dit in vertrouwen — volkomen gerechtvaardigd zijn tegenover een ietwat zwaartillend vriend, die onrustwekkend het hoofd schudde, toen ik hem mijn voornemen mededeelde, ja mij voorspelde, dat ik er onmogelijk, zoo noemde hij het, „zonder kleerscheuren afkomen,” en in geen geval eenige eer mede inleggen kon. Ik antwoordde hem, dat ik trachten zou tegen het eerste te waken; dat het tweede ook niet dadelijk noodig was, en dat ik meende mijn gehoor althans nog wel zooveel te kennen ⁵⁾, dat het mij zeker het persoonlijk genoeg dezer spreekbeurt niet zou bederven door den bitteren nasmaak eener min humane Kritiek.

Waar ik dan nu dadelijk aanvang de vraag te bespreken, wat bepaald de nieuwere Letterkunde aan de vrouw heeft te danken, daar moet ik reeds terstond een mogelijk misverstand voorkomen; de voorstelling namelijk, als of de werkzaamheid en de invloed der vrouw op dit gebied uitsluitend tot den lateren, den tegenwoordigen leeftijd behoorde. Zulk een beweren zou ongetwijfeld met de duidelijkste uitspraken van de geschiedenis der oude, klassieke litteratuur in lijnrechte wederspraak zijn. Wie weet het trouwens niet,

dat reeds eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling meer dan ééne teedere hand met kloeken aangreep de snaren der dichterlijke lier heeft gedwongen, zoodat niet slechts de tijdgenoot, maar ook de nakomeling-schap naar de bezielde tonen moest luisteren! Op gewijd gebied hebt gij reeds in stilte met eerbiedige bewondering de namen van eene Mirjam, eene Debo-ra, eene Hanna, eene Maria genoemd; koninklijke gestalten, in waarheid, gelijk gij ze alleen onder déze natie kunt aantreffen, en door den adem der Godge-wijde poëzie als ten nieuwen leven bezielde. Maar ook op ongewijd gebied kunt gij nauwlijks terugzien, of voor uw oog heeft zich reeds terstond het beeld van Sappho geplaatst; de beroemde dichteresse van Lesbos, op de vleugelen van het lied als tot hooger sferen gedragen, maar straks door de hand der wanhoop van de Leuca-dische rots in de diepte nedergestort. De fragmenten, ons van hare zangen bewaard, doen vermoeden, dat zij een machtigen invloed op de jonge dichtersessen te-weegbrengen moesten, die de zangster rondom zich ver-gaderd had, en waarvan althans een enkele naam, Erinna, met eere naast de hare zou voortleven. En verlaten wij nu den klassieken bodem van Hellas, om naar Latium over te steken, wel geen dichtersessen van naam, maar toch, geletterde vrouwen treffen wij aan, enkele zelfs in de filosofie van haren tijd onderwezen. Cornelia, de moeder der Gracchen b. v. droeg door hare gave van wel te spreken niet weinig tot de welsprekendheid van hare kinderen bij. De dochter van Laelius had de vaderlijke eloquentie overgenomen, om dien schat op hare beurt aan kind en kleinkind mede te deelen. Wat belangrijken invloed in dat op-

zicht eene *Aspasia* te Athene op de vorming van een *Socrates* zelfs en *Pericles* oefende, het is geen vriend der oudheid ontdacht. Ook *Pythagoras*, *Plato* en andere wijsgeeren zagen zich door discipelinnen gevolgd, in wier hart de liefde voor de wetenschap ieder ander gevoel overstemde ⁴). En om op deze lijn geen andere namen te noemen, het meest beroemde sieraad van het *Alexandrie* der vierde en vijfde eeuw, de rijk begaafde *Hypatia* kan ten bewijze verstrekken, dat zelfs toen de zon der oude wijsbegeerte reeds lang was ten avond gespoed, er nog enkele vrouwen gevonden werden, die hare verhevenste stelsels met wegslepene welsprekendheid voor eene opgetogen schare vertolkten, en een onbevlekt wetenschappelijk leven bekroonden met een tragischen dood, waardig door de meesterlijke pen van een *Kingsley* nog na eeuwen geteekend te worden.

Toch durf ik geen wederspraak wachten, wanneer ik beweere, dat dergelijke schitterende lichten zich zelfs in de schoonste dagen der oudheid slechts enkele malen vertoonden, en nog minder mag ik u een rijken oogst van belangrijke namen beloven, wanneer wij een oogenblik stilstaan op het nevelig gebied van de middeleeuwen. Wie trouwens zijn *Vader Cats* heeft gelezen, heeft reeds het beeld van een koningsdochter voor oogen, in „den Proefsteen van den Trouwring” vermeld, die nog het *Alphabeth* moest beginnen te leeren schrijven, en dat werkelijk leerde onder gansch niet gewone omstandigheden. Wat er ook van de waarheid harer geschiedenis zij, zeker was de onverschrokken *Emma* althans in hare onkunde eene sprekende type van velen, en wie uwer mij hier in gedachten in de rede

valt om den naam der beroemde Heloise te noemen, wier Monument hij wellicht met dat van haren vriend Abelard te Parijs op Père la Chaise aanschouwde, zal toch bij eenige kennis van zaken gereedelijk toegeven, dat hare letterkundige beteekenis van vrij luttel waarde zou zijn, ware die niet voor het oog onzer verbeelding door zooveel leed bij zooveel liefde verhoogd. — Dat laatste beweer ik intusschen volstrekt niet van een paar koningsdochters uit het Byzantijnsche rijk, bekwaam om niet slechts den schepter, maar ook de schrijfstift met eere te voeren; Eudoxia en Anna Comnena, waarvan de tweede zelfs onder de geschiedschrijvers van haar land en geslacht eene aanzienlijke plaats bekleedt, en door den glans van haren letterroem de nevelen der twaalfde eeuw heeft verhelderd. Dat licht had echter in zijne naaste omgeving geen enkele tweelingster nevens zich, schoon het zeker verrassend is, omstreeks denzelfden tijd in het Westen, in Duitschland eene zekere kluisenares Ava te vinden, die in nauwlijks ontluikende taal en in kinderlijk naïeven vorm een van de eerste „Levens” van den Zaligmaker der wereld beschrijft, terwijl kort daarna het eerste geestelijke drama door de hand eener non (Rhoswita) wordt bearbeid. Doch overigens is er ook van letterkundige werkzaamheid der vrouw nog geen sprake. Invloed oefent zij ongetwijfeld, even als, neen, oneindig meer dan te voren. Gelijk het zwaard wordt de lier in haren dienst gehanteerd; haar lof is het zoetste loon voor den Meistreef, die ter harer eer het speeltuig besnaart. Haar naam in één woord staat in duizend harten te lezen, maar nog zelden of niet aan het hoofd of den voet van eenig letterkundig product.

Doch ook dat zou gebeuren, waar, na den val van het Byzantijnsche rijk, in Europa de beoefening van kunsten en wetenschappen met nieuwen luister herleefde. Het Humanisme had zijne Apostelen onder de uitstekendste mannen der eeuw; kon het anders, of ook vrouwen moesten zich als zijne Profetessen doen hooren? De eerste letterkundige, zelfs geleerde vrouwen, gij treft ze in dit tijdperk in het Zuiden, in Italiën aan. Reeds in de dertiende eeuw werd het Academisch doctoraat door eene vrouw, Bittizia Gozzedina verworven, en inzonderheid in het Padua en Bologne der zestiende eeuw ontmoet gij herhaaldelijk op den Academischen leerstoel eene beroemde Professorin, die zelden reden heeft om te klagen over het getal en den ijver der toehoorders. Allermeeest aan het hof van Ferrara en Florence werden overvloedige bewijzen aanschouwd, dat het licht van den nieuwen dag niet slechts over mannelijke hoofden, maar ook in vrouwelijke harten verzezen was. Zal ik het beeld der edele Renata van Ferrara u schetsen, eene vorstin voor dien tijd van zeldzame geleerdheid, slechts door den adel harer ziel overtroffen; beschermvrouw der wetenschap, der kunst en des geloofs te gelijk, waar zij zoowel den vervolgden Calvijn, als den verbannen Franschen dichter Clement Marot aan haar hof een schuilplaats bereidt? Liever vestig ik in dienzelfden tijd op de glansrijke verschijning van Olympia Morata uw oog, geniale dochter van een beroemden geleerde, die reeds met de moedermelk de liefde tot de dichtkunst had ingezogen, op haar veertiende jaar eene verdediging van Cicero tegen een zijner vijanden schreef, en nu eens in het openbaar in het Grieksch

improviserende, dan met weergalooze gemakkelijkerheid de stelsels der oude filosofen besprekende, eene opgetogen schare aan hare lippen geboeid hield, tot zij na menige smartelijke levenservaring reeds op negen en twintig jarigen leeftijd bezweek, en in den geleerden Beza te gelijk een lofredenaar en een geestverwant vond ⁵). — Maar deze laatste naam heeft ons ongevoelig reeds óver de grenzen van het tijdperk der Reformatie gebracht, en nauwelijks overzie ik háár grondgebied, of het aantal vrouwen vermenigvuldigt zich voor mijn oog, bij wie de liefde voor kunst en wetenschap gelijken tred houdt met den ijver voor het gelouterd geloof. Gekroonde vrouwen in de eerste plaats; „la Marguérite des Marguérites,” de Koningin van Navarre, zuster van Frans den Eersten vooraan, in wier „Contes et Nouvelles” gij de geestverwante van Boccaccio herkent, terwijl in hare Brieven en Gedichten de frissche adem der hervorming u tegenkomt, en áchter deze „vierde der gratiën” de imposante figuur der „maiden Queen,” Elizabeth van Engeland, die zelve wel niet schreef, maar van haren bewonderenden leermeester de lofspraak ontving, „dat zij op één dag meer Grieksch las, dan een Canonicus Latijn in een geheele week.” Welk eene eervolle plaats in deze omgeving had niet de ongelukkige Jane Gray kunnen innemen, koningin van tien dagen, gekroonde martelares op zestienjarigen leeftijd, maar reeds als kind zoo gemeenzaam met de schriften van Plato en Demosthenes, dat zij beide in het oorspronkelijk las. En hoe trekt in eene volgende eeuw eene andere, vorstelijke gestalte ons aan, die van onze edele landgenoot, Frederik Hendriks dochter, Louise Henriëtte, keurvorstinne

van Brandenburg! Reeds zijn meer dan twee eeuwen na haar sterven (1667) verlopen, maar nog leeft zij in het hart en op de lippen van duizenden, wien zij meer dan één voortreffelijk kerklied heeft voorgezongen, nog heden ten dage in en buiten Duitschland in eere. Met hare vorstelijke gestalte opent zich voor mijn oog de lange rij van gewijde dichtersessen, waaronder niet weinige van hoogst aanzienlijken huize, aan wie het gewijd kerkgezag in verschillende landen onmiskenbare verplichtingen heeft. Overziet zelve die reeks ook van later dagen in stilte, en hoe betrekkelijk voorts ook de dichterlijke waarde van sommige dezer liederen zij, vlecht met mij in den geest een eerekrans voor menig stille en zachte ⁵⁾, die met hare dichterlijke gaven wat beters heeft gezocht en gevonden, dan aardsche grootheid en eer!

Het lag wel in den aard der zaak, dat het krachtig opgewekt leven der zestiende en zeventiende eeuw ook op de letterkundige ontwikkeling en emancipatie der vrouw weldadig moest werken. Veel meer dan in Duitschland, was dit het geval in ons vaderland, reeds vroeg de zetel der herboren wetenschap en de bakermat der kunst te gelijk. „Een taal, nog veel te weinig ontwikkeld, ons Hollandsch, om het zangerig Italiaansch zelfs van verre op zijde te streven?” Dat zoudt ge geen tweemaal gezegd hebben, als gij het Muider-slot in de dagen van Hooft waart binnen getreden, en daar, onder meer uitgelezen gasten, Roemer Vischer's twee begaafde dochters had hooren poëtizeeren en musiceeren op eene wijze, die u terstond had gedwongen om aan „een zingend vedertjen en een gewiekt geluid” te gaan denken, door de stem der jongste

zoo geestig en bevallig geprezen. In beider lied klinkt de lust des levens u tegen; zijn hoogste ernst in dat van Anna Beijns te Antwerpen, de geestelijke dichteres derzelfde kerk, waartoe de rijkbegaafde Tessela en hare zuster behoorden, maar die in kracht en keur van taal bijna alle dichters van haar tijdperk achter zich laat. Haar en anderer roem intusschen wordt in de volgende eeuw ver overtroffen door die van de vrouw, van wie wij in onze kindsheid niets met zoo-veel verbazing vernamen, dan dat zij spinnekoppen kon eten, en niets met zooveel spijt, dan dat — zoo luidde immers het slot van het bekende versje — „dweepzucht schoof, wat spijt, een wolk voor dit verstand.” Later — het is de verdienste der Monographie van Dr. Schotel — zijn wij althans in de gelegenheid geweest om billijker over de verdiensten van Anna Maria van Schurman te oordeelen, doch ook thans nog, op verderen afstand gezien, mag „de Nederlandsche Minerva” het voorwerp der bewondering van den nakomeling blijven, gelijk zij de roem en trots van tijd- en landgenoot was. Dat zij, hetzij hier te lande of elders, op de beoefening der letteren een bepaalden invloed heeft uitgeoefend, de vermaarde discipelinne van Voetius, ik zou het niet durven beweren. Om invloed te kunnen oefenen, moet men niet slechts bewonderenswaardig zijn, maar navolgbaar; er zijn gaven van geest en hart, te zeldzaam, om tot concurrentie en imitatie te lokken. Maar altijd blijft het eene eere voor het Sticht en voor Nederland, dat het de kweekplaats is geweest van een der geleerdste vrouwen ter wereld; „de ooglust,” ook van de uitstekendste mannen dier dagen; de kunstnares, de

vrouw, de Christin, van wie met het volste regt is gezongen:

„Wie bij haar wijsheid zoekt, zal wijsheid's schatten vinden.”

Op zulke illustraties kon althans het Frankrijk der zeventiende eeuw nog niet roemen, al had het in de zestiende reeds eenige veelbelovende dichters bezeten, waarvan enkele eerst in onze dagen weder uit het stof eener onrechtvaardige vergetelheid worden opgedolven ⁶⁾. Integendeel, al ontbrak het ook bij menige vrouw in geenen deele aan liefde voor kunst en wetenschap, de eigenlijk gezegde geleerde vrouw vond nergens minder dan in Fransche oogen genade. Hoe nauw die afkeer met het Fransche volkskarakter in verband staat, hebt gij lichtelijk reeds in stilte bedacht, en even spoedig den naam genoemd van den dichter, die deze stemming op eigenaardige wijze vertolkt, en even daardoor gesterkt heeft. Inderdaad, het zou moeielijk zijn, onbarmhartiger persiflage van eene thans gelukkig niet meer aanwezige type te vinden, dan Molière in zijne „Femmes Savantes” gegeven heeft. Het blijkt duidelijk; eigenlijk gezegde geleerdheid eener vrouw is in het oog van den dichter juist de antipode van waarachtige geestesbeschaving. Iedereen kent het bespottelijk tooneel van de geestdrift, die de eerste ontmoeting van een waanwijzen Graecus aan twee zijner vrouwelijke bewonderaars instort. Hoe jammerlijk steken zij af bij de bezadigde Henriëtte, die de hulde van Vadius afwijst:

„excusez-moi, Monsieur, je n'entends pas le Grec”

terwijl de levenswijsheid van den dichter zelven ken-
lijk in de taal van de boersche Martine is uitgedrukt:

»l'esprit n'est point du tout ce qu'il faut en ménage;
»les livres cadrent mal avec le mariage.»

Zoo geeselt Molière met scherpe satyre al wat slechts van ver aan bas-bleus kan doen denken, en — Boileau dacht er volstrekt niet gunstiger over. Was het een profetisch voorgevoel, dat beiden zoo fel tegen een karikatuur deed te velde trekken, die maar al te spoedig daarna zich tot eene kolossale macht zou verheffen? Althans, om niets anders te noemen, op de helft der zeventiende eeuw was het Hôtel de Rambouillet alreede voor zijne talrijke bezoekers geopend, en wie den naam noemde van dat Hôtel, waar o. a. Bossuët het eerst debuteerde, dacht daarbij van zelf aan een uitgelezen kring, niet het minst van aanzienlijke vrouwen, die niet slechts veel van zich lieten spreken, maar ook in de letterkundige wereld steeds luider begonnen mede te spreken. Dat werd in toenemende mate het geval in het Parijs der achttiende eeuw, toen — maar beter geven wij hier aan eene Engelsche schrijfster het woord, die van het onderwerp eene opzettelijke studie gemaakt heeft ¹⁾. „Bij eene natie, vermaard wegens hare macht en grootheid, oefende in dien tijd eene reeks hoogst merkwaardige vrouwen eene zoo uitgestrekte, en tevens eene zoo volkomene macht, dat men in de geschiedenis harer kunne er geen tweede voorbeeld van vindt. Zij beheerschten de maatschappij, als vrouwen van de wereld; het gebied der letteren, als beschermsters der fraaie kunsten;

den staat, als gunstelingen en raadgeefsters van koningen. Zij gaven den toon aan het gevoel, aan de wijsbegeerte, aan de ideeën."

Ons bestek laat natuurlijk niet toe, hier aller namen te noemen, veel min aller verdiensten te wegen; hoe verder wij komen, te meer moeten wij van alle hoop op volledigheid afstand doen. Onbelangrijk zou het anders niet zijn, een Album van Fransche celebriteiten uit deze periode te openen, en bij enkele dezer beeltenissen in haar eigenaardig kostuum een enkel oogenblik stil te staan. Mag ik gissen, niet weinig blikken zouden bij voorkeur gericht worden op Mad^e de Sevigné, of Cottin, of de Genlis, van wie men niet zonder reden gezegd heeft, ⁸⁾ „dat zij pen en inktkoker ongetwijfeld zou hebben uitgevonden, indien dat niet reeds vóór haar geschied was." Maar inzonderheid zou Mad^e de Stael de opmerksaamheid trekken, de exceptioneele vrouw, van wie een criticus zoo fijn en scherp als Vinet heeft verklaard, dat de verschijning van ieder harer werken als een evènement mocht beschouwd worden, en dat zij van geen mindere litteraire onsterfelijkheid, dan die der Oden van Sappho verzekerd is. Ziet echter ook naast dit eminente drietal de Hertogin de Maine, Mevrouw de Chatelêt, de beroemde vriendin van Voltaire, Mevrouw d'Epinaï en de Deffand niet voorbij, want die namen, thans voor ver de meesten een klank, vertegenwoordigden in de vorige eeuw voor niet weinige ooren eene duchtbare litterarische macht. Geen wonder, van meer dan één dusgenaamd bureau d'esprit maakten zij de ziel en het middelpunt uit; en niet zelden hebben deze vrouwelijke handen op wijsgeerige of dichterlijke hoof-

den een schitterende eerkroon gezet, of — een onuitwischbaar schandmerk gedrukt. Wee hun, die het waagden, den glans van wat zij salonroem noemden op wat al te stouten toon te verachten; de draden van de ledepop der publieke opinie waren niet te vergeefs in zoo zwakke, en toch zoo machtige handen gelegd. Een enkel goed geschreven klinkdicht was nu en dan genoeg om voor het ontluikend talent de deuren der Fransche Academie te openen, maar — het diploma van superieuriteit moest in een der bureaux d'esprit door vrouwelijke handen geteekend zijn. Wat wonder, dat rondom deze schitterende planeeten zich tallooze sterren bewogen, die het licht, van daar ontvangen, op hare beurt weder zochten te verspreiden in lagere kringen! Of nu deze invloed even weldadig was, als hij vaak onweerstaanbaar mag heeten — M. H., ik wenschte wel, dat ik, volkomen naar waarheid, op die vraag een meer bevredigend antwoord kon geven. Maar gij kent den geest, waardoor, behoudens lofwaardige uitzonderingen, de Fransche letterkunde van dit tijdperk beheerscht werd, en kunt kwalijk verwachten, dat hij door de hofkringen van Versailles bij voorkeur bestreden zou zijn. Het was de tijd, dat een tamelijk oppervlakkige philosophie de zaden, strooide, waaruit later de wrange vrucht der revolutie zou rijpen; toen het woord Natuur al meer en meer voor den heiligen naam van God werd gebezigd; en een wereldsch petit-Abbé, gelijk er honderden waren, van zijne vlugheid in het improviseren en redeneeren liet blijken, door den eenen dag vóór, den anderen tégen het bestaan van het hoogste Wezen te pleiten. Wat kon men bij zulk een staat van zaken ook van zulken verwachten, die den geest

der eeuw schenen te leiden, maar wezenlijk volgden en dienden? Zoo de arbeid der Encyclopaedisten kon slagen, het was ook, omdat de kostbare onderneming door vrouwelijke handen met aanzienlijke sommen gesteund werd. Meer dan één materialistisch geschrift — „de l'Esprit” van Helvetius bijvb., dat van dezelfde zijde geïnspireerd is geworden. Toen Voltaire tegenover de volstreckte godloochenaars zijner eeuw nog altijd Deïst wilde blijven, moest hij tot zijne straf het schamper verwijt van bigoterie van vrouwelijke lippen vernemen. De tijd was nog niet daar, dat men, van een zedelijk standpunt bezien, de vrouw een weldadigen invloed zou zien oefenen op de ontwikkeling der nieuwere letterkunde.

Wie de achttiende eeuw heeft genoemd, en daarbij aan Nederland dacht, kan ook op dit gebied geen groote dingen verwachten. Immers, het was de tijd „toen kruipen dichtkunst heette,” en men naar Bilderdijk's woord niet beter scheen te kunnen doen, dan „in stijven tred naar Frankrijks gladden keten te draven.” Ook uit vrouwelijke handen treden thans dusgenaamde dichterlijke producten te voorschijn in verzen, bij voorkeur alexandrijnen, even gelikt, en afgegrond, en afgemeten als de geschoren hagen en de symmetrische bloemperkjes, die de Fransche tuinen versierden. Wat zou ik u kunnen vervelen, indien ik u op enkele proefjes der langdradige rijmelarij b. v. van de eerbare Catharina Lescailljes — ik durf niet zeggen: onthaalde. En toch werd zij, naar de optimistische stemming dier dagen verheven, als „uitmuntende boven alle dichtersessen der oudheid,” en zij was werkelijk ook nog in geen deele de slechtste. Slechts twee, drie vrouwengestalten

treden met eere onder de dichters van dat tijdperk te voorschijn, terwijl de nakomelingschap voorts niets door de vergetelheid mist, waarin de meeste andere wegzonken. ⁹⁾ Lucretia Wilhelmina van Merken bedoel ik, de gade van van Winter, die „door druk geleerd het nut der tegenspoeden” bezong, en een nog altijd geurigen krans voor het hoofd van David en Germanicus vlocht. Meer wellicht nog Juliana Cornelia, Baronesse de Lannoy, de spiritueële dichteres die zich boven het bekrompen conventioneële verhief, en nog na haar sterven door Bilderdijk werd begroet, als „t overschot van d' eer van Nederlands Parnas.” Gelukkig intusschen, in de eerste plaats voor Bilderdijk zelve, dat dit overschot toch nog het allerlaatste en ook ver het beste niet was. Om toch niet van zijne schoonzuster, Mevrouw Elter Woesthoven te spreken, door Spandaw, op zijne beurt in zijn gedicht: „De vrouwen” met geestdrift als „d'eer van Nederlands zangberg” genoemd ¹⁰⁾; in Katharina Wilhelmina Schweickhardt mocht het hem gebeuren de gade te vinden, die door haar dichttalent het zijne gedurig ontgloeide, zonder dat de roem harer gaven den zijnen verduisteren kon. Voorzeker, hier was de kunstnaares echtgenoot en discipelin te gelijk, en wel verdiende zij de hulde, die de onsterfelijke Bard aan het slot van zijn „Sappho en Alceüs” haar bracht:

„O vereenen w' onze klanken
 Toonen w' aan het vaderland,
 Hoe het echte dichtvuur brandt,
 Ook in halfgedoofde spranken!
 Klinkt mijn koopren keel te zwaar,
 Meng uw zilvren stem daaronder,

En men hoor' Alceüs donder
Smelten met d' Aeöolsche snaar."

Maar reeds zouden wij ons zelve vooruitloopen; wij mogen toch niet scheiden van de achttiende eeuw, zonder nog een enkelen blik op een tweetal vrouwen te slaan, die in menig opzicht de type mogen heeten van den zuiver Hollandsehen aard, maar onder den invloed der toenmalige Fransche aspiratiën en begrippen ontwikkeld. Allen hebben reeds in stilte den naam van Betje Bekker en Aagje Deken genoemd; de ouderen onder ons hebben zich gemakkelijk menig blad uit „Saartje Burgerhardt” of „Willem Leevend” herinnerd, dat nog na zooveel jaren een onwillekeurigen glimlach hun afperst, en de jongeren, die deze lijvige boekdeelen tegen scheurpapier opwegen, maken zich nauwelijks een voorstelling van de populariteit, die deze beide namen tijdens het laatst der vorige en den aanvang van deze eeuw in het letterlievend Nederland kroonde. En geen wonder, hier was navolging van den Engelschman Richardson; hier was invloed van het humanisme en liberalisme der Franschen; maar hier was bovenal Hollandsche rondheid, nuchterheid, sympathie voor de werkelijkheid, beurtelings uitgedrukt in een aanvanke-lijk ontluisterd proza en eene even geestvolle als levenslustige poëzie. Voorzeker, wij zouden — wat gij niet verlangt — onze diepste overtuigingen moeten ver- zaken op het hoogste levensgebied, indien wij de lit- teraire nalatenschap dezer „femme philosophe” — Bekker achtte dat haren grootsten eertitel — zonder eenige réserve aanvaarden of aanprijzen konden. Op het gevaar af van onder het gebroed der duisterlingen

gerekend te worden, die het in der tijd waagden tegen menige stoute stelling of ontkenning der „Beemster Sappho” hunne stem te verheffen, moeten wij het in stilte betreuren, dat beide vriendinnen op staatkundig en godsdienstig gebied meer gedaan hebben om, hoezeer ter goeder trouw, onnadeukenden op het dwaalspoor te leiden, dan om dwalenden de oogen te openen. Pijnlijker dan de tolerantie-geest, waarmede zij dweeptte, scheen te gebieden, moest deze en die ondervinden, dat de zangeres van „vrouw Snaversnel” en de „Bekkeriaansche doling,” juist geen poesjen was om zonder handschoenen aan te vatten. Helaas, beide vriendinnen hadden in den avond van haar leven in overvloed tijd en stof, om de wrange vruchten van hare eigene „Bekkeriaansche doling” te plukken. Maar keuren wij ook de dwalingen af, de dwalenden gaan wij niet zonder een groet van welgemeende hulde voorbij; voor de levendige reproductie van het Hollandsch huiselijk leven des tijds zijn hare schriften van onmiskembare waarde, en vruchteloos zoeken wij bij de naburen naar een vrouwelijk talent van karakterschildering tot in de fijnste nuances, zoo ontwikkeld als het in dit geestig, schoon dan ook vaak ondeugend tweetal ons tegen komt. ¹¹⁾

Een tamelijk uitgebreid gebied hebben wij, als „à vol d'oiseau” overzien; maar wat wij reeds aan den aanvang opmerkten, is dan nu ook boven allen twijfel verheven. Het bleek ons, dat in geen enkel tijdperk van de geschiedenis der letterkunde, hetzij de rechtstreeksche werkzaamheid, hetzij de zijdelingsche invloed der vrouw ten eenenmale ontbroken heeft. Overal werkt zij, ook waar zij niet handelend optreedt; gelijk iemand

het ergens genoemd heeft ¹²⁾: „derrière une voile, invisible, mais présente”. Toch durven wij vrijmoedig beweren, dat de plaats en taak der vrouw op dit gebied nog nimmer zoo uitgebreid en belangrijk geweest is, als in de tegenwoordige eeuw. Om nogmaals tot haren aanvang terug te keeren; eene vrouw, die in het openbaar hetzij sprak of schreef, bleef althans hier te lande weinig meer dan eene curieuse, wellicht ook interessante exceptie, en wie — wat nog al eens voorkwam — als „tiende Muze” begroet werd, werd dan ook liefst op eerbiedigen afstand beschouwd. Nog heugt mij uit den kinderlijken tijd het verhaal, hoe eene vaderlandsche dichteres, wel is waar niet van den eersten rang, door het achtbaar bestuur van een der dichtlievende maatschappijen in de Maasstad naar het spreekgestoelte geleid werd, om hare eigene poëzie te doen hooren, door verre de meeste oogen, bijna zeide ik als een wonderdier aangezien, en even weinig is mij de stemming ontgaan, waarmede ik zelf de blinde Petronella Moens in jongensachtige nieuwsgierigheid aanstaarde als een wezen, waarschijnlijk uit fijner leem geboetseerd. Die stemming was, geloof ik, vrij algemeen, waarschijnlijk ook bij de meeste Hollandsche huismoeders bijvb. ten opzichte der nederige Fran c i j n t j e d e B o e r, want ook waar men aan niemand het recht zou betwist hebben, om meer te weten of te kunnen dan anderen, men was het stilzwijgend tamelijk eens met het gevoel van Göthe: „ein Frauenzimmer muss sein Wissen heimlicher halten, als ein Calvinist seinen Glauben im katholischen Lande.”

Maar thans hoeveel is er, zelfs binnen de korte grenzen van een menschenleeftijd, ook in dit opzicht

veranderd ! Ik prijs evenmin, als ik laak ; ik constateer de feiten alleen, waarvan gij met belangstelling kennis moogt nemen. In Frankrijk vindt gij den vrouwelijken invloed op de letterkunde door de revolutie van 1789 en hare gevolgen gestuit, maar na die van 1830 ziet gij haar in andere vormen, doch zeker in geen mindere mate terugkeeren. In Engeland en Noord-Amerika ziet gij een schat van romantische lectuur uit vrouwenhanden te voorschijn komen, en wie ook slechts een enkele schrede op dit onafzienbaar grondgebied waagt komt met zoovele, en daaronder zoo voortreffelijke schrijfsters in kennis, dat hij voorzichtigst handelt met in het geheel geen namen te noemen, omdat het letterlijk onmogelijk is, te gewagen van enkele, zonder zelfs onwillekeurig jegens andere onbillijk te zijn. Ieder uwer echter, ik ben er verzekerd van, maakt op dat zwijgen in stilte eene uitzondering ten aanzien van eenig trans-atlantisch geschrift, waaraan hij in de eenzaamheid of bij den huiselijken haard een opwekkend uur had te danken ; ik volg dat voorbeeld, en buig in het voorbijgaan voor de talentvolle schrijfster van A d a m B e d e met eerbied het hoofd. En meent niet, dat de kwaliteit van wat in Duitschland van vrouwelijke zijde geleverd wordt, zooveel lager staat, al is de kwantiteit ook geringer ; in stede van ieder andere moge de naam van M a r i a N a t h u s i u s voorloopig het tegendeel staven. In Italie stierf voor twintig jaren (1847) te Padua een bibliotheek, die eene bibliotheek van 32,000 banden had nagelaten, uitsluitend door vrouwen uit alle landen geschreven. „Dorénavant”, zegt de S a i n t e B e u v e, die het mededeelt, „il ne faudra plus essayer de comp-

ter." Zulke cijfers zouden ons bijna verwarren, en ik vermoed, gij begint naar het slot van een Overzicht uit te zien, dat in geen geval in een onbezielden, toch nog altijd onvolledigen Kataloog mag ontaarden. „Sluit uw Album," dus roept ge mij toe, „onmogelijk toch kunnen wij bij ieder beeld stilstaan. Toon ons liever enkele, belangwekkende Medaljons ten bewijze van den machtigen, nu noodlottigen, dan gezegenden invloed, door de vrouw ónzer dagen op de moderne letterkunde geoefend." Ik volg uwen wenk, en sta een oogenblik met u stil voor een Viertal uitgezochte portretten, één slechts in donkere schaduw geplaatst, de anderen in vriendelijk licht. Bij een onderwerp gelijk dit moet — inzonderheid als het met de waarheid overeenkomstig is — het licht de schaduw te boven gaan.

Het eerste zij dan van eene vrouw — schrik niet, geëerde Hoorderes — met een mannennaam, en reeds ettelijke jaren geleden in de dusgenoemde hoofdstad der beschaafde wereld in mannenkleederen opgetreden; kind onzer negentiende eeuw, maar nog in menig opzicht verwant aan de achttiende; geestelijke dochter van Rousseau, even excentriek, maar ook even ongelukkig; niet minder beroemd dan hij, maar ook weinig minder berucht. Kort na de Juli-revolutie van 1830 met hare eerstelingen te voorschijn getreden, weet zij al spoedig heel Parijs, dat is Frankrijk, dat is Europa te doen spreken, nu van haar schitterend talent, dan van hare meer dan opzien barende wijze van leven. O zeker, indien superieuriteit van geest en phantasie ooit recht kon geven op hooggestemde bewondering, wie heeft haar meer dan de schrijfster van „Valentine,"

van „Lelia,” inzonderheid van „Consuelo” verdiend? Wanneer George Sand — want gij bemerkt, dat wij niemand anders dan deze bedoelen — wanneer zij zich tegen middernacht aan hare schrijftafel neerzette om daarvan eerst in den morgen te scheiden, en de geurige cigarette verwisselde met de vaardige pen, dan werd deze in hare handen een tooverstaf. Rusteloos werkt zij voort, want het is een harer illusiën een Walter Scott in productiviteit op zijde te streven. Het lyrische van haren stijl sleept onwederstaanbaar u mede, en eer gij het weet of wilt heeft de verzengende gloed harer verbeelding de uwe in vlammen gezet. Menig beeld, dat zij maalt, teekent als een type zich af; meer dan een harer beeldengroepen boeit door ideale opvatting en prachtige ordonnantie uw oog. Inzonderheid over hare vroegste litteraire creaties wist zij een schitterend waas van dichtelijke schoonheid te leggen, en gelijk zij den hartstocht op het fijnst analyseert, vermag zij ook de natuur op onovertroffen wijze te schilderen. In één woord, de kunst, opgevat in den hoogsten zin van dat woord, is haar ideaal, haar afgod, haar alles; 't is nu en dan, of de kracht van den genialen man met de teerheid der meest gevoelige vrouw harmonisch is samengesmolten; wat wonder, dat de opgetogen vriendschap haar een tijd lang met den naam van „Koningin van Frankrijk” begroet! — En toch, ik ben er verzekerd van, welgezinde lezeres, die door den roem van haren naam bekoord, dezer koningin uwe opmerkzaamheid wijdt, gij zult de meeste dezer boekdeelen ver van u wegslingeren, eer gij die ter helfte hebt uitgelezen, en u onwillekeurig schamen, zoo het oog van een kenner

u bij déze lectuur heeft verrast? Ik begrijp het; gij behoeft ook nog niet veel gelezen te hebben om u te overtuigen, dat het strenge vonnis van de Chateaubriand volkomen rechtvaardig is: „le talent de George Sand a quelque racine dans la corruption.” „Corruption” — het woord is niet te sterk voor een goed deel van den arbeid eener vrouw, die er zelve voor uitkomt, dat zij letterlijk alles durven denken en schrijven, en maar al te vaak zelfs een afschuwelijke daad door een schitterend sofisme rechtvaardigt. Het Wartburgsfeest, waarvan wij in den aanvang spraken, werd o. a. door een ongelukkigen, heethoofdigen student Sand mede gevierd, die later de moordenaar van den tooneeldichter Kotzebue werd; maar deze zijn vrouwelijke naamgenoot, de geestverwante en voormalige geliefde van den genialen, maar diepgezonken Alfred de Musset,¹³⁾ wie zal ons zeggen, hoeveel geesten en harten zij met een zoet, maar doodelijk vergif heeft doen sterven? Of, waar is bedwelming der zinnen, waar verscheuring der heiligste banden van het huisgezin, van den staat, van den Godsdienst; waar, om alles te zeggen, bespottelijker zelfvergoding, met grover cynisme gepaard? Gelijk zoo menigeen in deze eeuw heeft ook deze vrouw hare Mémoires geboekt, in twintig deelen vervat; eerst aan het einde trouwens van het zesde aanschouwt zij zelve het licht. Maar wat vóór haar zeker niemand bestaan had, hare moeder zelfs geeft zij prijs aan de algemeene verachting, en werpt den naam der reeds gestorvene in het slijk, waarin zij zelve zich wentelt. En zulk eene vrouw, een zedelijk raadsel, voorwaar, (om geen erger woord te gebruiken!) durft nog in geschrifte op hoogen toon

van hare eer en onschuld gewagen, en het rangschikken onder de onrechtvaardigste lotsbeschikkingen, dat zij met onverholen verachting bejegend wordt!¹⁴⁾ Wij wenden het oog met weersin en verontwaardiging af van een meteoor aan den letterkundigen hemel, dat reeds op weg is om onder te gaan. Nog schrijft deze vrouwenhand, als die van den meest werkzamen homme de lettres; een enkel maal zelfs reikte zij in den laatsten tijd eene gave, die ons bewegen zou, haar veel te vergeven. Maar toch levert ook de herfst van haar leven nog maar al te veel vruchten, even onrein als de lente en de zomer gedragen heeft, en verwonderen kan het ons niet, dat de stralenkrans rondom haar hoofd voor veler oog is verdonkerd. Het stelselmatig verzet van het ongedisciplineerd genie tegen alle wetten van betamelijkheid heeft zich ten strengste gewroken, en onder de verouderde gelaatstrekken der vrouw, die roekeloos haar sekse, en veel meer dan hare sekse verzaakte, schrijft de onpartijdige aanschouwer het woord: „talent, zonder de tucht der moraliteit.”

Wat geheel anderen indruk bekomen wij, wanneer wij in onze verbeelding ons uit de oude naar de nieuwe wereld begeven, om in een der groote steden in Noord-Amerika het origineel eener andere beeltenis op te sporen! Dat gelaat, het is ook niet jong meer, en toch, het trekt onwillekeurig het oog van jongen en ouden. Geen wonder, het draagt de sporen van zielenadel; het vertegenwoordigt ons eene, waarvan men naar waarheid gezegd heeft: „dat haar boek meer edele tranen heeft doen vloeien, dan er letters op het papier staan gedrukt.” Is het tot hare introductie nog noodig te

zeggen, dat ook George Sand haar bij haar eerst début van heeler harte een „welkom” heeft toegeroepen? Maar wat afstand tusschen de emancipatie, waarvoor de Française alles heeft ten offer gebracht, en die, waarvoor de Amerikaansche het strijdperk is binnen getreden! Beecher Stowe, Beecher Stowe! reeds zijn ettelijke jaren verlopen, sinds uwe hand ons het beeld van „Uncle Tom” heeft geteekend, en den sleutel zijner hut ons heeft toegereikt, en wij leven snel in deze onrustige eeuw. Maar nog dankt u ons hart uit naam der lijdende menschheid voor wat gij tot bevrijding van zooveel tienduizenden deedt: nog roemt onze mond, niet in de eerste plaats den heerlijken vorm van uw boek — een succès als het uwe zou onmogelijk daaruit alléén op den duur verklaard kunnen worden, — maar bovenal den geest, die zijnen inhoud u ingaf, want in waarheid, hier, indien immer, was het bezielde woord te gelijk eene krachtige daad. Reeds hebben honderde uitgaven „de Negerhut” zonder vergrooting voor millioenen oogen doen rijzen; ik zal u niet beleedigen, M. H., met de vraag, of gij u het boek nog herinnert, en het als een krachtig pleit voor een heilige zaak hebt begroet. Maar dit wil ik van u weten, of gij iemand anders, dan eene vrouw, eene gade, eene moeder in staat zoudt achten, om zulk een pleit op zulk eene wijze te voeren. Roept haar nog eens voor uwe verbeelding, de liefelijke figuur van Evangeline tegenover die donkere Topsy; die Elize met haren Harry vooral, zooals zij daar ademloos voortvlucht, door het bosch, naar den stroom, op het ijs, als een gejaagde gems van de eene schots op de andere, tot gij eindelijk aan gindschen oever de hulp-

rijke hand haar ziet tegengestrekt, die voor goed een einde aan zooveel lijden zal maken; en bovenal, die schrijfster zelve, die de stille vreugd mag genieten, dat zij niet slechts aan ontelbare oogen tranen ontlokt, maar zelfs stugge harten voor de heiligste zaak heeft ontgloeid. Wat er in dat groote hart wel mag omgegaan zijn, toen eindelijk de bange strijd volstreden, en de vrijheid der verdrukten, immers ook door hare pen, niet minder dan door duizend zwaarden veroverd, en de vrede geteekend was, straks helaas, ook tot hare bittere smart door het martelaarsbloed van Abraham Lincoln bezegeld! Reeds genoeg; ik weet, de letterkundige wereld heeft Harriët Beecher Stowe voor nog vrij wat meer, dan deze ééne gave te danken. Om niet anders te noemen: hare „Kleine Vossen” verdienen tene plaats der eer in ieder huisvertrek in te nemen. Maar meer dan eenig ander blijft haar hoofdwerk ook de kroon van haar leven, beide voor God en de menschen, en waar wij met dat boek in de hand nog eenmaal op hare beeltenis staren, wij herhalen het woord van den dichter: ¹⁵⁾

„Aanschouw haar Beeld! 't Gelaat, omstraald van hemelluister
 Spreekt vrede en ernst. Haar voet vertreedt
 Den zweep eens drijvers, en de schalmen van een kluister,
 Die zij aan stukken springen deed.
 Z' omarmt het kruis. Zij strekt de hand uit, fier en edel,
 De zilvren hand, die op den zwartgekroesden schedel
 Eens Negerlaafs beschermend rust,
 Langs wiens doorgroefden wang de vreugdetranen stroomen,
 Wiens mond haar voet — en kleederzooen
 In sprakeloos' ontroering kust.”

Mij aangaande, ik kan onder dat vrouwenbeeld geen

ander onderschrift mij denken dan dit: „de zedelijke Bevrijderesse der slaven.”

Slechts zelden wordt het iemand, hetzij man of vrouw, geschonken voor de oude en nieuwe wereld beide te zijn, wat deze uitgelezene onder hare zusteren was. Dat het echter daarom niet onmogelijk is ook in beperkten kring, ofschoon op geheel andere wijze, een licht voor menig oog te doen stralen, dat duur en glans van onzen eigen dag overleeft, hoe blijkt het ons bij den aanblik der derde figuur, waarbij wij een oogenblik met innerlijk welbehagen vertoeven. Ziet, ze zit daar in den avond van haar leven onder een vroolijk verlichten kerstboom ter neder, omgeven door een juichende kinderschaar, en zij voelt zich in die kleine wereld gelukkig. Natuurlijk, zij is jong van harte gebleven, ook waar haar voet reeds den laatsten mijlpaal bereikt heeft. Schoon is het niet, dat sprekend gelaat, en toch, het heeft iets, dat vaak bij schooner gemist wordt, en toen de mare weêrklonk, dat de laatste dag van 1865 ook de laatste van haar leven geweest was, werd die in haar vaderland niet alleen, maar door heel Europa en in Noord-Amerika beide met diepen weemoed vernomen. Frederika Bremer, de schrijfster van „Huiselijk lief en leed;” van „De bureu;” van de „Schetsen uit Dalekarnie” en zoo menig ander verdicht verhaal, waarin zich noord-sche kracht met duitsche diepte vereenigt: behoef ik meer te noemen dan dien enkelen naam, om terstond in menig gemoed een sympathetische snaar te doen trillen? Maar wie kent haar, zonder haar in stilte te danken voor het genot niet alleen, maar voor het

wezenlijk goede, dat hij aan dezen geest en dat hart te danken had in vervlogene, maar nog niet vergetene, en waarlijk niet verloren uren! Ja, ook aan dat hart, want deze eenvoudige koopmansdochter van *Abos* is eene van die schrijfsters, wier voortbrengselen u niet slechts bedwelmen, streelen, verstrooien, maar innerlijk goed doen en geschikt zijn om u beter te maken. Wel mag de warme ingenomenheid ons de zwakkere zijde van hare werken niet doen voorbijzien. Het een gaat ook in onze schatting het ander verre te boven; over het geheel zouden wij de vroegere boven de latere plaatsen, al laten wij aan de hoogere aspiratiën dezer laatste alle mogelijke recht wedervaren; ook bij *Bremer* is wellicht, gelijk bij zoo menigeen vóór haar en na haar, het betere de vijand van het goede geworden. Over het geheel gaan hier niet zelden de schoonheden van het détail die van het ensemble te boven; in gave van conceptie en uitvoering staat zij doorgaans beneden *Sand*. Maar in andere, nog meer wezenlijke opzichten, wat staat zij ver boven deze en hare talrijke geestverwanten! Is dáár de kunst gewoonlijk de antipode der deugd, hier zijn kunst en deugd in het innigst verbond getreden, want de werken der Scandinavische schrijfster, zij dragen niet alleen een aesthetisch, maar een religieus en ethisch karakter. In de zielkundige waarheid harer teekening ligt het groote geheim harer kracht, en gemakkelijk ziet gij den hier en daar wel wat opgewonden stijl over 't hoofd om de innerlijke diepte en waarheid der denkbeelden, die u hier niet zelden onder het kleed van goedhartige scherts en frisschen luim worden voorgedragen. Is het omdat wij, Nederlanders, niettegenstaande alle verbastering van

ons volkskarakter, nog altijd eene betrekkelijk huiselijke. natie gebleven zijn? Althans, er zijn weinig uitheemsche auteurs, die in korten tijd zoo spoedig burgerrecht bij ons hebben verkregen, als deze. In een harer geschriften heeft zij het Noordsche leven „een zegevierenden strijd tegen den winter” genoemd; ik zou geneigd zijn, geen anderen naam te geven aan haar litterarisch leven en werken. Want waarlijk, rusteloos, maar niet vruchteloos kampt zij tegen den winter in het hart, in het huis, in de wereld; tegen de winterkoude der zelfzucht en den winternevel der wanhoop. Daar is in den grondtoon dezer ziel iets van den leeuwewrik, wiens gezang ontwaken en wederopstanding spelt. Kind van het Noorden, heeft zij een morgenstraal van het eeuwig Oosten gezien, en schrijfster van de „Dagheraut” is zij voor ontelbaar velen bodinne van hooger licht en leven geworden. George Sand, indien ik mij zoo uitdrukken mag, speculeert op het dier in den mensch; Frederika Bremer roept den sluimerenden engel daarbinnen als uit zijne grafstede wakker. Zij is de vrouw van gevoel, geloof, phantasie, die met een diep gemoed en schrandere wereldkennis een fijnen tact voor de schildering van zedelijke schoonheid vereenigt. Realiteiten beschrijft zij, vaak zeer gewone, zelfs minder beduidende, maar het licht, waarin zij die plaatst, maakt ze, ik zal niet zeggen voor uw zinnelijk, maar voor uw geestelijk oog belangwekkend; de groepeerings is niet altijd even schoon, maar de diepere achtergrond wordt nergens gemist. Hoe gaarne, gedoogde het anders de tijd. sloeg ik eene enkele bladzijde, die treffende laatste bijvb. uit „Huiselijk lief en leed” voor u open; hoe zou ik mij verblijden, indien eene

bevoegde hand uit hare geschriften eens eene bloemlezing van „gedachten en beelden” bijeenbracht: het kon een kostelijk snoer van stil glanzende parelen zijn. Zoolang die niet bestaat, zult gij den wensch mij ten goede houden, dat de bloemen uit die gaarde ten onzent hooger gewaardeerd mogen blijven, dan zoo menig schitterend schoone ruiker uit den Franschen hof, waarvan de geur wel meer prikkelend, maar lang niet zoo onschadelijk is. En wat voorts nog eenmaal de Schrijfster zelve betreft, die aan zoo menige borst een „sweet, sweet home” heeft ontlokt; wij weten, zij is op hare beurt touriste door de „wijde, wijde wereld” geworden, en met onmiskenbaar talent heeft zij hare reisindrukken van het Westen en Zuiden en Oosten aan velen te genieten gegeven. Maar ons blijft zij lief en waard bovenal als echte telg van het Noorden, blank als de sneeuw van de poolstreek, en geen titel schrijven wij liever onder hare beeltenis neder dan deze: de goede genius van het huiselijk leven.

Voor nog één portret heb ik plaats; reeds de hofelijkheid gebiedt, dat ik het aan de vaderlandsche omgeving ontleene. Zoo arm is toch waarlijk Nederland niet, dat het de bewijzen voor het recht en de macht der vrouw op letterkundig gebied uitsluitend op eenigen afstand zijner eigen grenzen moet zoeken. Integendeel, meer dan één naam zou te noemen zijn, zoo volledigheid zich hier aan rechtvaardigheid paren moest. De Nederlandsche zuster en geestverwante van Frederika Bremer, de schrijfster van „Te Laat” mocht dan in geen geval in het vergeetboek geschreven staan. De auteur van „Hermine” heeft recht op een lauwer,

dien „De dertiende” haar mogelijk niet zou verworven hebben, maar toch ook even weinig mag rooven. Een immortellenkrans behoorde op het vroeg ontsloten graf van Albertine Kehrler, de ontluikende dichteresse, te worden nedergelegd; nog van anderen kon ik, moest ik mogelijk spreken. Maar merkwaardig, die alle, ik ben er verzekerd van, zouden, indien er nog slechts ééne eereplaats in onze litteraire Walhalla mocht openstaan, geen oogenblik aarzelen, aan wie zij die toekennen zouden. Ik volg haren eenstemmigen wenk, en reik de kroon aan de Eereburgeresse van Alkmaar, die nu gedurende meer dan het vierde eener eeuw eene exceptioneele plaats onder de korypheeën onzer letterkunde heeft ingenomen, door niemand gedeeld of — betwist. Mevrouw Bosboom-Toussaint, ik verberg het u niet, met aarzeling neem ik den gevierden naam in dit verband op de lippen. In een land, zoo klein als het onze, is het wellicht een meer stout dan gelukkig vermeten, over „Contemporaines” inzonderheid nog bij haar leven te spreken, al bezat men zelfs het talent van een de Sainte-Beuve, met al de nauwgezetheid van consciëntie er bij, die maar al te zeer aan Eugène de Mirecourt heeft ontbroken. Dubbel moeielijk wordt het, waar die tijdgenoot tevens vriendin sinds vele jaren, die vriendin tevens geestverwante en bondgenoot in den kamp der beginselen is, die in onze eeuw op hooger dan aesthetisch gebied de geesten en harten verdeelt. Toch zoudt gij zelve de eersten zijn om het af te keuren, indien ik om deze of andere redenen een naam als dezen voorbijging, en juist die afkeuring zou reeds eene ongevergte hulde zijn aan de superieuriteit van een talent, waarvan de

erkenning in eene studie als deze onmogelijk gemist worden kan, al is ook afdoende waardeering binnen de ons gestelde grenzen onmogelijk. Welnu, zoo spreke ik dan, niet om te loven alleen: gij verwacht geen opsomming van verdiensten, die niemand ernstig betwijfelt. Nog minder om te laken: al werd over mij de geest der appréciatie van nature niet lichter vaardig dan de geest der kritiek, ik erken, dat mij hier de moed zou ontzinken om aan den laatsten den ruimen teugel te vieren. Maar allereerst, althans in de eerste plaats, om de Nederlandsche taal en letterkunde onzer dagen geluk te wenschen met het bezit van een vrouwnaam, waarvan wij in hare vroegere Annalen de wedergade vruchteloos zoeken. Overziet zelve, M. H., voor zoo velen gij voor deze dingen een oog en een hart hebt, die letterkundige loopbaan, met „Het huis Lauernesse” op eene wijze geopend, die niet licht uit ons geheugen zal wijken. Weegt, indien uwe hand daartoe vast genoeg is, dien omvang van studie, ettelijke jaren aan een van de belangrijkste tijdperken onzer geschiedenis ten koste gelegd. Laat het u niet verdrieten, tot in fijne nuances nogmaals de karakterschildering, zal ik zeggen door dat penseel of die pen te beschouwen, waaraan gij de figuren van een Leicester, een Reingoud, een Leoninus, een Marnix, een Sidney, een Gideon Florensz te danken hebt; ja een Gideon Florensz. vooral, heerlijk model van den christenleeraar, verheven boven alle partijschap, die nog in den donkeren kerker een vriendelijken lichtstraal voor het oog van den veroordeelde ten doode laat rijzen. Staat nauwlettend stil voor die vrouwenbeelden, waaraan de schrijfster een deel harer eigene litteraire onsterfelijkheid afstond; hare Ottelyne, hare

jonkvrouwe de Maulcon, hare Martina in het heiligst uur van haar leven, hare Madelaine uit „de verrassing van Hoeij” niet het minst. En zegt mij dan ten slotte, wat gij het meest waardeert, de scientie of de consciëntie; de gave der divinatie of die der intuïtie; de kloekheid van geest of de diepte van gemoed; de soliditeit van den inhoud of de plastiek van den vorm; de lenigheid van dat talent, in één woord, of de vastheid van dat geloof, bij zooveel zwakheid des lichaams betoond, ontwikkeld, gehandhaafd. Gij glimlacht over de warmte, waarmede wij gewagen van wat in ieder geval de prestige van nieuwhed verloor? Gij hebt recht, ik had bijna het wijze woord van Göthe vergeten: „als een regenboog een half uur aan den hemel staat, geen schepsel, dat er langer naar kijkt” Wel is waar had eene Anglaise of Française met de helft van gaven als deze de halve wereld (let wel, voor eenige maanden!) in verrukking gebracht, maar óns land, maar onze taal, bijna had ik gezegd, maar voor een deel ons publiek Het zij zoo; daar is — de hoogleeraar van der Palm heeft het in zijn tijd niet zonder oorzaak herinnerd, en ’t moge ook hier van toepassing zijn — daar is een oordeel der Nakomelingschap, dat menig ook onwillekeurig onrecht van het Gister en Heden heeft goed te maken. Die nakomelingschap, boven de groote vooroordeelen en de kleine passiën van vroeger dagen verheven, zal, meer nauwkeurig dan het den tijdgenoot mogelijk was, de eereplaats aanwijzen, die dit schitterend gesternte aan den letterkundigen hemel onzer dagen heeft ingenomen, en het in zijnen gelukkig nog niet voleindigden loop met klimmende belangstelling volgen. Maar hoedanig

voorts hare uitspraak ook zij, behoorlijk voorgelicht, zal zij allermeeft een woord van eerbiedige bewondering over hebben voor het karakter en het hart eener fchrijfster, die zich geen oogenblik door de ongenade van den wisselenden tijdgeest verleiden liet om te breken met hare heiligfte levensbeginselen, en met een oog op haar voorleden zonder overdrijving de zinspreuk van haren van Cuijck de hare mag noemen: „de consciëntie is mij te machtig.” Allermeeft in een tijd als de onze, die nog meer behoefte heeft aan groote karakters dan aan groote talenten, voert zulk een helaas betrekkelijk zeldzaam verschijnsel de verdiende bewondering tot eene hoogachting op, die hare uiting niet behoeft uit te stellen „tot het graf zich boven dit hoofd heeft gefloten.” Wij althans zijn van veler sympathie, en waarom zou ik niet zeggen van aller adhaesie verzekerd, wanneer wij onder déze beeltenis fchrijven: de Christelijk-historische Roman-ciëre van Nederland.

Christelijk-historisch. Dat woord brengt mij van zelf tot eene laatste bijzonderheid in dit eerste en grootste deel onzer Schets. Zij betreft de vraag: van waar het gekomen mag zijn, dat de plaats en de taak der vrouw, ook op letterkundig gebied, in den nieuweren tijd zooveel uitgebreider en belangrijker geworden is dan immer te voren? Het sterk sprekend contrast toch tusschen oude en nieuwere Litteratuur is ook in dezen zin openbaar, en een verschijnsel als dit, het kan onmogelijk alleen uit een samenloop van bloot toevallige omstandigheden afgeleid worden; er moet een dieper grond voor aanwezig zijn. Werkelijk heeft

men dien grond meenen te vinden, hetzij in het Humanisme der latere tijden, waardoor van zelf de zucht tot emancipatie gewekt is; hetzij in het Germaansche volkskarakter, waardoor der vrouw reeds vroegtijdig eene meer onafhankelijke plaats, dan elders aan hare zusters toegekend werd; hetzij eindelijk in de rijk-begaafde individualiteit van deze en gene, die, als door een onweerstaanbaren inwendigen drang, uit de schaduw in het licht der openbaarheid te voorschijn trad. Maar wat opmerkzame voelt niet, dat al deze antwoorden ons slechts nieuwe vragen ontlokken, en dat de aangeboden verklaring het raadsel meer terugschuift dan werkelijk oplost? Immers, dat Humanisme-zelf met zijne edelste vruchten, van waar? Die ontwikkeling van den Germaanschen volksgeest in zulk eene richting, van waar? Die openbaring der edelste individualiteiten juist in deze niet slechts schoone, maar reine vormen, van waar? Ons aangaande, ons antwoord op de voorgestelde vraag ligt gereed. Zonder iets te kort te doen aan de werking van andere oorzaken, meenen wij, dat het besproken verschijnsel bij voorkeur verklaard worden moet uit den gezegenden invloed des Christendoms, zooals het zich, vooral in de zestiende eeuw en later, als eene levenwekkende macht op ieder gebied openbaarde. En is er wel veel noodig, om zelfs den schijn van willekeur van zulk eene uitspraak te weren? Maar slaat zelve nogmaals het oog op den toestand der vrouw in vroeger eeuw, en gij ziet, dat hetgeen toen niet plaats had, ook nog onmogelijk plaats hebben kón. Ieder vernieuwd onderzoek staaft de juistheid der opmerking van Hume: „de vrouwen werden door de oudheid niet beschouwd als een deel

der beschaafde wereld, of van een goed gezelschap, maar alleen als eene zaak." Zelfs de edelste vertegenwoordiger van het Humanisme, de Griek, dacht op dit punt geheel Oostersch, en zonderde de moeder zijner kinderen bestendig af in het vrouwen- en slavinnenverblijf, juist geen bijzonder geschikte plaats voor denken, lezen of schrijven. De Romein verbief haar even weinig tot gezellin van zijn verstandelijk en zedelijk leven; een Martialis rekende het uitdrukkelijk onder de idealen van huwelijksheil, dat de vrouw niet al te veel kennis bezat ¹⁶). Zelfs haar meer dragelijke toestand bij den Germaan mocht geen beter naam dan van verzachte dienstbaarheid dragen. Niet anders is het in de hoofdzaak nog heden bijna overal in het Oosten, waar de nacht des heidendoms heerscht, en ook bij het licht der halve maan zoekt gij vruchteloos naar gestalten, als ons heden voorbijgezweefd zijn. Bij den Israëliet zelfs grensde in den tempel veelbeteekenend de voorhof der vrouwen aan den voorhof der heidenen, en was de dagelijksche morgenbede niet vreemd: „geprezen zijt Gij, Schepper van hemel en aarde, dat Gij mij niet als vrouw hebt geschapen." Ja ook het Humanisme der vijftiende eeuw, het riep enkele geleerde vrouwen, Professorinnen, te voorschijn; maar is het ook voldoende om de nobelste litteraire aspiratiën — om niet andermaal van landgenooten te spreken — als van eene Fred. Bremer, eene Beecher-Stowe te verklaren? Doch zelve zouden zij, bescheidenlijk geïnterpelleerd, op die vraag een ontkennend antwoord doen hooren; zelve het diepst geheim harer kracht verklaren — gij weet reeds uit wat verhevener bron. Wat er wordt van de f e m m e - a u t e u r , voor wie déze

bronwel gesloten blijft, ik heb slechts voor het laatst den naam van Sand te vermelden, om het u in het leven te toonen; geëmancipeerd, maar slavijn in den zedelijken zin van het woord; machtig, maar als een booze daemon voor velen. Ach, zonder dezen hooger levensadem is ook het meestbelovend talent slechts een schitterende bloesem, die afvalt, zonder verkwikkende vruchten te dragen: eerst onder zijnen bezielenden invloed komen sluimerende kiemen tot rijpheid, en de zwakke wordt sterk, en de kunstenaress priesteresse van wat waarachtig schoon is en goed. Maar juist omdat dit ook hier weder zoo zonneklaar blijkt, juist daarom — gij vergunt ons de confessie — kan het zoo pijnlijk ons aandoen, als wij nu en dan zelfs vrouwen zich bij den grooten kruistocht zien aansluiten, dien menige stem in onzen tijd tegen Godsdienst en Christendom predikt. Hier mogen wij niet vooronderstellen, dat dezulken gevonden worden: maar mocht gij ze elders ontmoeten, vraagt háár gerust, of zij zonder siddering indenken kunnen, wat lot háár allereerst zou te wachten staan, indien over ons werelddeel bij vernieuwing een nacht des Heidendoms daalde. Genoeg, misschien reeds te veel. Veel heeft de Letterkunde aan de vrouw, maar alles met nadruk de vrouw aan on-eindig hooger gave te danken. Ook hare zelfstandige, en bovenal hare waarlijk gezegende werkzaamheid op dit gebied is eene schitterende Apologie voor het Hoogste en Heiligste, is eene kostbare vrucht van Godsdienst en Christendom!

Mogen wij, den mijlpaal genaderd, nog eenmaal den meer dan half volbrachten weg overzien? Als van zelve zijn wij tot de volgende, niet onbelangrijke resultaten gekomen.

Reeds van ouds heeft bij beschaafde volken de vrouw op letterkundig gebied nu en dan eene eervolle plaats bekleed.

Nimmer echter was die plaats meer uitgebreid, die invloed meer belangrijk, dan in de latere, met name de tegenwoordige tijden.

In dien gewijzigden staat van zaken, en het goede daardoor teweeg gebracht, herkennen wij bovenal de vrucht van Godsdiens en Christendom.

Wat de nieuwe litteratuur aan de vrouw heeft te danken, en waarom mede aan haar, kan ons na al het gezegde wel niet twijfelachtig meer zijn. Maar ook de andere hoofdzaak, wat de letterkunde bij voortdoring van de vrouw heeft te vragen, zal nu weldra met betrekkelijk weinig woorden zijn toegelicht. Ik zie nogmaals rond in het belangwekkend damesgezelschap, waarin ik de vrijheid nam dezen avond u binnen te leiden, en laat daarna mijn oog over deze gemengde vergadering zweven. Vergunt ge mij volle oprechtheid, natuurlijk binnen de grenzen der welvoegelijkheid? Dan weet ik reeds, wat vriendelijke vraag ik in naam der Letterkunde, waarin wij allen belangstellen, met name aan mijne Hoorderessen mag richten. Slechts van enkele, dunkt mij, vraagt zij eene rechtstreeksche medewerking. — Van vele eene heilzame loutering. — Van alle eene krachtige aanmoediging om naar het hoogste en beste te streven.

Het is en blijft eene even kiesche als belangrijke vraag, of en in hoever eene vrouw zich geroepen kan achten om mede hare stem op letterkundig gebied te doen hooren. Bijna zou men in verzoeking komen er het ontwijkend antwoord van een diplomatisch Godgeleerde op toe te passen, op de vraag van een hooggeplaatst persoon, of hij al of niet den schouwburg bezoeken mocht: „er zijn groote voorbeelden vóór, en belangrijke redenen tegen.” Bedrieg ik mij, of, indien men aan het stemmen opnemen ging, eene overgroote meerderheid zich in beginsel tégen het Auteurschap der vrouwen verklaren zou? De eigenlijk gezegde geleerde vrouw wordt in den regel evenmin gezocht als bemind; haar huisgezin, zoo zij een huisgezin heeft, licht meer beklaagd, dan benijd, en ver boven haar schat de openbare meening de gade en moeder, die in het stille woonvertrek als in hare kleine wereld zich volkomen gelukkig gevoelt, en vergeeft het haar gaarne, al heeft zij ook den titel van het nieuwste boek niet gehoord, of is zelfs in hare lectuur der tijdschriften van den dag onderscheiden Nommers ten achter. Allen herinnert gij u Schillers gedicht „die berühmte Frau,” die naar het weemoedig beklag van haren echtgenoot, niet alleen aan hem, maar aan heel de meuschheid behoort, en door hare onophoudelijk gevierde onsterfelijkheid den dood aan zijn Niersteiner dreigt. Doch ook van andere zijden zijn beurtelings in scherts en in ernst gelijkgestemde tonen vernomen. „U,” dus roept Bilderdijk b. v. aan eene jonge kunstlievende toe ¹⁷):

U, geestvol maagdelijn, verlokke d' eerzucht niet!
 Geen glorie zij uw wit, of innig zielsgenoegen;
 Ontaarde uw leerzucht nooit in zucht tot letterzwoegen,
 Noch geef u 't uiterlijk van Femme Bel-Esprit."

Toen op het einde der achttiende eeuw Mevrouw de Beauharnais in Frankrijk een werkje had uitgegeven onder den veelbelovenden titel: „A tous les penseurs salut," waarin zij de letterkundige emancipatie der vrouw met warmte bepleitte, moest zij van den satirieken dichter le Brun de opmerking hooren, „dat zooveel inkt niet op rozenkleurige vingeren paste." Niet anders dacht de Graaf de Maistre er over, waar hij in een der brieven aan zijne dochter verklaarde: „on ne connait presque pas de femmes savantes, qui n'aient été malheureuses ou ridicules par la science." Reeds vóór beiden had trouwens Rousseau, niet aan deze of gene, maar aan de vrouwen gezamenlijk het talent der mannen betwist, en — wat meer zegt, een der grootste en onpartijdigste autoriteiten op dit gebied (voor wie namelijk nog aan autoriteiten geloof) de beroemde Mevrouw de Stael heeft ergens verklaard, dat „eene vrouw nog nimmer een superieur werk had geschreven, en ook niet schrijven kon;" eene bewering intusschen, het zij in het voorbijgaan gezegd, door de schrijfster zelve van „Corinne" en „l'Allemagne" op schitterende wijze weêrsproken. Nog andere stemmen kon ik u laten hooren, van Gervinus b. v., die met een oog op dat deel der letterkunde van zijn vaderland uitroept: „Wat heeft ons die gansche Dameslitteratuur doorgaans en eigenaardigs gegeven? En nu willen zij er bovendien hare eigene Journalen nog bij hebben! Zulke litteraire koffijgezelschappen moesten

wij mannen niet dulden, evenmin als de anderen" 18). Maar is het, na al het gezegde, wel noodig, M. H., opzettelijk aan te wijzen, dat zulk eene stelselmatige afkeuring van allen vrouwelijken letterarbeid toch inderdaad de onbillijkheid, laat mij meer zeggen, de ondankbaarheid zelve mag heeten? Doch wie onzer, die de letteren lief heeft, zou al dat schoone en goede geheel willen missen, dat wij in dit uur met vluchtigen blik overzagen! Hebben, naar een bekend woord, de zielen geen sekse, en is het genie niet mannelijk, niet vrouwelijk, maar onzijdig, zoowel in de taal als in de realiteit, met wat recht zou dan aan de eene helft der menschheid onverbiddeijk ontzegd moeten blijven, wat aan de andere zonder beperking vergund wordt, en wie onzer zou er bij winnen, indien juist aan de zijde, waar in den regel het diepst wordt gevoeld, het minst mocht worden medegesproken? Of zou nog in onze eeuw iemand den moed hebben om de stelling te bepleiten, waarover (in ernst!) op het eind der zestiende eeuw eene latijnsche disputatie verscheen, „dat vrouwen geen menschen zijn" 19), en aarzelt hij dat te herhalen, zal hij haar een van de edelste genietingen der menschheid ontzeggen? Kan, naast beter steun, ook letterkundige arbeid geen troost zijn voor verborgen smart, geen compensatie voor verloren geluk, geen middel zelfs tot handhaving eener eervolle onafhankelijkheid? En wie in alle bescheidenheid toch niet loochenen kan, dat zij eenige gave of talent boven menig ander van den Heer der talenten ontving, waarom zou zij het tot élken prijs moeten verbergen, als iets, dat eigenlijk minder eer is dan schande? Indien iemand, gelijk wel eens gebeurd is, zulk een geest van uitsluiting met het Apos-

tolisch woord wilde bepleiten „dat eene vrouw in de vergadering zwijgen moet,” hij zou vergeten, vooreerst, dat de Gemeente en de Republiek der letteren toch geen woorden zijn van ééne beteekenis; en ten andere, dat dezelfde Apostel, die niet wil, dat de vrouw als leeraresse zal optreden, haar toch elders het bidden en profeteeren in de gemeente — dat is de onbelemmerde uitstorting der heiligste bezieling en gemoedsbeweging — niet weigert ²⁰⁾.

O zeker, het geschiedt ook van onze zijde niet zonder schroom, wanneer wij, in naam der letterkunde, rechtstreeksche medewerking ook van vrouwelijke zijde niet slechts vergunnen, maar zelfs van enkele vragen. Even als dit met veel opgewondenheid en weinig verstand op het eind der vorige eeuw in Engeland plaats had ²¹⁾, zoo wordt nu en dan ook in onze dagen eene emancipatie der vrouw geëischt, waartegen wij ons gedrongen zouden voelen, allereerst in het belang van haren eigenen vrede, nadrukkelijk op te komen. Voor weinig jaren nog zijn op een letterkundig congres te Gent in dien geest woorden van vrouwelijke lippen gehoord, die op alle welgezinden veel pijnlijker indruk gemaakt hebben, dan later de excentrieke lastertaal van een Luiksche studentencongres. Ook Noord-Amerika bood niet lang geleden nog voorbeelden van een vrouwelijk, laat mij liever zeggen amazoonsch vooruit streven aan, dat een meer zonderling, dan navolgenswaardig karakter vertoont, en zoolang nog het gezond verstand eene stem heeft, zal de eisch, dat de vrouw in ieder geval vrouw zij en blijve, niet gemakkelijk worden tot zwijgen gebracht. Op zekeren dag, tijdens de regeering van den zedeloosen Lodewijk den Vijftienden,

zag men te Versailles al de hovelingen, ten gevolge eener plotseling opgekomen gril van hun vorst, met loffelijken ijver eenstemmig aan het borduren getogen; wij twijfelen, of de nieuwere maatschappij er zoo bijzonder bij winnen zou, wanneer ook maar voor een korten tijd onder den invloed der mode, de pen even gretig en grif door de vrouwen werd aangegrepen, als toen de borduurnaald door mannen. Aan ieder deel der menschheid is zijne eigenaardige levenstaak aangewezen, en nimmer treedt de eene helft op den duur geheel ongestraft op het bijzonder gebied der andere over. Daarom, het sta nogmaals ten overvloede vooraan; geen willekeurig gekozen arbeidsveld betreden, met opoffering van een enkelen plicht; geen emancipatie gepredikt, ten koste van zedelijkheid en deugdelijkheid. Ook op het gebied der letterkunde geldt, wat eenmaal de talentvolle Tesselschade zong ten aanzien van andere kunsten:

„Een vrouw, die niet dan zingt en tuit,
Die gaarne danst, en die de luit
Schier nimmer uit haar handen leidt,
Fij, Fij, dat is lichtvaardigheid.

Maar is het niet een hemel schier
Te zien, hoe dat een geestig dier
Met zang en spel haar man verkwikt,
Als 't nuttig huiswerk is beschikt?

Misbruik verkeert het zoetste zoet
In walgelijk en bitter roet,
Ja heilzaam nutte medicijn
T'óntijd gebruikt, keert in venijn.”

Maar met het misbruik is toch nog het gebruik niet

ontzegd, en de grens, die wij trekken, mag in geen geval een willekeurig banvonnis zijn. Hadde wij het benijdenswaardig voorrecht, een ontluikend, verborgen talent onder onze hoorderessen te zien, en wilde zij ons beloven, dat zij niet aan aanmatiging zou toeschrijven, wat slechts een raad der belangstelling is, wij zouden de vrijheid nemen haar toe te roepen: „bedenk u tweemaal, eer gij de edelste bloesems van uw geest en hart aan den guren noordenwind bloot stelt, en zelve uit uwe veilige schaduw in het licht der openbaarheid te voorschijn treedt. Niet al wat gij denkt en voelt, behoeft daarom geschreven; niet al wat gij schrijft, daarom onder aller oogen gebracht te worden. Meer dan een uwer zusteren, die al te vroeg van zich spreken liet, heeft het zich later beklagd; niet allen, die den moed hadden van te wagen, hebben daarom ook de kans van te winnen, en al is dat laatste gelukt, ach, het Kapitoel, waar ook de Corinna's gekroond worden, grenst dicht aan de Tarpejische rots. 't Is zulk een weemoedig waar woord van V inet: „de vrouw met bijzonder talent moet kiezen tusschen roem en geluk; men zou bijna zeggen, dat de bewondering de toegenegenheid doodt, en dat men in sommiger oog iets minder wordt dan mensch, zoodra men iets meer blijkt dan vrouw, en een dubbel deel ontvangt van den haat, die door groote reputatiën bijna altijd opgewekt wordt. De vermaardheid isoleert een vrouwelijk auteur, en bant haar binnen de sfeer van haar glorie”²²). Maar dat houdt u, tot wie ik thans uitsluitend spreek niet terug, daar het u minder te doen is om te schitteren, dan om voor anderen nuttig te zijn, en bovenal aan den drang van uw eigen hart te

voldoen? Gij verzuimt er geen enkelen hooger en plicht voor, en voelt u sterk tegen den strijd, die u wacht? Welnu, het zij zoo; alleenlijk, ken u zelve, en wat gij ook moogt doen of worden, blijf vrouw in den edelsten zin van het woord! Niet iedere hoek van het uitgebreide letterveld is evenzeer ter bearbeiding voor vrouwelijke handen geschikt; 't is geen kompliment aan hoogduitsche schrijfsters, als Julian Schmidt er van zegt ²³): „dat zij zich over diepere politiek, theologie, filosofie, homaëopathie, tactiek, revolutie met eene gemakkelijker uitlaten, die verbazing moet wekken.” Niet het gebied van het Objectieve, maar van het Subjectieve vooral; de schoone wereld der poëzie, de romantiek van het huiselijk leven, de fijne karakterstudie, de uitstorting van het heiligst gevoel des harten in de schoonste vormen der kunst, ziet daar bij voorkeur het terrein, waarop de vrouw van letteren zich lauweren door de lokken kan winnen. Gij hebt er waarlijk een oog voor, een hart, een talent? Laat u hooren, rijk-begaafde, teleurstellingen wachten u mogelijk, maar zeker ook blijde verrassingen. Aan aanmoediging zal het u ook onder ons niet ontbreken, en den eersten weerklank, zeker ook in uwe schatting den liefsten, gij zult dien in het gelijkgestemd, geloovig en liefhebberend vrouwenhart vinden!

Dat woord, hoe welgemeend ook, het kon uit den aard der zaak slechts een woord tot enkelen zijn. Zou de letterkunde echter niets van die velen te vragen hebben, die, zonder haar persoonlijk voor het oog van het publiek te beoefenen, haar in stilte met belangstelling gadeslaan, en daarbij niet zelden door stand of

betrekking of invloed vrij wat meer goeds tot stand brengen, meer kwaads te keer kunnen gaan, dan zij dikwijls zelve bedenken? Mij dunkt, ik kan het verantwoorden, wanneer ik beweer dat de litteratuur onzer eeuw van velen, en daaronder van menige vrouw, eene heilzame loutering wacht. Loutering, dat woord vooronderstelt dat het niet aan velerlei onreinheid en verkeerdheid ontbreekt, en wie uwer ontslaat mij niet gaarne van het breedvoerig bewijs voor die stelling? Ware ik in een pessimistische stemming, ik zou misschien gewagen van Augiasstallen, tot wier reiniging heel wat water valt aan te dragen. Nu spreek ik liever van edel metaal, maar waaraan het schuim niet ontbreekt; of wilt gij liever, van ziekteverschijnselen, tegenover welke medicijn en tegengif niet overbodig mag heeten. Welke ik bij voorkeur bedoel? Ik zou op meer dan één kunnen wijzen, maar ik heb eerbied voor uw tijd en geduld. Ik maak slechts van één verschijnsel melding, dat bovenal in het oog valt, en durf mij reeds vooraf van uwe toestemming verzekerd houden voor de opmerking, die ik gereed sta te maken. De kennelijke neiging der letterkunde bedoel ik, zoowel in als buiten ons vaderland, tot eenzijdig Realisme, dat zelfs hier en daar tot Materialisme is overgegaan. Ziet, achter ons ligt op het gebied der letteren de periode van een overdreven, uiterst krank Idealisme en Sentimentalisme. De eeuw der Werthers en der Charlotten vlood heen; de tijd der moesjes en der pruiken, de manie der tegenstellingen bij voorkeur van den Seraf en den worm, of anders van vlinders en Engelen; de periode, dat niets interessanter werd gerekend, dan bij het „bleeke” licht der maan bij voor-

keur aan de tering te sterven. Er is reactie gekomen in naam van het gezond verstand en zeker natuurlijk waarheidsgevoel; de zin voor realiteit en actualiteit heeft over menige dwaasheid onverbiddelijk recht gesproken. Maar is er geen grond om te vreezen, dat men, deze Scylla ontwijkende, nu op de tegenovergestelde Charybdis zal schipbreuk lijden, en zijn de bewijzen niet in grooten getale aanwezig, dat men, geheel bekoord door den hartstocht der werkelijkheid, de waarheid achter de zicht- en tastbare werkelijkheid ten deele, wellicht geheel miskent en voorbijziet? Is er niet een ultra-realisme, dat met den paradoxen regel der Romantiek: „Le beau, c'est le laid,” het, helaas, maar al te ernstig schijnt op te nemen, ook op zielkundig en zedelijk grondgebied? Is men reeds overal verzadigd van die interessante misdadigers, die edelaardige roovers, die teergevoelige echtbrekers, die engelreine grisettes, waarvan de belletristiek der laatste jaren tot walgens toe heeft gewemeld? En zijn, inzonderheid wanneer wij de blikken op de litteraire decadence van Frankrijk slaan, de voorbeelden zoo ver te zoeken van auteurs van beiderlei kunne, die de inspiratie, vruchteloos boven lucht en wolken gezocht, poggen te vinden tot in de souterrains van Parijs en de walgelijkste physiologie van de zonde? Gelukkig heeft de betrekkelijk betere zin van ons volk onze letterkunde tot dusver althans voor zulk eene laagte bewaard; gelijk de politiek van bloed en van ijzer, zoo is de litteratuur van modder en slijk ons grootendeels alleen op een afstand bekend. Toch ontbreekt het ook onder ons niet aan teekenen, die stof van denken en recht van waarschuwen geven. Om niet te spreken

van menig poëtisch product, waarin de Mephisto-geest van Heinrich Heyne, meer dan voor zijne en onze rust wenschelijk is, nog na zijn sterven komt spoken: ook de Romantiek laat zich onder de heerschappij van het bedoelde Realisme verleiden om nu en dan tooneelen te schetsen niet alleen, maar con amore zoo breed mogelijk uit te werken, waarover men anders gewoon was voor ieder zedig oog een dichten sluier te werpen. Menig succès de scandale zou zeker zijn achtergebleven, wanneer de Auteur had kunnen goedvinden het scabreus gedeelte van zijn geschrift, niet in de verbeelding alleen, maar werkelijk onder den toets van een vrouwenoog te brengen, dat zonder prûderie de grenzen van het welvoegelijke met fijnen tact onderkent. — Maar nog verder dan zulke afzonderlijke verschijnselen breidt op dezen oogenblik onze gezichtskring zich uit. Ook in de letterkunde spiegelt de geest en richting des tijds met eigenaardige klaarheid zich af, en die geest vertoont een ondubbelzinnig materialistisch karakter. Al, wat tot een hooger gebied dan dat des stofs en der zinnen behoort, wordt door menigeen bij monde en in geschrifte niet eenmaal genegeerd, maar eenvoudig geïgnoreerd op denzelfden grond, als waarmede men zich niet verder met spoken of klopgeesten inlaat. De diepe wereld des gemoeds wordt voor vele blikken gesloten, en terwijl de mensch alleen als denkend en zinnelijk wezen beschouwd wordt, wordt ook in de litteratuur de gedachte steeds meer door den twijfel beheerscht, en de zinnelijkheid gevierd ten koste der zedelijkheid. Zoo ontstaat, wat ik met Göthe zou willen noemen een litteratuur der vertwijfeling, namelijk aan het ideale, het zedelijk-schoone,

het Eeuwige; een eigenaardige mengeling van scepticisme met geraffineerde, gedistilleerde, gesublimeerde onzedelijkheid; eene dusgenaamd godsdienstige, maar wezenlijk sensualistische Romantiek, in één woord, waarvan de vorm, indien ook niet schooner, althans gedurig fraaier en zorgvuldiger behandeld, maar de inhoud steeds armer en minder bevredigend wordt, en telkens meer beelden voor de oogen doet rijzen, waar (om een woord van ten Kate over te nemen) „één zintuig bij kan gloeien, maar geheel een ziel bij smacht.”

Als een der meest fatsoenlijke vertegenwoordigers van dit eenzijdig Realisme in Duitschland mag ik wellicht *Gustav Freitag* vermelden, den schrijver o. a. van den bekenden koopmans-roman: „*Soll und Haben*;” als den bekwaamsten theorist op dit grondgebied in het naburige Frankrijk den rijkbegaafden *Henri Taine*, den Auteur eener schitterend schoone Geschiedenis der Engelsche Litteratuur. Niets kan prachtiger zijn dan de wijze, waarop hij zijne helden ten tooneele doet verschijnen, maar ook niets armer en droeviger, dan wat gij áchter de coulisses, ontwaart. Immers, wat is de grondgedachte, die geheel de beschouwing beheerscht? De geheele geschiedenis der menschheid niets dan een physiologisch Mechanisme, en de geschiedenis der letteren eigenlijk een interessant hoofdstuk in de natuurlijke geschiedenis dier klasse van zoogdieren, die in onderscheiding van wat achterlijker broeders en zusters den eernaam van menschen ontvingen. Deugd en ondeugd is op dit standpunt een even noodwendig product van louter natuurlijke oorzaken, als op een ander terrein bijvb. de vitriool of de suiker. „*La bête humaine*” — het woord is van den

Auteur — ook la bête littéraire is in den grond der zaak, wat hij eet, en het eigenaardige der Engelsche litteratuur voor een zeer aanmerkelijk deel te verklaren uit het kopieus gebruiken van roastbeef. Zijn ras — even verschillend van andere rassen, als stieren van paarden verschillen — zijn ras, zijne omgeving en zijn tijd, zietdaar de drie factoren, waaruit de individualiteit van een Auteur en de physionomie van zijn werk moet verklaard worden. Godsdienst en poëzie zijn slechts de laatste schakels van een bloot-natuurlijke ontwikkelingsketen, waarvan de eerste schalmen aan de laagste functies van het dierlijk leven zijn vastgeklemd. Nergens een enkele plaats in deze gansche beschouwing voor vrijheid, voor zedelijkheid, voor eene geestelijke realiteit in één woord, die aan de hoogste aspiratiën van hart en consciëntie beantwoordt. Reeds genoeg; de uiterste consequentie, waartoe zulk eene richting moet voeren, zij is reeds voor eenige jaren door een geestig schrijver geteekend in zijn werk: „le monde comme il sera dans l'an deux-Mille.” Kunsten, wetenschappen, technische uitvindingen zonder getal zullen dan, meent hij, tot eene thans nog ongekeerde hoogte ontwikkeld zijn, en het hare rijkelijk bijdragen tot bevrediging van de meest verfijnde eischen der zinnelijkheid, maar de drie goede geesten, het Geloof, de Hoop en de Liefde, zijn voor altijd het verblijf van het aldus gekultiveerde menshdier met droeve blikken ontvloden. Ongelukkig onze nakomelingschap, wanneer die profetie immer geschiedenis zijn moest; dubbel ongelukkig, indien deze verderfelijke richting in de litteratuur immer door vrouwen begunstigd en voorgestaan werd! Meer dan ééne, helaas, is er reeds in Duitschland niet vrij van; ik

noem slechts de namen van de Gravin H a h n - H a h n, en van de onder ons zoo veel gelezen L o u i s e M ü h l b a c h. Een Engelsch Recensent van een harer werken berispt „den H e e r M u h l b a c h,” wegens zijne verregaande onzedelijkheid, en zegt nimmer gedacht te hebben, dat een Duitscher zich aan zooveel onkiesheid kon schuldig maken; wat zou hij wel gezegd hebben, zoo hij geweten had, dat de Heer M u h l b a c h een vrouw was! Neen, waar die noodlottige stortvloed wast, daar moet juist de vrouwelijke wereld een dam zijn, die zijnen voortgang belemmert; al ware het Materialisme in ieder mannenhart op den troon gestegen, in dat der vrouw moesten de adellijke vluchtingen, Poëzie, en Liefde der ziel, en Geloof nog eene laatste onaanrandbare wijkplaats vinden. Zegge niemand, dat zij te zwak is, om eene verderfelijke richting te weren; 't zou niet de eerste maal zijn, dat een zwakke kracht een heiligen strijd had gevoerd. Reeds door een veelbeteekenend zwijgen te bewaren over wat luide wordt toegejuicht, vermag men iets om den triomf van het kwade te stuiten; meer nog door een bescheiden, maar waardig spreken ter handhaving van de hoogste goederen der menschheid, voor welke het ten slotte toch eigenlijk alleen der moeite waard is te leven. Hoe heilig is de roeping der vrouw, der moeder vooral, om in onzen tijd toe te zien, wat hare kinderen lezen! J e a n J a c q u e s was althans nog eerlijk genoeg om in zijnen tijd boven zijne „nouvelle Heloïse” te schrijven: „elk jong meisje, die dit boek leest, is verloren;” meer dan één later Auteur van geen beter gehalte acht zulk een zorg overbodig. Wie het Museum W i e r t z te Brussel gezien heeft, herinnert zich de

schilderij „la Liseuse de Roman,” en heeft onwillekeurig medelijden met de arme, wie het zoet vergif in de aderen sluipt, onbewust beheerscht als zij is door den boozen geest, die achter haar staat, en haar het eene boekdeel na het andere reikt, o. a. een, waarop de naam van Alex. Dumas staat te lezen. O had daar, in plaats van den boozen geest, een zorgvuldige ange gardien op u toegezien, arme liseuse, hoeveel rustig ware uw slaap, hoeveel reiner uw droomen geweest! Zouden er niet minder slechte boeken geschreven worden, indien zij minder gelezen werden, en de leeswoede van sommigen meer onder de tucht stond van een fijnen smaak en een nauwgezette consciëntie? O gij, die vaak zoo menige vrijheid dekt met het woord: „den reinen is alles rein,” vergeet ook dit andere niet: „kwade samensprekingen,” ook in stilte met een veelgelezen Auteur, „bederven goede zeden!”

Steeds verder breidde de kring onzer beschouwing zich uit; mag ik nog voor een laatste, naar ik hope goed woord een goede plaats bij u vragen? Van allen zonder onderscheid, niet het laatst ook van de vrouw, vraagt de letterkunde k r a c h t i g e a a n m o e d i g i n g om naar het hoogste en beste te streven. Aanmoediging — elke plant, die waarlijk zal ontlui-ken en bloeien, behoeft die verkwikkende zon; zijt ge het niet met mij eens, dat hare stralen op dit gebied wel wat krachtiger zijn konden? Bij menigvuldige gelijkheid tusschen de achttiende en negentiende eeuw valt onder anderen ook dit onderscheid op te merken, dat de eerste door een geest van Optimisme beheerscht werd, die ook het middelmatigste kroonde, de andere

integendeel door een geest van Kriticisme, die ook het beste vaak onbarmhartig ontleedt, vooral wanneer het zelfstandig te voorschijn treedt, zonder naar coterie of bentgenootschap te vragen. Of ik de kritiek wensch te bannen? Volstrekt niet, maar naast den geest der kritiek wensch ik aan den geest der hulde, der waardeering, der aanmoediging van het goede een ruimer plaats te zien aangewezen, en onder de tolken van dien geest mogen, dunkt mij, onze beschaafde en welgezinde vrouwen het minst van allen ontbreken. Men klaagt hier en daar over het verval van fraaie Kunsten en Wetenschappen; maar wordt er ook genoeg gedaan om die op te heffen, en mag men veel verbetering hopen, wanneer iedere onafhankelijke poging, iedere eerste optreding zelfs in den regel meer met een donker, dan met een vriendelijk oog wordt ontvangen? Zeker, die aan den weg timmert, moet meer dan anderen schade lijden, maar van de andere zijde, die zelf niet bouwt, en bij het bezichtigen van mijn huis bij voorkeur op een gebarsten of gebroken vensterglas let, kan toch ook niet gezegd worden den bloei der Architectuur te bevorderen. Dat onze nationale zelfroem ook op letterkundig gebied vrij wat lager gestemd is, dan voor twintig, dertig jaar, 't is uitnemend; maar de tegenovergestelde stemming heeft niet minder hare gevaarlijke zijde. Die zich zelven al te ver wegwerpt, kan kwalijk verwachten, dat een ander hem opheffen zal; die zijn eigen goed niet waardeert, hoe zal hij het op den duur tegenover anderen handhaven, en aanspraak op hunne hoogachting maken! Aanmoediging daarom en waardeering van ieder talent, ook door vrouwen, slechts onder deze voorwaarde — neemt het drietal

v.....tjes voor lief, — dat die aanmoediging recht
 V r o u w e l i j k , recht V a d e r l a n d s c h , recht
 V r o o m e n — waarom het juiste woord ontweken —
 waarachtig Christelijk zij!

Een recht v r o u w e l i j k e n invloed verlang ik; dat is een zoodanige, die in onderscheiding van iederen anderen de sporen draagt, dat hij door vrouwelijke individualiteit en in den stillen, zachten geest der zwakere sekse geoeffend wordt. Ik denk aan den invloed der maagd, die, ook zonder dat zij zelve de naald met de veder heeft verwisseld, een bekoorlijke type van reinheid en schoonheid aan den echten kunstenaar biedt; aan de geliefde, die bezielend, maar ook louterend op een ontluikend kunsttalent werkt; aan de huismoeder, die in het hart harer kinderen den zin voor het schoone, gelijk voor het ware en goede ontwikkelt. Waar vond ik het einde, indien ik, tot nalezing op het gezegde, mijne overtuiging aangaande de zegenrijke macht van zulk een invloed wilde staven door tal van historische proeven! De kenner van G ö t h e kan, om van vele andere namen te zwijgen, de „Bekennnisse einer schönen Seele” niet opslaan, zonder dat hij tevens aan Fräulein von Klettenberg denkt, en aan den diepen indruk, door die zachte lijderes op den jeugdigen dichter gemaakt. Wie zich nog — wij leven zoo snel — de eerste, dat is de reinste tonen van de la Martine's Muze herinnert, is zeker ook niet vergeten, wat roerende klanken de beeltenis eener onvergetelijke moeder aan het speeltuig van dit hart heeft ontlokt. En hoe kan een voormalig burger der Maasstad van een onderwerp als het tegenwoordige spreken, zonder op de aandoenlijk schoone Opdracht der eerste Leer-

redenen van des Amorie van der Hoeven aan zijne dierbare moeder te wijzen, of, wilt gij poëzie, nog eens dien schoonen voorzang der Jochebed van Bogaers te lezen, onder schooner strophen ook deze:

„Een dof geluid moog 't nedrig speeltuig geven,
 Het meldt mijn dank. Meer vergt gij niet, o neen!
 Gij weet, geen lied zou 't mijne op zijde streven,
 Waar poëzie en warm' erkentenis één.
 En toch, (ik voel 't), er tint'len dichtervonken
 Mijn zangen door, hoe schamel ook van pracht;
 Gij hebt z' ontgloeid, aan u zij d' eer geschonken,
 'k Zong moederliefde en — heb aan u gedacht.”

Zou zulk eene echt vrouwelijke aanmoediging van een edel streven in uwe schatting dalen, wanneer die te gelijk een echt vaderlandsch karakter vertoont? Ik beken, dat ik mij op die vraag nauwelijks eenig ander, dan toestemmend antwoord kan denken. Lofwaardig is het streven naar humaniteit, maar het mag niet in een nevelig kosmopolitisme ontaarden, dat voor eigen erf en schat geen enkele afzonderlijke plaats in het hart heeft over gehouden. Al ware onze letterkunde beneden die van andere volken gezonken, wij mogen niet medewerken om haar nog dieper te doen dalen, dan zij hier en daar reeds staat aangeschreven. Maar zij staat niet beneden anderen; zij heeft ook uit den laatsten tijd schatten te toonen, die ons de nabuur benijden zou, indien hij hun bestaan kon vermoeden; zij geeft kennelijk teekenen van ontwaking en ontwikkeling, die wat goeds voor de toekomst voorspellen. Of die hoop zal verwezenlijkt worden, 't hangt ook van de richting af, waarin het opgewekt leven wordt voortgeleid, en zeker mede ten deele van de aanmoe-

diging, die het goede bij Nederlandsche mannen en vrouwen zal vinden. Eere aan Nederlands Koningin, die, waar een rijkbegaafd dichter geheel een volk tot luisteren dwingt, er zelve hare eer in stelt om in genieten en bewonderen vóór te gaan; eere aan élke vrouw, die een echt Hollandsch woord of lied met een Hollandsch harte ontvangt! Zou het waar zijn, dat hier en daar de meest geliefkoosde lectuur uitsluitend in uitheemsche lettervruchten bestaat, terwijl het beste, wat op eigen grond is gegroeid, ter nauwernood bij name bekend is? Maar bij zulk eene verwaarloozing heeft men toch waarlijk geen recht om over verval onzer letterkunde te klagen; wat talent kan zich ten volle ontwikkelen, dan in een sympathetische sfeer! Nederlandsche taal, geschiedenis, letterkunde; mij dunkt, ik heb dat woord slechts te noemen, om u het verhoogd belang harer ijverige beoefening zelfs uit een oogpunt van politiek en zelfbehoud met ernst op het hart te drukken. Hier en daar hoorden wij in den laatsten tijd op bekommerden toon het woord: „An-nexatie” herhalen, en met welgevallen slaan wij iedere poging tot zelfbehoud en verhooging der nationale weerbaarheid gade. Maar „de taal is gansch het volk,” dat woord wijst ons op een wapen ook in vreedstijd, onder vrouwelijk, niet minder dan onder aller bereik. Indien de nationaliteit op het gebied van letterkunde en geschiedenis en Godsdienst vooral moest verzaakt worden, wat *raison d'être* zou er eigenlijk voor het zelfstandig bestaan van een zoo onbeduidenden staat als den onzen nog overblijven?....

Vaderlandsch blijve daarom de invloed der vrouw, en bovenal v r o o m, opdat die op den duur iets waar-

achtig goeds moge uitwerken; vroom — dat behoeft
 waarlijk niet naargeestig, veel min bekrompen te zijn.
 Uitnemende letterkundige vrouwen onzer eeuw kunnen
 ten bewijze verstrekken, dat het mogelijk is een le-
 vend en bezielde geloof met eene zeldzame mate van
 geest en gratie te paren: hoe is het mogelijk, dat ik
 u nog niet eenmaal den naam van Mevrouw Agenor
 de Gasparin of de Pressensé heb genoemd ²⁴⁾?
 Herstelt, zoo gij wilt, mijn verzuim, door u zelve
 het genot van de lektuur harer schriften te gunnen.
 Neen waarlijk, geen puriteinsche afkeer van wat waar-
 achtig schoon en goed is wordt van iemand onzer
 gevorderd. Maar een oog, dat voor elke goede gave
 geopend, toch het liefst op de beste zich richt; maar
 een hand die, zonder één uitgelezen versnapering af
 te wijzen, echter bij voorkeur naar die letterspijs grijpt,
 die het krachtigst voedsel aan den inwendigen mensch
 kan bereiden; maar een hart bovenal, dat naar het
 Eeuwige en den Eeuwige uitgaat, ook waar het zich
 in stilte in „de werken zijner werken” verlustigt —
 ik geloof toch wezenlijk niet, dat iemand of iets bij
 het bezit van dit alles verliezen zou. De letterkunde
 althans zou er zeker bij winnen, indien zij meer door-
 drongen bleek van het groote beginsel, „dat niet in
 de ruimte, maar in de diepte de oplossing van het
 groote vraagstuk der ziel moet gezocht worden” ²⁵⁾.
 En ons huiselijk leven, dat immers zoo nauw met het
 letterkundige verbonden is, — maar waarlijk, Jean
 Paul wist wel wat hij zocht, toen hij zeide: „geef
 ons vrome moeders, opdat wij een beter kroost mogen
 krijgen.” Hoe beter volksgeest, ook door zulke invloe-
 den gewekt, te schooner verschieft voor de letterkunde;

hoe meer wijding ook van het Schoone aan den dienst van het Goede en Heilige, te schooner verschiet voor de natie: het een staat en valt met het ander, het verband is volstrekt wederkeerig. Gij verdraagt het daarom in ons, aanzienlijke vrouwenschaar, dat wij tot allen, maar tot sommigen nog meer bijzonder het woord des dichters ²⁶⁾ herhalen:

„Moeders, laat niet af van bidden!
 'T volk zinkt haast in doodslaap neêr.
 'T vroom geloof van 't schoon weleer,
 Kweekt, o kweekt Gij 't in ons midden,
 Geeft ons tal van priesters weer!
 Zouden doode wetten 't leven
 Aan een sluim'rend volk hergeven?
 Neen, niet voor dat Christus' Geest
 Daalt in stulpen en op tronen,
 Die uw dochteren wijdt en zonen,
 Daagt het blij herlevingsfeest.”

Gij verdraagt het... en zou er één hart onder ons zijn, dat op dit lied der hope geen Amen zegt? Zou niet mede ieder mannenhart met name beseffen, hoeveel er wordt gevorderd van ons, dusgenaamde „Heeren der Schepping,” zal de vrouw niet belemmerd, maar waarlijk in staat gesteld en aangevuurd worden om ook op dit gebied zoo echt vrouwelijk, en vaderlandsch, en vroom haren invloed te oefenen, als wij 't met al te flauwe trekken beschreven? Maar het vele, dat hier zou te zeggen zijn, ik mag het zelfs met den vinger niet aanwijzen; ik wensch iets aan eigen nadenken over te laten. Wie onzer weet het ook niet, dat op zedelijk terrein, als waarop wij hier ons bewegen, het beste slechts door vereende krachten tot

stand komt? Wat ik daarom tot vrouwen zeg, ik zeg het vooral niet minder tot mannen; wat ik anderen herinner, ik wensch het allerminst zelf te vergeten. Mannen en vrouwen, tot wie ik de eer heb het woord te voeren! Laat ons, ook waar wij letteren en wetenschap kweeken, toonen, dat wij den eernaam van echt Nederlandsche, van echt Christelijke mannen en vrouwen boven alles waardeeren en liefhebben! Dan gaan wij, ook als volk, een wellicht niet onbewolkt, maar zeker een zegenrijk verschiet te gemoet. En waar de roem van het jonge Duitschland al ras is ondergegaan, daar zullen onze jaarboeken eenmaal van een jong, een jonger, het allerjongste Holland gewagen, als van een heldenkroost, dat op ieder gebied met mannenmoed en vrouwentrouw kampt voor Waarheid, voor Vrijheid, voor Recht, en iedere kroon, in dat strijdperk gewonnen, eerbiedig neerlegt aan de voeten van den driemaal heiligen God.

A A N T E E K E N I N G E N .

1) Deze Voorlezing werd gehouden en afzonderlijk uitgegeven, Utr. 1867. Eene Hoogd. vertaling in verkorten vorm zag het licht in de »Algem. Litt. Anzeiger für das Evang. Deutschl.» IV. (1869) s. 89 ff.

2) A. Monod, La Femme.

3) Deze Voorlezing werd het éerst uitgesproken te Rotterdam, Februari 1867.

4) De voornaamste vindt men vermeld, soms met interessante détails, in het geschrift van Joh. van Beverwijck, »van de uitnemenheit des vrouwelicken geslachts,» Dordr. 1639, p. 95 en verv., dat mij eerst na het stellen en uitspreken dezer Rede in handen kwam, even als de „losse gedachten óver vrouwelijke verstandsoefening,» door J. Clarisse (in de »Mnemosyne,» Xe Deel, Dordr. 1821, bl. 269), die aan het door genoemden verzamelaar geleverde niet weinig uit den rijken schat zijner belesenheid toegevoegd heeft. Voorts vergelijkte men, behalve later te noemen schrijvers, de „Galerie” en de »Nouvelle Galerie des Femmes célèbres, tirée des Causeries de Lundi” par de Ste. Beuve, Paris 1859, 1865, en de voornaamste Handboeken van de geschiedenis der Litteratuur. Eindelijk W. Lübke, „Die Frauen in der Kunstgeschichte,» Stuttg. 1862, en het geschrift van E. Guhl over hetzelfde onderwerp, Berl. 1858. Een geschrift van den geestigen Jezuit Buffier, uit de 18e eeuw, »que les femmes sont capables des sciences” is ons alleen bij name bekend. Het veld is trouwens zoo rijk, dat ook na onzen oogst een overvloedige stof tot niet veel minder inzameling overblijft.

5) Vergel. over Olympia Morata de Monographie van Jules Bonnet, uit het Fransch door G. W. Stemler, Amst. 1852, bl. 149, alwaar ook twee andere beroemde vrouwen uit hare omgeving, Cassandre Fedéle en Vittoria Colonna met hooge lofspraak vermeld worden. Nog meerdere kan men leeren kennen uit het geschrift van Joh. van Beverwijk, t. a. p., bl. 109 en verv.

6) De meeste namen vindt men opgegeven, althans wat Duitschland betreft, in het »Verzeichniss" achter Knapp, »Liederschatz," II. s. 845 en verv.

7) Men denke bijv. aan de Lijonneesche dichteres Louise Labé, door de Sainte Beuve weder in herinnering gebracht. Zie zijne »Nouveaux Lundi's" (1865) IV. p. 289. Verg. de »Femmes Poètes du 16e siècle."

8) Jul. Kavanagh, »French Women of Letters, p. 1. Verg. hare »Engl. Women of Letters. Men vergel. ook wat Mad. de Genlis schreef, »de influence des Femmes sur la littérature française. Par. 1811.

9) De Sainte Beuve.

10) Men denke hier b.v. aan (eene der beste) Eliz. Koolaart, J. P. Winkelman, Chr. de Neufville, S. M. van der Wilp, Maria Bosch, Cynthia Lenage, en enkele and., in elk Handb. van de »Geschied. der Nederl. Letterk." vermeld.

11) Hare gedichten zijn op nieuw uitgegeven, met een woord vooraf van J. J. L. ten Kate, Amsterd. 1859.

12) Men vergel. over beiden de »Schets" van H. Frijlink, met de daarbij behorende »Bijvoegsels en Verbeteringen." Amsterd. 1862 en 1863.

13) A. Monod.

14) Schrijver o. a. van de »Confessions d'un Enfant du Siècle."

15) Verg. J. Schmidt, »Hist. de la Litt. Franç." II. p. 522.

- 16) B. Ter Haar, „Gedichten,” III. bl. 60.
- 17) „Epigr. II. 90 — — — — „sit non doctissima conjux.” Juvenalis dacht er niet anders over, en de vrouwenhaat van Euripides is tot een spreekwoord geworden.
- 18) „Dichtw.” Kompl. Uitg. XIV, bl. 173.
- 19) Gervinus „Gesch. der deutschen Dichtung.” V. s. 328.
- 20) „Disputatio perjucunda, mulieres non esse homines,” 1595, herdr. 1638.
- 21) 1 Cor. XIV: 34, 35. verg. met 1 Cor. XI: 5.
- 22) Wie daaromtrent iets naders wil lezen ga te rade met de hierboven reeds aangehaalde Verhandeling van den Hoogl. J. Clarisse, t. a. p. bl. 280 en verv.
- 23) Astié, „Esprit de Vinet, II. s. 317.
- 24) „Deutsche Litterat.” III. s. 276.
- 25) Ik had ook, indien ik al het goede en schoone had willen noemen, hier, hoewel niet zonder voorbehoud, den belangwekkenden naam van Mad. Swetchine mogen vermelden, onder het Christelijk publiek van Frankrijk meer dan ten onzent bekend, maar — reeds te ver waren de palen eener gewone Voorlezing uitgezet.
- 26) Mevr. Bosboom Toussaint.
- 27) Bennink Janssonius.
-

DE SPAANSCH E FAUST.

„Europaas lusthof, weeldrig oord,
Dat, door een wal van Pyreneën,
Beveiligd tegen 't grimmig Noord,
Van verre alleen zijn dreigen hoort!
Bekoorlijk oord, gelaafd door zeeën
Wier golf de kleur draagt en den glans
Van d' eeuwig heldren hemeltrans.”

Aan geen vriend der vaderlandsche letterkunde zijn deze schoone verzen van B o g a e r s geheel onbekend, maar waar is de man in ons midden, die nog met hetzelfde welgevallen als weleer den blik naar het land kan doen dwalen, door den rijkbegaafden zanger met zoo liefelijke tonen begroet? Zeker, de natuur bloeit er nog even schoon als weleer, en wie den „wal van Pyreneën” bestijgen mocht zou mogelijk hier en daar een aardsch Paradijs voor zijne voeten zien uitgespreid. Maar de menschen — helaas, waar zijn de dagen gebleven, dat

de naam van „Europa's lusthof” ter nauwernood genoemd worden kon, of hij wekte een verlangend: „Dahin, dahin” in tal van reislustige harten? Door andere zeeën, dan onze vaderlandsche dichter bedoelde, door een zee van bloed en tranen werd in onzen tijd het ongelukkig schiereiland wederom niet gelaafd, maar als overstort en bedolven, en al waren we zelfs zoo strijdlustig als de beste Hidalgo, ik betwijfel of iemand onzer voor het oude spreekwoord: „wien God liefheeft, dien laat Hij zijn brood in Spanje eten” in ernst een lans zour gaan breken. Bij den blik op zooveel ellende van allerlei aard als sinds de laatste jaren op het eens zoo machtig Iberië drukt, zou men veeleer geneigd zijn het wrevelig woord te herhalen: „Spanje ligt in Africa”, waarheen wij dan ook nog niet lang geleden een deel zijner ongelukkige zonen in wanhoop de wijk zagen nemen. Deerniswaardig Rijk, waarvan het eenmaal heette, dat de zon in uwe staten nooit onderging, en waarvoor het thans de vraag is geworden, of er wel immer, en wanneer dan toch eindelijk een betrouwbare lichtstraal van vrede en hope zal dagen! En daarbij komen nog de welbekende bijzondere redenen, die het in menig land bijna onmogelijk maken den naam van Spanje anders uittespreken, dan met een pijnlijken trek om de lippen. Wat ons vaderland aangaat, dat zich in den laatsten tijd op de glorierijke herinneringen van „voor driehonderd jaren” niet weinig te goed heeft gedaan, bijna zou men vragen of ook de oude vijand zich op gevoelige wijze wil wreken, door althans voor zijn deel de gemaakte kosten van zoovele nationale feestvieringen eenvoudig niet te betalen. Zijn er ook wellicht onder u, M. H., die maar al te veel reden hebben tot de

ongeduldige taal : spreek mij vooreerst maar niet langer van Spanje? Dan moet ik hen bidden dat woord voor een wijle terug te nemen, waar ik in eene ure van letterkundige verpoozing het waag uwe aandacht naar het Zuidelijk schiereiland van ons werelddeel heen te richten, maar om er schatten te zoeken van edeler aard, dan waarvan ons oog de waardij tot zoo laag een peil heeft zien dalen. Op het gebied van Letterkunde en Poëzie althans is Spanje niet karig bedeeld, en ging het u als mij, gij kondt in de laatste jaren de wel-sprekende reden van den beroemden Castelar en anderen met hem niet beluisteren, zonder dat gij in hem den geest- en stamverwant van zooveele vroegere Spaansche sprekers, denkers, dichters ontdektet, wier krachtige en prachtige taal, — dezelfde, waarin een Karel de vijfde weleer uitsluitend tot het hoogste Wezen zich richtte — u nu en dan bijna met menig denkbeeld verzoenen zou, gehuld in zoo glansrijk gewaad. Maar zoo wraakt gij dan het wellicht meer stout, dan gelukkig vermeten ook niet om uwe aandacht eenige oogenblikken met een Spanjaard uit eene nog glansrijke periode zijns vaderlands onledig te houden, nog betrekkelijk weinig hier te lande besproken, hoezeer hij een der grootste dichters van zijn geboortegrond niet alleen, maar van heel Europa mocht heeten : een tooneeldichter, die ons, wellicht beter dan iemand anders, in zijne talrijke creaties het onveranderlijk Spaansch karakter in schier alle mogelijke typen en vormen vertoont; een genie, door een Göthe o. a. om „zijn hoogen geest en zijn klaar verstand” met warmte geroemd, en van wien hij zegt, dat bij dezen niet minder dan „ein Quintessenz der Menschheit” te vinden is. Don Pedro Calderon de

la Barca is de naam van den velen onbekende, die hun niet langer een gansch onbeminde moet blijven.

Calderon^s, de man, die nevens en na Cervantes en Lope de Vega, toen reeds de middagzon van Spanje's staatkundige grootheid zich naar de westerkim wendde, de gouden eeuw der letterkunde van zijn volk verrijkt en beheerscht heeft; de dichter, die beurtelings met Sofocles en Shakespere vergeleken is, om door enkelen in sommige opzichten zelfs boven beiden geplaatst te worden; een talent van zoo groote veelzijdigheid, dat hij, naar eene volkomen bevoegde getuigenis ¹⁾, beurtelings op het dramatisch speeltuig de hoogste en de diepste tonen wist te doen spreken; ik zou het niet wagen, na wat over hem van verschillende zijden reeds waars en goeds is gezegd ²⁾, de aandacht op dezen grooten naam bij vernieuwing te richten, indien van mij eene letterkundige studie in den strengsten zin des woords werd gevorderd, aan dezen grooten zoon van het Zuiden of ook maar de voornaamsten zijner dramatische werken gewijd. Maar mijn voornemen is bescheidener; slechts éen zijner stukken, straks te noemen, wenschte ik voor u te ontleden en in een bepaald licht te beschouwen, waarin het mijne opmerkzaamheid trok. Laat mij vooraf, om u geheel op de hoogte van mijn onderwerp te brengen, met eene beknopte biographische en litterarische herinnering aanvangen.

Van Calderons leven, kort na zijnen dood door een zijner meest opgetogen vereerders en vrienden, Vera Tassis, in panegyrischen toon te boek gesteld, is niet veel merkwaardigs te zeggen. Den 17den Januari 1600 uit aanzienlijken bloede geboren, werd hij met de meeste zorgvuldigheid opgevoed onder leiding van Paters Jesuiten.

Vroeg reeds, op zijn dertiende jaar, begon hij voor het theater te schrijven; zag gedurende zijn studententijd te Salamanca zijn roem als tooneeldichter klimmen, en mocht op nauwelijks tweeëntwintigjarigen leeftijd in eenen openbaren wedstrijd als overwinnaar gelauwerd te voorschijn treden. Die lauweren werden hem door zijn vermaarden voorganger Lope de Vega met de streelende lofspraak bereikt „dat hij in zijne jeugd reeds eene kroon had gewonnen, die de tijd anders eerst aan grauwe haren placht toe te wijzen.” Acht jaren later aarzelde dezelfde edelmoedige kunstgenoot niet te verklaren, dat dit jonger talent nu werkelijk het hoogste „en estilo poético” had bereikt. Op zijn vierentwintigste jaar in krijgsdienst getreden, droeg Calderon twaalf jaren achtereen in Italië en Vlaanderen met eere de wapenen, zonder echter ooit geheel met de Muzen te breken. Wat wonder, dat hij in 1636 nauwelijks in zijne geboortestad was wedergekeerd, of door den kunst- of pronk-lievenden Philips IV zag hij zijn talent erkend en gehuldigd, zoodat eene spoedige benoeming tot hoftooneeldichter reeds een jaar later door die tot Ridder van St. Jago gevolgd werd. Was het juist als zoodanig, dat hij zich onwederstaanbaar gedrongen gevoelde om een veldtocht naar Cataloniën mede te maken, waar juist een opstand was uitgebarsten? Vruuchteloos althans zocht de vorstelijke Meceen de tijdelijke verwisseling van lier en zwaard te beletten, door zijnen gunsteling de vervaardiging van een stuk voor het tooneel te gelasten, dat binnen uiterst korten tijd in gereedheid moest zijn. Onze dichter gehoorzaamt, ja maar zoo ongeloofelijk snel, dat hij zich nog juist naar hartewensch zonder plichtverzuim bij het reeds vertrekkend leger kon aansluiten

om gevaar en roem van den korten krijgstoct te deelen. Na zijne terugkomst met nieuwe vorstelijke gunstbewijzen, o. a. een maandgeld van dertig gouden kroonen vereerd, wijdt hij zich verder onverdeeld aan de letteren, en ziet bij het klimmen der jaren ook zijne welverdiende populariteit door heel zijn vaderland toenemen. Zijn reeds genoemde Biograaf roemt hem als „het orakel van het hof, een voorwerp van de walgunst der vreemden, den Vader der Muzen, den Lynx der geleerdheid, het licht van het drama, de glorie der menschheid, den vorst der kastiljaansche dichters, die Grieken en Romeinen in zijne poëzie weer laat opleven; in het heldendicht verheven, in het erotische edel en kiesch, in het komische fijn en welvoegelijk; sierlijk van taal, krachtig van uitdrukking, scherpzinnig en volmaakt in zijne beelden, koen en verrassend van vinding, éenig en eeuwig in roem.” Hoeveel ook een latere kritiek op zulk een onbekookt lofgeschal afdingen moge, toch is het niet te betwijfelen, dat de bewondering niet enkel der tijdgenooten, maar ook van een later geslacht schier onbegrensd is geweest. Zij daalde vooral niet, toen de dichter op zijn een en vijftigste jaar voor het geestelijk gewaad het wereldsche aflegde, en later in de broederschap van den H. Petrus werd opgenomen, o. a. met dit gevolg, dat hij niet slechts vrij van tijdelijke zorg, maar zelfs in zekere weelde leven en zich ongestoord aan de vervaardiging van een groot aantal geestelijke drama's kon wijden, die doorgaans van een los opgeslagen tooneel op de hoogste feestdagen der kerk vóór of in de kathedralen der voornaamste steden opgevoerd werden met al de pracht van decoratief, waarover kerk en hof en kunst vooral in die dagen in zoo

ruime mate beschikken kon. Twaalf jaren later (1663) werd onze dichter door den koning, die hem in zijne nabijheid niet missen wilde, verheven tot zijn hofkapellaan, en ook onder den opvolger van Philips, Karel den tweede, genoot hij geen mindere gunst. Tot den einde toe dichter, priester en hoveling te gelijk, zonder dat hij in zijn hart geheel had opgehouden bij en boven dat alles soldaat te zijn, zag hij voorts zijn leven ongestoord, als een klare beek tusschen rustige oevers, daarheen spoeden. Toen hij op een en tachtigjarigen leeftijd (25 Mei 1681) ontsliep, werd hij door heel het vaderland als een zijner grootste zonen betreurd. De broederschap, aan welke hij zijn aanzienlijk vermogen vermaakte, richtte op zijn graf in de St. Salvatorkerk te Madrid een eenvoudig gedenkteeken op. Maar in 1840 werd zijn stoffelijk overschot naar de prachtige kathedraal van Atocha, het nationaal Pantheon van Spanje overgebracht, en onder een gedenksteen nedergelegd, waarbij hem voortdurend door landzaat en vreemde eene warme vereering gewijd wordt.

Een tijdlang is het in Duitschland, vooral onder den invloed van von Schlegel en zijne geestverwanten, gewoonte geweest dezen Don Pedro Calderon de la Barca niet slechts als eene ster van onbetwistbare grootte, maar als eene weergalooze zon te verheffen, die aan den hemel van de letterkunde zijner eeuw alle andere lichten ten eenenmale deed tanen. Zeker is het, dat zijne populariteit als tooneeldichter in zijn vaderland later door niemand geëvenaard is geworden, maar even zeker, dat hij bezwaarlijk in die mate de groote Calderon geworden zou zijn, wanneer hem niet onder

anderen de reeds genoemde Lope de Vega, als baanbreker op het gebied der dramatische kunst, was voorafgegaan. Lope, was hij niet op zijne beurt bij monde van den beroemden Cervantes, als „het wonder aller wonderen, de Phoenix van Spanje” begroet? En zeker, indien althans eene rustelooze productiviteit op zulk een eernaam aanspraak kon geven, hij had dien verdiend, deze Vega, de grootste polygraaf wellicht van zijn tijd, die zijne welluidende verzen met de vaardigheid der meest gemakkelijke improvisatie ter neder schreef, zoodat het hem mogelijk was nu en dan vijf vellen druks per dag aan zijnen zetter te leveren. Niet minder dan achttienhonderd wereldlijke, vierhonderd geestelijke comedies — zoo bleven ze allen heeten, hoe ernstig of tragisch ook soms de inhoud mocht zijn — liet deze duizendkunstenaar na, wiens werken in proza en poëzie een vijftigtal behoorlijke boekdeelen vullen. Alle mogelijke bruikbare stoffen, zou men dus zeggen, vond onze Calderon bij zijn optreden uitgeput; alle wateren afgevischt, en nauwelijks scheen na zoo rijk een oogst nog eene schamele nalezing denkbaar. En toch is het ook hier weer gebleken, dat de dramatische stof in waarheid onuitputtelijk is, wanneer het oog slechts de kunst van zien, de hand die van grijpen verstaat. Calderon heeft zijnen rusteloozen voorganger niet slechts geëvenaard, maar in meer dan éenen zin overtroffen, en heeft men Vega niet ten onrechte bij een Aeolusharp vergeleken, waaraan de minste trilling der lucht melodische tonen ontlokt, zijn jongere kunstbroeder doet onwillekeurig aan een reusachtig kerkorgel denken, met een groot getal nu zachte, dan schetterende registers voorzien, doch waarop de vox humana in geenen deele ontbreekt.

Of liever, in beiden ziet gij al de weelderigheid der half tropische natuur van het Zuiden; in Vega, zoo als die in de lente praalt in een pracht van kleuren en geuren, die u onwillekeurig bedwelmt, terwijl het u bij Calderon is, als treedt gij in een heerlijken toovertuin, waar van alle zijden onzichtbare vogelen kweelen en gouden vruchten in den glans der herfstzon u tegenblinken, tot vollen wasdom gerijpt onder een lauwen hemel, waaraan slecht een gescherpte blik de verre voorboden van den naderenden winter ontdekt. Kan hij, na al wat reeds gedaan is, zich onmogelijk verder in de lengte en breedte verliezen, hij zoekt zijn weg in de hoogte en diepte. De edelsteenen, reeds door zijne voorgangers te voorschijn gebracht, heeft hij zorgvuldig geslepen en met tal van nieuwe vermeerderd. Veel minder dan Lope de Vega geeft hij aan oogenblikkelijke luimen en invallen toe, veel sterker streeft hij naar éénheid van plan en van handeling; veel juister berekent hij alles, wat kan dienen en medewerken om het beoogde einddoel bij zijn publiek te bereiken. De vormen, door zijn voorganger reeds geschapen, volmaakt hij met geëfende hand, doch doorgaans is het hem niet slechts om het bezorgen van een aangenaam tijdverdrijf, zelfs niet om de plastische voorstelling van ware of verdichte gebeurtenissen op zichzelf, maar vooral ook om de juiste uitdrukking en ontwikkeling van zedelijke toestanden en belangwekkende karakters te doen. Kennelijk staat hij op de schouders van al zijne voorgangers, maar kennelijk ook op eigen stevige voeten, en onophoudelijk is hij bezig met goede oogen in wijden omtrek te zien. De drie groote factoren van het Spaansche leven inzonderheid in die glansrijke dagen, Eer,

Liefde en Godsdienst, zij beheerschen ook bij hem geheel de dramatische kunst. In alle denkbare combinatiën ontmoet gij die Trits, om het even of gij een zijner hoogere heldenstukken ter hand hebt genomen, dan of gij u in de meer gemeenzame, dusgenaamde „degen- en mantelstukken” verdiept. Doch hier in den volsten zin des woords is de liefde ondergeschikt aan de eer, gelijk beide weder op hare beurt voor den Godsdienst het hoofd buigen; voor den Godsdienst in zijn strengsten vorm, gelijk gij u dien in de eeuw en het land der Inquisitie kunt voorstellen, en dien men, niet ten onrechte voorwaar, „het hart van Calderon’s hart” heeft genoemd. Calderon toch — de opmerking is tot recht verstand van wat zal volgen onmisbaar — is voor alle dingen een diep religieuze natuur; man der kerk, vooral niet minder dan priester der kunst. Van daar, dat zijne eigenlijk gezegde geestelijke spektakel-stukken, nu en dan eene soort van Mysteriespelen, door de kenners onder zijne allerbeste gerangschikt worden. Niet slechts gaat daarin, bij en boven al de praal der Spaansche Grandezza, de volle heerlijkheid der Roomsche Kerk met hare prachtsymboliek voor onze oogen voorbij, maar geheel het dichterklijk-dramatisch talent des auteurs wordt door deze zijne opvatting en levensovertuiging gedragen, gelouterd, beheerscht. De brandende liefde voor zijne kerk en hare heiligen, die meer dan ééne zijner schitterende creaties doortintelt, mag bijna den naam eener geestelijke dronkenschap dragen. Hier en daar trekt zulk eene vereeniging der hoogste Idealiteit met het kostelijkst Realisme uw oog, dat gij waarlijk in verzoeking zoudt komen onzen dichter den Murillo van het theater te noemen.

Is Calderon ook niet zóo productief als Vega geweest, toch heeft hij even weinig als deze op de lauweren zijner jonkheid gerust. Reeds bij zijn leven waren op zijn naam niet weinige stukken in omloop, waarvan een latere kritiek de echtheid ontkend of betwijfeld heeft, maar nog altijd blijft ongeveer een honderdtwintigtal authentieke Comoediën over, dat ons het genot — want dat is het op zijnen tijd en met mate — zijner nadere kennismaking vergunt. Op allerlei wijze worden zij geclassificeerd, o. a. in geestelijke, mythologische, historische en intrigue-stukken van gemengden aard. Een der meest bekende en geroemde: „Het leven een droom” is onder ons reeds voor jaren (1842) door Mr. Schuller van Peursum op treffelijke wijze besproken. Maar een ander trok onlangs meer bepaald mijne aandacht om de zinrijke kwalificatie, daaraan meermalen van verschillende, volkomen bevoegde zijden gegeven, die namelijk van „den Spaanschen, den Roomschen, den christelijken „Faust,” zoo als het stuk door de latere bewonderaars van Calderon, niet zonder vergelijking met of overstelling tegen den „Faust” van Göthe gedoopt is. Aan het geestelijk drama: „*Il Magico prodigioso*, den Wondervollen Toovenaar” denk ik, door een kunstkenner als Karl Rosenkranz „einer der ausserordentlichsten Werke der Poësie” genoemd, overwaard alzoo door alle hare vrienden gekend te worden. En nu raadt gij waarschijnlijk mijn voornemen reeds, en onthoudt mij zeker uw gewaardeerde belangstelling niet. Het reeds genoemd Epitheton riep daarbinnen een oude vereering voor den Hoogduitschen dichtervorst wakker; ik kon het verlangen niet weerstaan om te weten, of waarlijk reeds anderhalve eeuw vóór diens

tijd een ander volk een anderen dichter bezeten had, wiens werk — geen kleinigheid, voorwaar — in ééne adem met zijn meesterwerk geroemd, althans in zijne dichte schaduw geplaatst kon worden. Ook het theologisch bloed ging aan het spreken, al mocht het op dit gebied zijne stem niet al te luide doen hooren, en steeds krachtiger verhief zich de lust om den dusgenoemden Spaanschen en den Hoogduitschen „Faust” althans in enkele trekken te vergelijken en tegenover elkander te plaatsen. Wilt gij bij de vergelijking, niet zoozeer van de aesthetische, als wel van de psychologische en ethische zijde der beide kunstprodukten mij voor een oogenblik volgen? Ik beloof slechts enkele potloodstrepen, maar moet vooraf beginnen met den korten inhoud der handeling bij Calderon u voor het geheugen te roepen, daar anders geene vergelijking in bijzonderheden mogelijk is.

Het tooneel, waarop wij ons verplaatsen, speelt te Antiochië op de helft van de derde eeuw onzer jaartelling, tijdens de groote christenvervolging onder keizer Decius, en de hoofdpersoon heet Cyprianus, met niet onwaarschijnlijke toespeling op den beroemden Afrikaanschen kerkvader Thascius Cecilius Cyprianus, verpersoonlijking in zekeren zin van de katholieke kerk zijner dagen, die iets later (257) onder Valerianus den marteldood stierf. Ook onze Cyprianus zal als Christenmartelaar sneven, doch niet zonder dat hij op merkwaardige wijze uit de macht van den Booze verlost is, met wien hij, gij zult hooren hoe en waarom, vrijwillig in verbond was getreden. Om den totaal-indruk der dramatische handeling onverzwakt te ontvangen, moet gij echter — wat voor de eerste aanschouwers nauwelijks mogelijk, misschien ook niet wenschelijk was —

het oog blijven afwenden van een paar Graziozo's, lijfknechts van onzen held, die, eenigermate op de wijze der Engelsche clowns, naar de dramatische gewoonte dier dagen, de meest ernstige woorden en daden van hunnen heer en zijne omgeving onophoudelijk parodiëeren, en waar pas misschien een rilling over de leden van het publiek was gegaan, onweerstaanbaar op zijne lachspieren werken. Gaarne zou ik u dat genoeg mede vergunnen, werd niet de éénheid der eigenlijke handeling, vooral bij het Referaat, door dezen gedurig wederkeerenden overgang van het tragische in het burleske op zulk eene wijze verstoord, dat de indruk onvermijdelijk schade lijdt. Laat ons dus ter zijde stellen wat nu en dan zeer geestig, maar hier niet dadelijk noodig is, en op onzen hoofdpersoon achtslaan, zonder voorts met zijne beide bedienden ons af te geven, die op hunne wijze en met haar volkomen toestemming aan de kamenier van de schoone huns meesters om en om het hof komen maken.

In het deftig gewaad van den geleerde gehuld, zien wij Cyprianus in een schoone bergstreek nabij Antiochie de eenzaamheid zoeken, niet levensmoe, maar tot peinzend geزند, terwijl zijne dienaars de boeken hem aandrigen, waarin hij zich thans wil verdiepen. In de stad wordt een nieuwe tempel van Jupiter ingewijd onder velerlei feestgedruisch, tot bijwoning waarvan hij, ofschoon heidensch wijsgeer, zich ditmaal volstrekt niet gestemd voelt. Zijne onderhoorigen mogen er heengaan; hij zal zich met zijn Plinius bezig houden. Pas heeft hij bij dien Auteur eene beschrijving van het hoogste Wezen gevonden, die hem niet kwalijk behaagt, maar tevens volstrekt onvereenigbaar schijnt met het

tot dusver beleden veelgodendom. Kennelijk begint het licht eener betere overtuiging voor zijn zielsoog te schemeren, maar juist dit kan de Booze niet dulden, die in het Heidendom bijna oppermachtig regeert, dat hem zulk een prooi zou ontsnappen. In de gedaante van een verdwaalden reiziger komt hij derhalve onzen denker in zijne eenzaamheid storen, verklaart zich mede voor een vriend van letteren en philosophie, en biedt zich aan om met hem te redetwisten over welke stof hij slechts wil. Zoo komt de opgeslagen plaats van Plinius al spoedig ter sprake, en onze geleerde, die in zijne bescheidenheid den man van zoo groote beloften voor een pochhans aangezien had, kan zich de dialektische scherpte van partij niet langer ontveinzen. Er volgt een echt scholastiek dispuut, waarin Cyprianus de logische noodzakelijkheid van het Monotheïsme uit de toegegeven praemissen zoo krachtig bewijst, dat de verkapte Daemon erkennen moet dat het zonneklaar is, en hij er eigenlijk niet anders over denkt dan de ander. Op de natuurlijke vraag van dezen om hem dan nu ook het wezen van dien éenen God te verklaren, verontschuldigt zich de vreemde met tijdsgebrek. Hij moet verder, maar zweert in stilte, dat hij den jeugdigen geleerde weldra deze neiging tot christelijke Philosophie zal verleeren, door hem in een maalstroom van zinnelijke lusten te storten, en alzoo een ander voorwerp van zijnen haat, de schoone Justina, te gelijker tijd te verderven.

Deze namelijk — naast den Daemon en Cypriano de derde hoofdpersoon van het drama, en reeds in stilte christin — eene maagd van zeldzame schoonheid, nagebleven dochter eener vrome martelares, door Lysander,

Evangelist der kleine gemeente te Antiochië tot zich genomen en als zijne eigene opgevoed, maar vuchteloos door twee jongelingen van aanzienlijken heidenschen huize, Laelio en Floro bemind, heeft haar hart geheel voor zinnelijke indrukken afgesloten, en is dan ook tot dusver aan Cypriano alleen bij name bekend. Maar op eenmaal hoort deze laatste, die zoo pas tot zijn Plinius is wedergekeerd, zijn stil gepeins door het gekletter van wapenen storen. Het zijn de pasgenoemde medeminnaars, die als echte lions hunnen strijd met het zwaard willen uitmaken, en door onzen filosoof niet zonder moeite gescheiden worden. Daar het van beiden op zijne interpellatie blijkt, dat het hun werkelijk om een eerlijk huwelijk met de geliefde te doen is, valt het hem niet moeielijk hen te overtuigen, dat alleen hare keus hier ter laatster instantie beslissen kan, en biedt zich aan, de belangen van ieder hunner in eigen persoon met de meeste onpartijdigheid bij de dame van hun hart te bepleiten. Zij stemmen toe, en werkelijk gelukt het hem, haar op een wel is waar min gelukkig oogenblik, alleen te spreken te krijgen, men raadt reeds met wat gevolg. Door den glans harer schoonheid verblind vergeet de gezant zijnen lastbrief, begint op vrij onhandige wijze voor zichzelf te pleiten, en wordt natuurlijk afgewezen met niet onverdiende verachting. Intusschen is het duister geworden en hebben de ongeduldige minnaars, wien het wachten op zijn bericht verdroot, zich ieder op een afzonderlijk punt onder het balkon der geliefde geplaatst, en de booze geest, die het er aller eerst op toelag, Justina's naam te bederven, toovert ieder hunner het schijnbeeld voor van een man, die langs een touwladder zoo snel mogelijk uit haar geopend

venster benedenwaarts daalt, en in het duister verdwijnt. Wat beiden met eigen oogen gezien hebben, kunnen zij natuurlijk niet loochenen: de een ziet den anderen voor den schuldige aan: andermaal worden de zwaarden gekruisd; andermaal de twistenden voor het oogenblik door Cypriano gescheiden, die natuurlijk niet veel troost heeft te geven, al ontdekt hij hun zijn eigen hartstocht ook niet. Intusschen, hij wint bij den strijd, daar ieder hunner wel zweert, dat hij bloedige wraak op den eerroover nemen zal, maar tevens, dat hij van de hand der vroeger uitgelezene afziet. Zoo komt er ruimte, en de éenig overgebleven minnaar verlangt niets vuriger dan zijn misgreep zoo spoedig mogelijk goed te maken.

18 De tweede der „Journadas”, waarin naar goeden Spaanschen trant het drama verdeeld is, vangt aan, maar ook voor het uitwendige is Cypriano voortaan dezelfde niet meer. Het stemmig kleed der geleerdheid is met vederhoed, degen en mantel verwisseld, en de stille meditatie over het wezen Gods door het rusteloos streven eener aardsche liefde vervangen. Hij, die eerst van kennisdorst brandde, wil thans met de zinnen genieten, en wacht ongeduldig voor Justina's woning, om haar althans nog eenmaal te spreken. Maar vergeefs; hoe hoffelijk ook thans zijne houding, hoe voegzaam zijne taal mag zijn, andermaal wordt hij onverbiddelijk afgewezen. „Zoo onverbiddelijk ben ik, Cypriano, dat ik u niet minnen kan, dan alleen in den dood.” „Een schrale troost,” is het antwoord, „reeds begon ik heden te sterven, begin dus nog heden mij lief te hebben,” maar alles vergeefs. In zijne eenzaamheid voelt hij zich nu meer dan immer aan achterdocht, smart en

wanhoop ten prooi, en wat hij langs geen geoorloofde wegen kan vinden, hij wil het des noods langs ongeoorloofde zoeken. Zijne ziel, roept hij uit aan het eenzame zeestrand, zou hij der hel willen geven, zoo hij slechts het voorwerp zijner min mocht bezitten, en „aangenomen,” klinkt het van de overzijde der wateren. Daar verheft zich op eenmaal tot zijn schrik een woedende storm, maar de orkaan, die zijne slachtoffers verslindt, werpt één drenkeling gered op den oever, gij vraagt niet eenmaal meer wien. De verleider acht thans het oogenblik gekomen, om het reeds half verwonnen slachtoffer een groote schrede te naderen. Cypriano, die den geredde natuurlijk niet herkent, vraagt wie hij is, maar het antwoord wordt in transparante beeldspraak gegeven, alleen voor den spreker-zelfen verstaanbaar. Hij doet zich voor als gevallen vasal van een machtigen Vorst, tengevolge van zijn onverzadelijk streven naar hooger, thans van vroeger luister beroofd, volstrekt ongezind tot berouw, en niets vuriger wenschend dan zijn voormaligen Souverein zooveel mogelijk afbreuk te doen, wat hem ook dikwijls tot zekere hoogte gelukt, daar hij nog altijd eene bijna onbegrensde toovermacht ter zijner beschikking gesteld ziet. Dit laatste woord werpt, overeenkomstig de sluwe bedoeling des sprekers, bij Cypriano de vonk in de aanwezige brandstof. Kon hij zulk een onwaardebaren gast eens bewegen bij hem zijn intrek te nemen, en hem de geheimen eener kunst te onthullen, die hem mogelijk, neen, zeker den weg tot het hart van Justina zou banen! Met aandrang wordt de noodiging gedaan, met gretigheid aangenomen. De verblinde doorziet nog niet met wien hij te doen heeft, schoon het knechtenpaar

verzekert, dat het nog zoo even een sterke zwavellucht rook. Het is hem voor het oogenblik genoeg met den belangwekkenden vreemdeling eene nadere kennis te maken en in hoop op betere tijden te leven, waarvan zich intusschen nog vooreerst geen voortekens toonen. Integendeel, ook de meest duchtbare mededinger, Laelio, eigen zoon van den stadhouder, treedt op nieuw uit zijn schuilhoek onder het oog van Justina, spreekt haar aan over het raadselachtig nachtbezoek voor de deur harer eigene woning, en overlaadt haar met verwijten over haar dubbelzinnig gedrag. Dat oogenblik nu neemt de Booze te baat om weder in de gedaante van een man, onzichtbaar voor Justina natuurlijk, in de open deur harer woning te sluipen, door den razenden Laelio nu aanstonds gevolgd, die den gewaanden medeminnaar onmiddellijk op de plaats zelve wil treffen. Bijna op hetzelfde oogenblik verneemt de onthutste Justina van haren pleegvader, den huiswaarts keerenden Lysander, dat eene nieuwe vervolging tegen de christenen losgebroken en het bloedbevel ook te Antiochië is aangekomen. Dat alles verhaalt de verslagen spreker in de door hem niet opgemerkte tegenwoordigheid van den verbitterden Laelio, die in deze woning zoo even alles doorzocht, maar niet het minste gevonden heeft, maar nu binnengetreden met halve woorden verneemt, wat hem later uitnemend tot bevrediging zijner wraak zal te stade komen. Tot overmaat van schrik, terwijl zij den vader tot zwijgen wil brengen, die niets van hare onrust begrijpt, komt zich nu ook Floro vertoonen, die haar in tegenwoordigheid van medeminnaar en pleegvader beiden op bitsen toon haar dubbelzinnig gedrag gaat verwijten. Al wederom komt het van steeds heftiger

woorden tot onvermijdelijker dadelijkheden, thans echter nog juist ten goeder ure gestuit door de verschijning van niemand minder dan den stadhouder zelven, den vader van den naijverigen en strijdlustigen Laelio, die beide jongelingen terstond in boeien laat slaan, maar tevens Justina, de oogenschijnlijke oorzaak van al de verwarring, met het schamperst verwijt overstelpt. De schijn is dan ook in alle opzichten tégen haar; zelfs haar pleegvader ziet met wantrouwende blikken haar aan, en haar onzichtbare vijand juicht reeds haren val te gemoet. Als in een nevel ziet zij beide haar goeden naam en haar leven bedreigd; is nu ook door dat alles hare deugd meer toegankelijk voor de macht der verleiding geworden? Cypriano zal het weldra te weten komen. Van lieverlede met zijn gast meer vertrouwd geworden, hoort hij zich door dezen naar de oorzaak zijner zwaarmoedigheid vragen, en belijdt hem zijne wanhopige liefde. „Bij vrouwen vreest gij onmogelijkheden,” geeft hem de aartsspotter ten antwoord. „Wist gij slechts wie zij is,” zucht de minnaar, beschrijft in een stroom van heerlijke verzen haar schoon, en herhaalt zijne betuiging, dat hij om haar de zijne te noemen, zelfs zijne ziel der hel zou wijden, schoon vrezend, dat ook dit wel vruchteloos zijn zal, daar toch die ééne ziel veel te gering een prijs is, om zoo kostelijk een schat te betalen. De gast, die zijn doel nu niet langer behoeft te verbergen, schoon hij zich nog alleen als een machtige tovenaar voordoet, spreekt hem moed in, toont zich gezind het kontrakt te sluiten, en bewijst den nog altijd aarzelenden Cypriano zijne macht door een berg van zijne plaats te verzetten, met een woord den bergwand te openen, en hem daar, ofschoon slechts

voor een oogenblik, het beeld der slapende Justina te toonen. Hij mag haar echter niet aanraken, vóór het verdrag door Cypriano zelve geschreven en met zijn bloed ondertekend is, wat dan ook met vreugde geschiedt. In een donkere spelonk moet hij nu van zijn nieuwen meester de tooverkunst leeren, en dan heeft hij zelf het middel in handen, waaraan Justina op den duur onmogelijk weerstand kan bieden. Zoo zijn beiden voor het oogenblik vrij wel voldaan; de daemon, die reeds twee zielen zoo goed als veroverd acht, en de wijsgeer van gister, de minnaar van heden, die zich van verre met den tooverstaf ziet gewapend, waarvoor eindelijk ook de laatste scheidsmuur zal nederzinken.

Het leerjaar is bij den aanvang der laatste „Journada” ten einde, en de vrucht moet nu inge oogst worden, die met zooveel zorg is gekweekt. In tooverkunst volleerd, treedt Cypriano te voorschijn uit zijne donkere grot, dronken in het voorgevoel van zijn aanstaanden triomf. Nog heden moet Justina de zijne worden, en zijn meester vergunt het hem gaarne, maar verbergt hem niet, dat hij met al zijne macht den vrijen wil niet kan binden. Toch vermag hij veel; hij kan de zinnen der maagd zoo bekoren, door op hare verbeelding te werken, dat zij hem bezwaarlijk weerstand zal bieden. Hij roept zijne onzichtbare bondgenooten te hulp, en nu verneemt Justina in hare eenzaamheid een zoo verrukkelijk gezang, als zij nog nooit heeft gehoord. „Liefde, liefde” is de grondtoon der melodie van wolken en vogels, sterren en bloemen een lied, dat tot haar eigen verbazing haar het bloed met sneller vaart door de aderen jaagt. Zij yoelt zich als omstrikt door eene betoovering van buiten, haar innerlijk vreemd en ver-

dacht; stemmen van medelijden met den om harentwil zoo lang reeds lijdenden Cypriano beginnen in haar hart te ontwaken, zoodat zij hem bijna zou opzoeken. Daar verschijnt de Booze, die zich een weg tot het stil vertrek wist te banen, en tracht eerst met zoete taal, daarna met geweld haar naar Cypriano henen te voeren. Doch vergeefs, hare zinnen zijn wel geprikkeld, maar haar wil, het bolwerk harer deugd, staat onverzettelijk vast, en, vraagt zij den verzoeker: „zou de wil wel waarlijk vrij zijn, indien hij zich immer liet dwingen”? Waar hij haar desnietteenstaande nog voortsleuren wil biedt zij tot het uiterste weerstand, beveelt hare zie aan God, en nu is de vijand genoodzaakt haar los te laten. „Gij hebt overwonnen”, buldert hij, „omdat gij u niet hebt laten verwinnen, maar het zal u niet baten”. Verloren is in ieder geval hare eer, want door zijne Necromantie zal hij weten te weeg te brengen, dat, indien zij zelve ook niet, althans hare schijngestalte Cypriano in de armen gevoerd wordt. Slechts duister vermoedend met wien zij te doen heeft, snelt de verschrikte maagd naar de verborgen vergaderplaats der geloovigen, om in het gebed de kalmte harer ziel te herwinnen.

Middelerwijl bezweert de ongeduldige Cypriano nog altijd daarbuiten al de machten der natuur, om hem ter wille te zijn. Justina moet komen, dadelijk komen, en — werkelijk vertoont zich hare schijngestalte, die hem haastig voorbij wil zweven, maar door zijn arm in hare vaart wordt gestuit. Verschrikt voor zijn eigen geluk, en toch niet in staat van eene liefde te scheiden, die hem op de zaligheid zijner ziel zal te staan komen, bezweert hij haar het gelaat niet langer met

den mantel te dekken, opdat hij eindelijk zijne zon zonder wolken aanschouwe. Zij doet het, maar nu grijnst op eenmaal — een afzichtelijk geraamte hem aan, dat hem toeroept : „alzo, Cypriano, gaat al de heerlijkheid der aarde ten onder,” en voorts op eenmaal verdwijnt. Buiten zichzelf van woede en schrik, klaagt hij den Meester zijn nood, en voor goed genezen van de zucht om langs dézen weg zijn doel te bereiken, eischt hij zijn handschrift terug. Doch daarvan wil de ander niets hooren, en belooft, dat hij op andere middelen zinnen zal, daar ditmaal zijne kunst door machtiger wil is verrijdeld. „Wie is die Machtige dan” ? „Zijn naam zal over mijne lippen niet komen”, is het sidderend antwoord. Maar nu dwingt Cypriano door zijne aangeleerde kunst den Meester de belijdenis af, dat hier niet slechts een God in het spel was, maar juist de Almachte, Heilige, éenige Waarachtige, in éen woord, Hij, dien de Christenen eeren. Thans weet hij genoeg : andermaal vordert hij zijn handschrift; vergeefs, trekt het zwaard, maar even vergeefs, en waar het eindelijk tot eene lichamelijke worsteling komt met den Satan, dien hij nu in zijne ware gedaante herkent, beroept hij zich in den uitersten nood op diezelfde macht, die pas Justina beschermde, en daarvoor neemt de vijand de wijk.

Wat is er in dien tusschentijd van het voorwerp zijner liefde en van hare geloofsgenooten geworden ? De kleine schare, door Laelio verraden, is door een vertrouwd dienaar van den staat overvallen en gevangen genomen: ook Justina met haar pleegvader zijn in zijne handen gevallen. De stadhouder, die zijnen wrok op haar koelen wil, doemt haar ten doode, en ontboeit tegelijk hare beide strijd lustige minnaars, die hij ten kerker

verwezen had. Daar baant zich door de opgetaste menigte Cypriano een weg, die zoo pas van een naburig kluizeenaar den christelijken doop heeft ontvangen en nu getuigenis aan de waarheid wil geven. Te vergeefs roept de Booze uit, dat deze een waanzinnige is, om alzoo den indruk zijner woorden te keeren; in verstandige woorden verhaalt hij zijne geschiedenis, belijdt zijn geloof, verzaakt eigen wijsheid en waan, wenscht door zijn bloed zijne schanddaden uit te wisschen, en zinkt uitgeput in bezwijming ter neder. De stadhouder, die waant, dat hij dood is, beveelt dat Justina met het lijk in een eenzamen kerker gesloten worden, en bij volharding in haar geloof, zoo hij nog leeft, met hem den marteldood lijden zal. Wie schetst beider verbazing, als de gewaande doode weer bijkomt, en beiden elkander in zulk een toestand herkennen? Het onheilig vuur is gebluscht, en maakt plaats voor een edeler vlam. De voormalige toovenaar is geloofsgenoot geworden, die de voorbede der reine martelaresse begeert, en op zijn ernstigen twijfel of de God der Christenen ook hem, zoo groot een zondaar, genadig zal zijn, het troostrijk antwoord verneemt: „er zijn niet

Zooveel sterren aan den hemel,
 Zooveel vonken in de vlammen,
 Zooveel zanden aan den oever,
 Zooveel vogels in de wolken,
 Zooveel stofjes in een lichtstraal,
 Als Hij zonden kan vergeven."

Gemoedigd gaan nu beiden ten doode, maar niet zon-

der dat Justina, terugziende op eene vorige ontmoeting, gesproken heeft :

„Toen beloofd' ik liefd' in 't sterven
En nu, waar ik aan uw zijde
sneven zal, o Cypriano,
Nu kan ik 't belofde schenken.”

Nog een oogenblik, en op den geopenen achtergrond van het tooneel aanschouwt men het schavot met de lijken van beide onthoofden, maar ook, terwijl de aarde beeft en een vreeselijk onweder opsteekt, den daemon, rijdend op een slang door de lucht, die gedwongen beider onschuld verkondigt en uitroept, dat het contract van Cypriano met hem, door diens marteldood is vernietigd geworden. De verbaasde stadhouder verklaart dit mirakel voor een nieuwe tooverkunst, door den machtigen Magiër nog bij zijn sterven bewerkt, maar zijn knechtenpaar, thans louter ernst, is van meening, dat hij voor het minst een toovenaar van het Hemelrijk was, en het publiek wordt verondersteld en anders verzocht in deze meening te deelen.

„Indisch grotesk” heeft iemand niet zonder reden dit besluit van het effectvol drama genoemd, en inderdaad, de meermalen opgemerkte overeenkomst van het Spaansch met het Indisch tooneel verloochent zich ook bij deze gelegenheid niet. Zeker beaamt gij tot zekere hoogte het oordeel, waarmede de vurigste bewonderaar van Calderon uit den nieuweren tijd, von Schlegel, zijne hooggestemde lofspraak besluit³⁾: „alle pracht der romantische poëzie is hier met kwistige handen ten toon gespreid, gelijk men bij het vuurwerk de bontste kleuren, de glansrijkste lichten en wonderlijke figuren van vurige

fontein, cirkels enz, voor eene laatste explosie placht op te sparen". Men kan het zich voorstellen, hoe zulk een kunstwerk oneindig meer geschikt om gezien dan om gelezen te worden, onder de gunstigste omstandigheden opgevoerd, een Spaansch publiek der zeventiende eeuw zal bekoord en verrukt hebben, al twijfelt men ook of het Weimarsche der achttiende, of 'eenig ontwikkeld publiek der negentiende zich door dat spel met de tooverlantaarn in gelijke mate zou hebben laten voeren. Doch juist die twijfel brengt er ons toe om de vaak herhaalde kwalificatie van ons drama, als „Spaanschen, Roomsche-Katholieken Faust" iets nader onder de oogen te zien. Nog eens, het is ons doel niet ons op het glad terrein van aesthetische kunstkritiek te begeven, waar zooveel van subjektieve sympathie en willekeur afhangt. Wij zouden ons anders gedrongen gevoelen u, tegenover zooveel dwaasheid en innerlijke onwaarschijnlijkheid, op schoonheden van den eersten rang opmerkzaam te maken, b. v. op het tooneel der zinnelijke bekoring en der zedelijke worsteling van Justina's wil tegenover de louter mechanische macht van den Booze. Maar dit gezichtspunt treedt bij ons terug voor de meer belangwekkende vraag: hebben wij hier werkelijk eene Faustiade? Eene echt Spaansche, Roomsche-Christelijke Faustiade? Eene Faustiade eindelijk, die eenigermate althans den toets der vergelijking met het meesterwerk van Göthe kan doorstaan?

Wat het eerste betreft: indien door Faustiade in het algemeen mag worden verstaan de voorstelling van een mensch, die zijne ziel, om wat reden dan ook, aan den Booze verkoopt, maar, in strijd met de traditioneele uitkomst der volkssage, niettemin aan diens geweld wordt

onttogen, dan behoeven wij niet te aarzelen dien naam ook aan het geschetste drama te geven, en in zoover van zekere verwantschap tusschen het werk van Calderon en dat van Göthe te spreken. Het denkbeeld trouwens der mogelijkheid van zulk een duivelsbond — verlof voor de contractie — werd reeds in de oudste eeuwen des Christendoms aangetroffen, wel niet buiten alle verband met hetgeen de legende later wist te verhalen aangaande Simon den Toovenaar, dien wij uit de Handelingen der Apostelen kennen. Wat onze fabel betreft, haar kern wordt reeds in de vierde eeuw bij den kerkvader Gregorius van Nazianzen gevonden, schoon hij den martelaar Cyprianus van Antiochie met den beroemden bisschop-martelaar van Karthago verwart. De Grieksche Keizerin Eudoxia schreef in de vijfde eeuw over onzen held Cyprianus drie boeken, van welke slechts fragmenten bewaard zijn. Op eigenaardige wijze werd zijne legende bewerkt in de negende eeuw door Ado, Aartsbisschop van Vienne, wiens bericht weder in de „Levens der Heiligen” van Surius is overgegaan. Er bestaat reden om te gelooven, dat zij uit deze bron, hetzij rechtstreeks of zijdelings, onzen dichter is ter kennis gekomen, zoodat het onderwerp in zoover in geenen deele van zijne eigene vinding is. Vermoedelijk staat deze legende van den Antiocheenschen martelaar Cyprianus niet buiten alle verband met de Germaansche ontwikkeling der Faustsage, waarvan de sporen, gelijk bekend is, reeds lang voor de eeuw der Reformatie aanwezig zijn.

Hier echter treedt, zelfstandig nevens deze Germaansche, eene zuiver Romaansche bewerking derzelfde gedachte ons tegen, en op de vraag, of wij hier inderdaad

met eene Spaansche, Roomsch-Christelijke Faustiade te doen hebben, kan, althans wat het eerste lid betreft, het antwoord wel niet moeielijk zijn. Werkelijk gaat het er „Spaansch” genoeg toe, daar in het Antiochie der derde eeuw; op den voorgrond het punt van eer, telkens op de spits van den degen; onze verliefde ridders vechten voor hunne zaak, als waren deze Romeinen Spanjolen, en de balkonscène, die waarschijnlijk in Syrië minder gewoon is, behoort zeker volkomen in Sevilla of Grenada te huis. Ook de liefdegloed van Cypriano verloochent, naast het algemeen menschelijk, in geenen deele het speciaal-iberisch karakter, en schijnt mogelijk zijne Justina u voor eene Spaansche wat koud, aan trots althans en hoogheid ontbreekt het haar niet. Echt Spaansch alzoo is ongetwijfeld het phantastisch stuk van Calderon, zoo Spaansch, als ware het Antiochie der derde eeuw in het Madrid der zeventiende overgebracht, en daarbij even ongetwijfeld Roomsch-Christelijk, dat woord natuurlijk gebezigd in den objectief-historischen zin, en de zaak bepaald van het standpunt des schrijvers gezien, en naar zijnen maatstaf gemeten. Het geheele stuk is eene verheerlijking niet slechts van het Christendom, maar van de kerk, en in overeenstemming met hare bekende en erkende theorie en practijk; de dichter, die in den rijk gestikten prachtmantel van het kerkgeloof optreedt, heeft nergens den priester deemoedig versooning te vragen; geen Inquisiteur kan hier zelfs de minste onrechtzinnigheid rieken, en ook de ontknooping is geen andere, dan zij op kerkelijk standpunt kon en moest zijn. Ongetwijfeld heeft Rosenkranz recht, als hij schrijft (a. a. o. s. 613): „der katholisch-romantische Faust muss im Glauben

enden, Die Forschung der Wissenschaft, mit welcher Cypriano anfangt, muss sich in die Ueberschwänglichkeit des Glaubens aufheben, und man kann Calderon hieraus nicht den geringsten Vorwurf machen." Nu, dit laatste is dan ook zeker in niemands gedachten; alleen, wanneer wij in eenen adem met den zijnen den naam van Göthe hooren herhalen beseffen wij terstond, dat wij bij alle betrekkelijke overeenkomst ons in een geheel anderen kring van gedachten bewegen, maar tegelijk, dat van hetzelfde hoofdthema op het Germaansch-humanistisch standpunt van Göthe iets geheel anders, dan onder de handen van den Spaanschen dichter-priester moest worden. En zoo worden wij er van zelve toe geleid om eerst beider hoofdpersonen, dan beider hoofdgedachte een oogenblik nevens elkander te plaatsen; eene vergelijking, die, om het even in wiens voordeel zij uitvalle, voor ons niet anders, dan onderhoudend en leerrijk kan zijn. De kennis van Göthe's Faust, ook van enkele details, kan ik zonder bezwaar vooronderstellen bij wie mij hier hooren en volgen.

Allereerst dan Justina en Gretchen, voor beide dichters kennelijk het verwezenlijkt vrouwelijk ideaal; de schoonheid, die hare geheele omgeving beheerscht, en langs den weg van loutering en lijden op aarde zich ten troon in den hemel verheft. Zeker, als het alleen op uitwendige bekoorlijkheid aankomt, dan hebt gij slechts hare beschrijving in de stoutste beeldspraak door Cypriano zelve te lezen, om het beeld van een bijna meer dan menschelijk schoon voor uwen verrukten blik te zien rijzen. Daarbij is hier het schoone, gelijk het wel schijnen moet, het smetteloos heilige tevens, en het verwondert u dan ook aan het einde geen oogenblik,

de kroon der Martelares op deze lokken gedrukt te zien. Slechts iets ontbreekt aan het voorwerp van zooveel liefde en strijd; Justina is rein, als een Diana-beeld, uit Cararisch marmer gebeiteld, maar ook even koud en gevoelloos. Wij bewonderen haar geloof, haren moed, haar karakter, maar kunnen toch de vraag niet weerhouden, of hier de vrouw in de christin en martelares niet ten eenenmale is ondergegaan. Het spijtige, dat de blonde Gretchen toont en toonen moet in 't begin van haar optreden: „bin weder Fräulein, weder schön, kann unbegleitet nach Hause gehn" blijft bij Justina tot even vóór het einde den boventoon houden, neen, klimt nu en dan tot het bitse en snibbig. Haar geloof is vast en verheven, doch eigenlijk van dien aard, dat het voor eene aardsehe liefde geen de minste ruimte meer laat. Reeds haar eerste woord is dat van eene, die eigenlijk geene woorden kan vinden om haar afgrijzen van de gruwelen der afgoderij te beschrijven, die zij zoo pas bij de tempelwijding heeft gadegeslagen. Zelfs voor de prikkelende ontdekking harer eigen afkomst door haren pleegvader heeft zij slechts een half oor, voor zijn geldelijken nood slechts een kwart hart; naast haren godsdienst is hare eer het een en het al, doch de eigenlijke strijd er voor kan haar daarom geen oogenblik zwaar vallen, omdat zij zich tot geen enkelen minnaar waarlijk getrokken gevoelt, en op haar standpunt niets vuriger wenschen kan, dan van den „overlast" zoo spoedig mogelijk ontslagen te zijn. Deze Justina is niet enkel diep religieus — dat is iets heerlijks — maar ook zoo scholastisch-theologisch ontwikkeld, dat zij in het hachelijkst oogenblik de theorie harer kerk aangaande den vrijen wil zegevierend bepleiten kan

en — gelukkig ook in practijk brengt. Zoo blijft zij zeker bewaard voor de liefde, waarin de arme Gretchen ter neerstort, van wier lippen het woord is vernomen, waartegen ieder streng Moralist met volkomen recht protesteert: „doch alles, was mich dazu trieb, Gott, war so gut, Gott, war so lieb.” En toch, duizend tegen één, en de deterministische kwestie voorts daargelaten, zal het nog noodig zijn de voorkeur te rechtvaardigen, die de frissche, naïeve, natuurlijk nobele figuur van Gretchen boven Justina in het oog van iedereen, met uitzondering wellicht eener Spaansche duenna zal vinden? Beide eindigen met zich aan de booze macht te ontscheuren, doch waarom snijdt ons dat: „dein bin ich, Vater, rette mich” in de bekende kerkerscène zooveel dieper door de ziel, dan het gelijksoortig tooneel in Justina’s eenzame kamer? Waarom anders, dan omdat wij voelen, dat in het eerste geval niet slechts een nameloos lijden geleden, maar waarlijk een bange strijd is volstreden, terwijl in het andere de zinnen, ja, verstrikt zijn geworden, waar het kille hart geheel buiten het spel is gebleven? Ook de factor van het innerlijk lijden ontbreekt hier, want de martelkroon, die veel meer dan het geluk eener aardsche liefde begeerd en nagejaagd wordt, kost geen noemenswaardige smart, vergeleken bij het zwaard, dat door de ziel der arme verleide gegaan is, die daar in machteloze wanhoop voor de Mater dolorosa terneerknielt. De deugd van Justina blijft ongerept, doch kost ook nauwelijks strijd; wat bedreigd wordt en van den hemel beschermd, is haar goede naam; wat zij vreest is de zonde niet zoozeer, als zelfs de schijn van de schande. Gretchen zinkt diep, maar om straks, naar zedelijken maatstaf

gemeten, hooger te stijgen dan deze preutsche begijn, die door hare bewonderaars met alle mogelijke bloemen vergeleken wordt, maar toch eigenlijk slechts eene „Noli me tangere” is. Wel beschouwd is zelfs hare hooggeroemde deugd van vrij negatieven aard; zij bestaat bijna uitsluitend in de absentie van hartstocht en zinnenlust; had deze Dulcinea geen schalksche kamermaagd achter zich, men zou nu en dan twifelen, of zij wel in onze aardsche sferen te huis behoorde en — doch waartoe meer? Ware ik een jong student, en volgde ik den lust van mijn hart, voor Gretchen zou ik door een vuur kunnen loopen, en mogelijk zelfs, leefde ik in Spanje, in een dolle bui een degenprik wagen; maar de fiere Justina, ik liet haar reverentelijk met eene hoofdsche buiging passeeren, en — waarschijnlijk ik niet alleen.

Hooger dan de Justina, altijd uit een dramatisch oogpunt beschouwd, staat de Cyprianus van Calderon, en de vergelijking met Göthe's Faust valt dan ook kennelijk minder ten zijnen nadeele uit. Beiden zijn natuurlijk ontwikkelde, hooger strevende geesten, bij ervaring bekend met de tweespalt en den strijd van een hart, dat in het alledaagsche en traditioneele niet rusten kan; beiden egoïstisch genoeg om geen prijs te kostbaar te achten voor de bereiking van het doel hunner wenschen; beiden het begeerd geluk zoekende langs denzelfden donkeren weg. Beiden dragen bovendien eerst het kleed der wetenschap, om straks zich te dompelen in den stroom der zinnelijkheid, en bieden alzoo van dezelfde zijde een raakpunt voor de macht der duisternis aan. Maar overigens, het kan niet anders, loopt zoowel het uitgangspunt als de weg en de uit-

komst voor beiden ten eenenmale uiteen. Beiden zoeken hoogere waarheid, maar het licht, dat nog voor Cypriano moet rijzen, heeft Faust reeds vroeger gezien, en waar hij met een „*leider auch Theologie*” in het hart zich van het opgeslagen Evangelieblad afwendt, zoekt de hand van den anderen in zijn Plinius den veiligen draad, die hem uit het doolhof der onzekerheid voert, en straks tot het geloof aan diezelfde Openbaring geleidt, die Faust hooghartig terugwijst. Ongewijfeld is het daarbij, van christelijk standpunt gezien, een uitnemend denkbeeld van Calderon, dat juist de studie der klassieken zijnen held voor het Christendom voorbereidt, maar van de andere zijde laat het zich niet ontkennen, dat Faust het op het gebied van het denken toch vrij wat ernstiger opneemt, al blijft Cypriano in het scholastiek disputeeren over eene enkele definitie zijn meester. De prijs, waarvoor zich beiden verkoopen en de voorwaarden die zij stellen, is dan ook bij den Spaanschen lang zoo hoog niet, als bij den Duitschen dichter. Faust zal dan eerst voldaan zijn, als voor zijn onverzadelijken ziele dorst een oogenblik komt, waarvan hij zeggen kan: „*verweile doch, du bist zu schön*”; Cypriano heeft niets meer te eischen, zoodra hij eene schoone vrouw onvoorwaardelijk de zijne zal noemen. In hem wordt de tweespalt tusschen de hoogere en lagere natuur, tusschen zinnelijk en zedelijk gevoel, die Faust zoo belangwekkend maakt, schier ten eenenmale gemist; hij wil bezitten, genieten, gelukkig zijn, zonder dat het geluk der aangebedene zelve hem een oogenblik blijkt ter harte te gaan. Wat hem ontgloeien doet is alleen het uitwendig schoon, zonder dat hij voorts in Justina's hart iets van die schatten bewondert, die

Heinrich in dat van Gretchen ontdekt. In één opzicht heeft hij zeker iets voor boven Faust, die meest van allen het geduld heeft vervloekt, en dan nu ook, waar de liefde eenmaal zijn hart heeft vervuld, de zwak verdedigde vesting stormenderhand veroveren wil. Cyprianus kan wachten; hij kan een jaar lang in een donker hol zich wijden aan de studie der kunst, die hem den gewenschten prijs moet doen winnen, maar op den weg tot het vrouwenhart zelf verstaat hij zich bij uitnemendheid slecht, en het is hem ook niet zeer kwalijk te nemen, want van den aanvang af klopt hij aan een gesloten deur; of liever, er is geen deur, maar een muur. Merkwwaardig dan ook, maar volkomen begrijpelijk tevens, dat zijne genezing van zijn dwazen hartstocht zoo werktuigelijk mogelijk toegaat, en daardoor alle zedelijke waarde verliest; een doodskop grijnst hem aan, waar hij eene bloeiende schoonheid verwachtte; wat wonder, zoo het ijs van den schrik het vuur van den hartstocht verdooft? Nu komt hij dan eindelijk op het spoor der Macht, die Justina beschermd; hij verzaakt zijn heidendom voor een beter geloof, en sterft als een martelaar, maar — waar is hier eenig spoor van het innerlijk louteringsproces, dat wij Göthe's „Faust” zien doorleven? Deze, gij herinnert het u, staat eerst een tijdlang onder, maar straks min of meer zelfstandig nevens, en eindelijk zelfs boven den kwaden geest die hem boeide; langs den weg van voortgaande zelfontwikkeling ontwast hij van lieverlede den Booze, die in de tweede helft van het drama dan ook een steeds minder beduidend, eindelijk zelfs een half dwaas, half droevig figuur maakt; Cypriano daarentegen slaat zich aan het einde wel den daemon van het lijf, maar heeft

hem volstrekt niet langs zedelijken weg overwonnen, de wapenen van zijn kampstrijd zijn vleeschelijk. Levensmoede, zonder in eenig opzicht gerijpt te zijn, begeert en verwerft hij vroegtijdig de martelkroon, terwijl Faust, die met de jaren al wijzer werd, aan zijn levensideaal eene geheel practische richting gegeven heeft, ten einde toe „sich immer strebend bemüht,” en eerst spade voor de vereende macht van zorg en ouderdom zwicht, nadat hij het volle rijke menschenleven in alle zijne stadiën zoowel uit- als inwendig doorleefd, en, teeken van toenemende gezondheid, steeds meer „interessant” heeft gevonden.

Billijk verwacht gij, dat ik van de hoofdpersonen niet scheiden zal, zonder dat ik ook den Daemon van Calderon en den Mephisto van Göthe tegenover elkander geplaatst heb; maar is het wel noodig daaraan nog vele woorden te wijden? Dat beiden de verpersoonlijking zijn der macht van het kwaad, die beurtelings met list en geweld de zaak van het goede bestrijdt, behoeft nauwelijks herinnerd te worden, en ook aan andere, even natuurlijke overeenkomsten ontbreekt het hier niet. Aan beide zijden openbaart zich het daemonisch karakter in grenzenloozen trots, hoezeer de Satan van Milton dien van Calderon en Göthe beiden in dit opzicht voorbij streeft; in haat tegen God en het goede; in welbehagen in het kwaad als zoodanig, gepaard met de scherpste sofistèrij, waar het er op aankomt verstand en hart te verstrikken. Beiden zoeken natuurlijk langs den weg van vermomming hun doel te bereiken, en bieden zich meer of min bescheiden aan als dienaars en vrienden van den man, dien zij willen verderven, terwijl geen van

beiden schroomt van den dienst der Magie, waar dit noodig is, een overvloedig gebruik te maken. Intusschen, en dit bewijst alweder de superieuriteit van Göthe, in den Faust bekleedt deze magie een veel meer ondergeschikte plaats dan bij Calderon, wiens Daemon zich reeds in het eerste bedrijf aan het disputeeren onttrekt — waarin hij trouwens door Cyprianus, als Confessor der waarheid, noodzakelijk overwonnen moet worden — om zich uitsluitend met tooverkunst bezig te houden. Bij beiden wordt de Booze bedrogen, teleurgesteld, overwonnen, en in zoover kan men zeggen, dat de zoo populaire type van den bij al zijne sluwheid toch eigenlijk dommen duivel zoowel in het een als het ander drama eene juiste uitdrukking vindt. Maar de overwinning, die bij Göthe langs psychologischen weg wordt behaald, omdat de leerling van lieverlede innerlijk den Meester ontwast, wordt bij Calderon op louter mechanische wijze verkregen door het noemen van een duchtbaren Naam, die den verschrikten vijand doet zwichten, en waaraan hij nog na den dood zijner geredde slachtoffers gedwongen hulde moet bieden. Wij loven of laken hier niet, maar vergelijken alleen, en dan is het duidelijk, dat de Daemon van Calderon veel dichter dan de Mephisto van Göthe aan de traditioneel kerkelijke voorstelling van den Booze zich aansluit, wat zich trouwens op het eigenaardig standpunt van beide dichters volkomen begrijpen laat. Tot eene waarachtige en volkomen incarnatie van het boos beginsel komt het intusschen bij geen van hen beiden. Mephisto kan onmogelijk als alle menschenkinderen door alle deuren en vensters naar willekeur uitgaan, „das Pentagramma macht ihm Pein,” en de Daemon van Calderon is al-

leen in een menschelijk lichaam gehuld, dat naar goedvinden aan een storm of schipbreuk ontkomen kan, waarin ieder ander vergaat. Bij beiden daarentegen openbaart zich de geest des kwaads als, om het bekende woord te gebruiken, „ein Theil von jener Kraft, die stets das Böse will und nur das Gute schafft”, maar toch zijn weder de vormen verschillend. Bij Göthe meer honende spot met het Heilige, bij Calderon meer onverholen schrik voor het Ware; bij Mephisto meer innerlijke schik in het kwade als kwaad, al kan hij het niet rechtstreeks bedrijven, „habe doch meine Freude daran”; bij den Daemon meer de zucht om rechtstreeks het rijk van waarheid en deugd te bestrijden. Natuurlijk, bij Göthe treedt de Booze alleen op tegen den individueelen mensch; bij Calderon ook tegen God en zijne heilige kerk; en daarom is het rationeel, dat ten slotte de eerste alleen teleurgesteld wordt, maar de andere bovendien zijne overwinning door den éénigen Waarachtige uitroept. Werkelijk blijkt hij hier ook machteloos, niet alleen tegenover God, maar bovendien, om dogmatische rede nen tegenover den vrijen wil van den mensch, dien hij verlokken kan, maar in geen geval dwingen ten kwade. Het meest beslissend en verheven tooneel uit den „Magico” is tegelijk een Commentarie op het zinrijk Schriftwoord: „wederstaat den duivel, en hij zal van u vlieden”. Noch hier, noch bij Göthe vindt overigens de duivel ten slotte erbarming; hier wordt hij publiek aan de kaak gesteld; dáár als een oude domoor gefopt.

Vatten wij nu in korte trekken de hoofdgedachte te zamen, door deze hoofdpersonen meer of min gelukkig vertegenwoordigd, wij kunnen zeggen: in den Faust en in den Toovenaar beiden aanschouwen wij den

triomf van het licht over de duisternis, na zwaren en belangwekkenden strijd, maar in den eersten gelijk die langs zuiver natuurlijken, in den tweeden gelijk die langs abstract-bovennatuurlijken weg wordt verkregen. Zelfbevrijding is de grondtoon bij Göthe, verlossing het thema van Calderon, doch eene verlossing, die, geheel in den geest zijner kerk, niet slechts van boven komt, maar ook geheel of althans grootendeels buiten den mensch-zelven om (als opus operatum) vóór hem wordt bewerkt en tot stand gebracht. Bij Calderon is het een kamp tusschen hemel en hel om, en voor, en tegen den mensch, bij Göthe wordt de zedelijke kamp in eigen boezem volstreden. Bij al zijne bonte schoonheid — wij deden het reeds opmerken — is de *Magico* eigenlijk een Tendenz-stuk, aan de glorie der „*Una Sancta*” gewijd, die hare Sacramentsdagen door voorstellingen als deze zag opgeluisterd; van zulk eene intentie kon natuurlijk bij Göthe op zijn buiten-christelijk standpunt geen sprake zijn. Bij hem wordt eenvoudig op aanschouwelijke wijze de reeds aangeduide gedachte verzinnelijkt: „wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen”, of wil men het liever met een woord uit den Proloog: „ein guter Mensch in seinen dunklen Drange ist sich des rechten Weges wohl bewusst”. Langs om- en dwaalwegen stijgt Faust naar de hoogte van het zedelijk levensideaal, terwijl Cypriano op zijn dwaalspoor op eenmaal gestuit wordt als aan den rand van een afgrond. De Magie treedt bij Calderon geheel in de plaats der Psychologie. Door kunst moet Cypriano het hart veroveren, waartoe hij nu eenmaal geen natuurlijken weg kan ontdekken. Met tooverkunst zal zijn Daemon hem dienen, en weet Cypriano op zijne beurt

dezen te dwingen om hem den Naam des Allerhoogsten te noemen. Ja, zelfs deze, het zij met den diepsten eerbied gezegd, treedt hier eigenlijk op als de opperste Toovenaar, die den Daemon noodzaakt om met onwederstaanbare kracht om de onschuld zijner slachtoffers uit te roepen. Zoo zien wij hier een gansche mirakelkraam uitgestald, waarbij de oogen schemeren, maar het hart tot den einde toe koud blijft, omdat bijna niets „psychologisch vermittelt” wordt. Er is o. i., wederom in onderscheiding met Göthe, eene eenzijdige objectiviteit in Calderon's stuk, die veroorzaakt, dat wij het niet inwendig doorleven en niet waarlijk genieten, ja, niet eenmaal volkomen begrijpen kunnen. Er is overvloed van handeling in, maar waar klinken de tonen u toe van het diepst, het innerlijkst zieleleven? Mij dunkt, alleen de strenge Spaansche Roomsche-katholiek kan met Calderon geheel sympathiseeren, naar om Göthe's creatie recht te waardeeren behoeft men niet eenmaal Hoog- of Nederduitscher, men behoeft slechts mensch van ietwat meer dan alledaagsche dimensie te zijn. Göthe had geen ongelijk, toen hij van Calderon zeide: „der Dichter steht an der Schwelle der Uebercultur”, en hoe glansrijk de naam van den Spaanschen tooneeldichter zij, men heeft hem, naar wij vreezen, geen dienst gedaan door dien in éénen adem met Wolfgang Göthe te noemen ⁵).

Zoo komen wij van zelf van het gedicht op de dichters; is het ons vergund nog ééne schrede verder te gaan? Antithesen, zegt Vinet, zijn sirenen, en parallelen, voegen wij er bij, nu en dan gevaarlijke striknetten. Maar schier onmogelijk is het toch de beide namen te noemen, die wij reeds zoo vaak combineer-

den, zonder ook hier verscheidenheden en overeenkomsten op te merken, die niet mogen voorbijgezien worden, zoo het ons anders om het vellen van een waarlijk onpartijdig oordeel te doen is. Göthe en Calderon beiden zijn schepterdragers op het gebied van de kunst hunner eeuw, wier genialiteit door geen hunner tijdgenooten ernstig weersproken wordt; beide lievelingen van het lot, gunstelingen van een kunst- en prachtlievenden vorst; tot meer dan tachtigjarigen leeftijd door de zon van roem en voorspoed beschenen; nog lang na hun dood voorwerpen van nu en dan zelfs overdreven vereering; typen in menig opzicht van hun tijd en hun volk; vertegenwoordigers in één woord van tweeërlei wereldbeschouwing, de Germaansche ter eene, de Romaansche ter andere zijde. Zeggen wij te veel, als wij beweren dat beide in deze hunne dramatische schepping het hoogste, dat zij konden, d. i. zichzelf gegeven hebben, en ziet gij in en achter den *Magico Prodigioso* den Spaanschen Theologant (want ook dit was Calderon) en Priester, en ijveraar voor de „Alleenzaligmakende” niet, en daarentegen in en achter den *Faust* het „Weltkind” van Weimar, die, neen, zóo niet had kunnen droomen en dichten, indien hij niet mede een goed stuk zijner eigen intieme levensgeschiedenis in zijn drama had nedergelegd? Stelt u geheel in beider plaats, en gij ziet beider eeuw, die der Inquisitie en die der Humaniteit, in het aangezicht, en met mij zult gij begrijpen, dat de Spaansche *Faust* der zeventiende en de Duitsche der negentiende eeuw geen andere physionomie konden en moesten vertoonen, dan gij in beiden aanschouwt. Gij kunt daarom beide ieder in hunne mate genieten, en mocht er hier of daar

iets, zelfs veel te vergeven vallen, de practijk van het „tout comprendre c'est tout pardonner" kan u niet al te moeielijk zijn.

Of — ontslaat uwe welwillendheid mij nog zoo gemakkelijk niet, en zijt gij vriendelijk genoeg om te vragen, met welke ontkenning, die van den Duitschen of die van den Spaanschen Faust ik mij uit een zedelijk en godsdienstig oogpunt het liefst vereenigen zou? Maar de Theoloog zou hier niet al te luid aan het woord komen, en de Dilettant op het gebied der kunst heeft reeds zijne voorliefde voor den vriend van Karl August boven dien van Philips IV u in geen deele ontveinsd. Wij mogen bovendien niet voorbijzien, dat Göthe ons in- en uitwendig zooveel nader staat dan de Kastiljaan, dien wij een enkele maal gaarne ontmoeten, maar toch niet zoo gemakkelijk onder onze huisvrienden opnemen; om niet te zeggen, dat de *Magico Prodigioso* wellicht niet zooveel dagen en weken, als Faust maanden en jaren arbeids en denkens gekost heeft. Toch wil ik, onder volkomen eerbiediging van iedere andere, u mijne meening wel zeggen. Wanneer wij — wat bij de veelzijdigheid der zaak ongetwijfeld geoorloofd is — het probleem aldus stellen: hoe wordt de mensch, die in zijne verblinding aan de macht des kwaads zich overgaf, van die macht in waarheid verlost, m. a. w. hoe wordt het kranke hart van wie naar wat hoogers dan de banale werkelijkheid dorst in waarheid genezen," wij erkennen, dat wij ons evenmin door de oplossing van Calderon, als door die van Göthe volkomen bevredigd gevoelen. Bij Göthe is het resultaat: „bevrijd en ontwikkel uzelf;" bij Calderon daarentegen: „laat u bevrijden, zonder dat gij zelf den

zedelijken strijd tegen het kwaad als kwaad hebt aanvaard." In beider solutie ligt waarheid; in geen van beide meen ik de stem der volle waarheid te hooren. Toch behoef ik mij niet van letterkundig terrein te verwijderen om beter spoor van deze laatste, en eene oplossing van het aangeduid levensproblema te vinden, die mij althans oneindig meer dan een der beide genoemden bevredigt. Kent gij, (maar welk een vraag!) de *Legenda Aurea*, dat meesterwerk, dat de dertiende eeuw aan den beroemden Spanjaard *Jacobus de Vogarine* dankt; dat de veertiende in het Fransch, de vijftiende in het Engelsch zag overzetten, en dat in de onze door *Longfellow* op zoo treffelijke wijze in zijn „*Golden Legend*” is omgegoten en bearbeid geworden? Dan vermoedt gij reeds wat ik zeggen wil, waar ik (de vergelijking der dichterlijke waarde voorts daargelaten)⁵) bij hém een beter antwoord op de gestelde vraag meen te vinden, die, ook na het antwoord van *Calderon* en *Göthe*, nog open staat. Roept, nevens de Spaansche en Duitsche, deze Amerikaansche *Faustade*, gelijk zij niet ten onrechte is genoemd, voor uw geheugen terug, en gij ziet daar in de middeleeuwen op zijn kasteel aan den Rijn den armen Prins *Henri van Hoheneck* voor u, geblaseerd, uitgeput, doodkrank, zonder dat hij nog weet wat hem deert; óók op zijne beurt door *Lucifer* in het kleed van een reizend geleerde bezocht, ook met een noodlottigen tooverdrank nog meer geschaad, dan gebaat, maar tevens, na het vruchteloos raadplegen van zoovele artsen, door een hem toegekomen geheimzinnig voorschrift geprikkeld: „niet ongeheelbaar zijt gij, doch herstelbaar slechts onder deze voorwaarde, dat een teeder liefhebbend vrouwenhart

zich voor u in den dood geve, en gij het warme harte-
 bloed drinkt, dat uit deze aderen vlood." „Onmogelijk,"
 spot de Booze, die hem der wanhoop ter prooi wil
 laten. Neen, niet onmogelijk, zegt het arme, reine
 schoone tuinmankind daar beneden, dat van den zon-
 derlingen eisch heeft gehoord, en vrijwillig besluit het
 offer van haar leven te brengen, en in haren eenvoud
 genoeg zedelijke kracht openbaart om aan de zijde van
 den kranke de lange, lange reis naar het zuidelijk Sa-
 lerno te maken, waar het trouwe hart den onvermij-
 delijken doodsteek ontvangen moet. En zij gaan wer-
 kelijk, die twee, door tal van landen en steden, steeds
 Zuidwaarts, zonder dat háar besluit een enkel oogenblik
 wankelt, terwijl hij, onwetend en onwillekeurig, door
 het dagelijks inademen van deze reine en kalme atmos-
 feer de zielsgezondheid en veerkracht als indrinkt, en
 van lieverlede zich weer begint te interesseeren voor
 het lieve leven in al zijne vormen, en voor haar, die
 het hem in stilte van oogenblik tot oogenblik dierbaar-
 der maakt. En zij ontkomen werkelijk alle gevaren,
 en trekken veilig voort, ook over de duivelsbrug voort,
 waaronder Lucifer wel spookt, maar niet schaadt, en —
 maar de uitkomst kent gij, of kunt die anders gemak-
 kelijk raden. Het doel der reis wordt bereikt en het
 offer, innerlijk reeds ten volle gebracht, voor het uit-
 wendige bijna volvoerd, als de Prins tot volle zedelijke
 zelfbewustheid ontwaakt, het juist nog tijdig verhindert,
 en met geweld haar van de slachtbank verwijdert, aan
 wie hij in den volsten zin des woords het leven zijner
 ziel heeft te danken. Alleen Liefde kon het reeds in-
 nerlijk verlorene redden, het doodelijk kranke genezen;
 zelfverloochenende, reine, volhardende liefde tot in den

dood, en haar meesterstuk is ten volle gelukt. Lucifer verliest zijne prooi, de lijder is ten nieuwen leven herrezen, en de onbezweken trouw, die hem volkomen gelukkig maakt, viert in stille zaligheid aan zijne zijde haren vollen triomf. Ook hier heeft, naar het slotwoord van den Epiloog, de geest des kwaads moeten medewerken ten goede, doch bedrieg ik mij, of Longfellow's oplossing van het gestelde probleem is de hoogste opmerkzaamheid waardig, en behoeft, uit een zedelijk en zielkundig oogpunt beschouwd, de vergelijking met die zijner beide voorgangers in geenen deele te schroomen?

Volkomen verlossing van elke duistere macht en elke diepe ellende, evenmin door eigen krachtsinspanning alleen, als uitsluitend door een wondermacht boven en geheel buiten ons, maar door de vrije Daad eener reine liefde, die zich erbarmend tot het diep gezonkene neerbuigt, en het in hare levensgemeenschap ten nieuwen leven verheft — M. H. ik zou u beleedigen, zoo ik u vroeg, waaraan u deze voorstelling denken doet, of gij eene meer waarachtige kent. De hoogere eenheid tusschen de grondgedachte van Calderon en die van Göthe, mij dunkt, Longfellow brengt haar onder het bereik uwer hand. Waartoe nog meer? „Basta cellar,” „zwijgen best,” is de titel van een van Calderons beroemde Comoedies. Ik maak mij de les ten nutte, echter niet zonder, gelijk de laatste Acteur in ons drama, uitdrukkelijk toegevendheid in te roepen voor wat aan het stuk heeft onbroken.

AANTEKENINGEN.

- 1) Voorlezing in letterkundigen kring, anno 1874.
- 2) J. Scherr, *Algem. Geist der Litteratur*, 4e Aufl. (1872) I. S. 407. Hij spreekt de verwachting uit, „dass sich noch in den spätesten Zeiten die Jünger des Schönen mit unbefangenen Augen an den farbensprühenden Gebilder seiner Phantasie erfreuen werden.”
- 3) Verg. de belangrijke Verh. over Calderon van Mr. H. Pol, in de Gids van 1842, bl. 596 en verv. Het Leven een Droom. Tooneelspel van Calderon de la Barca, uit het Spaansch vertaald door A. S. Kok, voorafgegaan door eene Verh. over Calderon en het Spaansche Drama, Amst. 1871. Zie voorts H. Dohn, die Span. National-litteratur, Berl. 1867. S. 413—490. K. Rosenkranz, die Poësie und ihre Geschichte (1855) S. 607—616. „Ueber Calderon's Tragoedie von Wunderthätigen Magus,” gaf dezelfde bevoegde hand reeds in 1829 een geschrift, dat wij echter tot ons leedwezen niet konden machtig worden.
- 4) Vorlesungen über dramat. Kunst und Litteratur, III. s. 374.
- 5) Opmerking verdient het oordeel van Calderon van la Harpe: *Cours de Littérature*, I. p. 430. Schoon hij ter wille zijner eigene kunsttheorie het Spaansche drama nauwlijks kan dulden, zegt hij van Calderon, dien hij „un génie théâtral” noemt: „on sait que ces innombrables drames sont dépourvu de tout ce que l'art enseigne, et de tout ce que le bon sens prescrit: mais il y a des situations, des effects, des caractères même, et c'est ce que n'ont point ou presque point nos meilleurs tragiques du

même temps." — Toch zal een volgend geslacht, naar wij vermoeden, het woord van Friedr. Rückert niet tegenspreken, al klinkt het ook wat bar aan het einde.

Calderon mit seiner steifen
 Formenpracht kann ich begreifen,
 Auch an seinen immer neuen
 Farbenschmelz mein Aug erfreuen,
 Selbst Phantome seiner krassen
 Kloster-Hoflucht gelten lassen.
 Aber wer ihn heut noch gelten
 Machen will, den muss ich schelten.
 Wo er stehn will auf den Brettern,
 Wird die Zeit herab ihn schmettern,
 Die mit Fürstenknecht und Pfaffen
 Künftig nichts mehr hat zu schaffen.

Verg. voorts de tegenstelling tusschen Dante en Calderon, voorkomende in Herzog's Real-encyclopaedie, VI. S. 222, en over ons Drama een Art. in het Altes und Neues, 1873.

5) De letterkundige geschiedenis der „Legenda Aurea," wellicht van den Minnezanger der twaalfde eeuw Hartmann van der Aue afkomstig, en door J. de Voragine, een dominikaner Monnik, later bisschop van Genua († 1292) in het Latijn in geschrifte gebracht, wordt in breede trekken medegedeeld o. a. door H. W. Longfellow, Poetical Works, Compl. Edit. London 1867, pag. 225. Zeer terecht zegt de Amerikaansche dichter van dit poëem: „It exhibits, amid the corruption of the middle ages, the virtue of disinterestness and self-sacrifice, and the Power op Faith, Hope and Charity, sufficient for all the exigencies of live and death."
